

**T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**EBÛ NUAYM EL-İSFAHÂNÎ'NİN “*KİTÂBÜ'L-İMÂME
VE'R-RED ALE'R-RÂFİZA*” İSİMLİ ESERİNİN İSLÂM
MEZHEPLERİ REDDİYE LİTERATÜRÜ AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ**

Yüksek Lisans Tezi

Nurşen GELİR BÜKÜŞ

Çorum 2021

**EBÛ NUAYM EL-İSFAHÂNÎ'NİN “KİTÂBÜ'L-İMÂME VE'R-RED
ALE'R-RÂFİZA” İSİMLİ ESERİNİN İSLÂM MEZHEPLERİ
REDDİYE LİTERATÜRÜ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**

Nurşen GELİR BÜKÜŞ

**Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı**

Yüksek Lisans Tezi

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Cemil HAKYEMEZ**

ÇORUM-2021

KABUL VE ONAY

Nurşen BÜKÜŞ tarafından hazırlanan “Ebû Nuaym El-İsfahânî'nin *'Kitâbü'l-İmâme ve'r-Red Ale'r-Râfıza'* İsimli Eserinin İslâm Mezhepleri Reddiye Literatürü Açısından Değerlendirilmesi” başlıklı bu çalışma, 12/07/2021 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak yüksek lisans yeterlilik tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Muharrem Akoğlu(Başkan)

Prof. Dr. Cemil Hakyemez (Danışman)

Dr. Öğr. Üyesi Habip Demir

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Muhammed Asıf YOLDAŞ

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı beyan ederim (12/07/2021)

Nurşen BÜKÜŞ

ÖZET

BÜKÜŞ, Nurşen. *Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin 'Kitâbü'l-İmâme ve'r-Red Ale'r-Râfıza' İsimli Eserinin İslâm Mezhepleri Reddiye Literatürü Açısından Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Çorum, 2021.

Bu tez çalışmasında Ebû Nuaym'ın hayatı ile birlikte dönemindeki siyasi, sosyal ve mezhebî durum incelenerek onun temel bazı görüşlerine yer verilmiş ve *Kitâbü'l-İmâme* adındaki reddiye eserini neden, ne zaman, kimleri muhatap alarak yazdığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

İslâm coğrafyasının Karmatîler, Fâtımîler, Büveyhîler, Hamdânîler gibi Şîî devletlerle çevrili olduğu bir siyasi harita içerisinde Ebû Nuaym'ın doğup büyüdüğü ve ömrünü tamamladığı şehir olan İsfahan'ın tarihî, siyasi, kültürel, ekonomik ve mezhepsel durumu ele alınmıştır. Konu ve olaylar, Ebû Nuaym'ı daha iyi tanımak, fikir ve düşünce dünyasını anlayabilmek amacıyla zaman-mekân fikir-hadise-insan ilişkisi gözetilerek incelenmiştir.

İsfahan'da doğan ve doksan dört senelik ömrünü İsfahan'da geçiren Ebû Nuaym'ın burada nasıl bir aile ortamında doğup büyüdüğü, aile fertleri, ne tür bir eğitim aldığı ve bazı hocalarına yer verilmiştir. Ayrıca onun îtikâdî mezhebi, sûfî olup olmadığı, hakkındaki Şîîlik iddiaları, döneminin farklı mezheplerden âlimleri ve yazmış oldukları eserlerin Ebû Nuaym ve konumuz olan *Kitâbü'l-İmâme* ile bağlantıları incelenmiştir.

Ebû Nuaym, Fâtımî Devleti ve Büveyhî Devleti'nin güç ve hakimiyet sahibi olmakla birlikte aynı zamanda Şîîlerin siyasi, sosyal ve kültürel hayattaki canlılıklarının daha öteye giderek sahâbeye hakaret, Gadîr-i Hum kutlamaları, ağıt ve matem törenlerinin rutin bir devlet politikası haline geldiği dönemden sonra, Ehl-i Sünnet akidesini ve halîfeyi destekleyen Gaznelilerin önemli bir güç olmasıyla birlikte kendisini ve görüşlerini ifade etmekte daha rahat olabilmıştır.

Tezin en önemli kısmında Ebû Nuaym'ın bir hadis âlimi olarak telif ettiği, rivâyetlerden müteşekkil eserlerinden farklı olarak, hadislere birtakım kelamî görüşleri dâhil ederek telif ettiği *Kitâbü'l-İmâme*'yi ele aldık. Bu çerçevede eserin yazılma amacını, muhataplarını, ne zaman yazıldığını ve Ebû Nuaym'ın söz konusu eserdeki

görüşlerini ve vermek istediği mesajları tespit ederek Mezhepler Tarihi Literatürü açısından değerlendirmeye çalıştık.

Anahtar Kavramlar: Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, fazilet, sahâbe, reddiye.

ABSTRACT

BÜKÜŞ, Nurşen. *Evaluation of Ebû Nuaym al-Isfahâni's 'Kitâbu'l-Imame ve'r-Red Ale'r-Râfıza' in terms of the Literature of Rejection of Islâmic Sects*, (Master Thesis), Çorum, 2021.

In this thesis, Abû Nuaym's life, the political, social and sectarian situation in his period were examined. It was also determined why, when, and whom he wrote the book called "Kitâb al-Imamah".

The historical, political, cultural, economic, and sectarian situation of Isfahan, where Abu Nuaym was born, grew up and completed his life, was examined in a political region where the Islamic geography is surrounded by Shiite states such as the Qarmatians, Fâtîmids, Buyids, and Hamdanids. In order to get to know him better and to understand his thought, time-space, idea-event-human relationship was taken into consideration.

Abu Nuaym, who was born in Isfahan and spent his ninety-four years of life in this city, was introduced to understand the family environment he was born and grew up in, his family members as well as what kind of education he received and some of his teachers. In addition, his sect of creed, whether he is a sufi and the Shiite claim about him, scholars from different sects of his time and his connections with Abu Nuaym and our subject, Kitâb al-Imamah, were examined.

After a period when the Fâtîmîd State and Buyids State were strong and the revival of the Shiites in political, social and cultural life, insulting the Companions, Ghadiri Hum celebrations, lamentation and mourning ceremonies became official and became a routine state policy, the Ghaznavids, who supported the Ahl as-Sunna creed and the caliph, advanced and became a part of the period. Abu Nuaym, as one of the living witnesses of his becoming a superpower, was also more comfortable in expressing himself and his views.

In the most important part of the thesis, we discussed Kitâb al-Imamah, which Abu Nuaym compiled by including some theological views in the hadiths, unlike the works composed of narrations that he compiled as a hadith scholar. In this context, the purpose of the work, its addressees, when it was written, the message, and views that

Ebû Nuaym wanted to express were determined and evaluated in terms of the historical literature of sects.

The historical, political, cultural, economic and sectarian situation of Isfahan, which was under the rule of Shiite rulers at the time Abu Nuaym was born and grew up and completed his life, was examined in a political region where the Islamic geography is surrounded by Shiite states such as the Qarmatians, Fâtîmîds, Buyids, and Hamdânids. In order to get to know him better and to understand his thought, time-space, idea-event-human relationship was taken into consideration.

Abu Nuaym, who was born in Isfahan and spent his ninety-four years of life in this city, was introduced to understand the family environment he was born and grew up in, his family members, what kind of education he received and some of his teachers. Scholars from the sects and their works have been examined in terms of their connections with Abu Nuaym and our subject, *Kitâb al-Imamah*.

After a period when the Fâtîmîd State and Buyid State were strong and the revival of the Shiites in political, social and cultural life, insulting the Companions, Ghadiri Hum celebrations, lamentation and mourning ceremonies became official and became a routine state policy, the Ghaznavids, who supported the Ahl as-Sunna creed and the caliph, advanced and became a part of the period. Abu Nuaym, as one of the living witnesses of his becoming a superpower, was also more comfortable in expressing himself and his views.

As a hadith scholar, *Kitâb al-Îmamah*, a refutation work that Abu Nuaym wrote by including a theological method in the hadith, like a different style from the works composed of narrations he compiled as a hadith scholar, was presented to introduce the purpose of the work, its interlocutors, when it was written, and Ebû Nuaym's work the message and views he wanted to give were determined and evaluated in terms of the historical literature of sects.

Key Words: Abu Nu`aym, Kitab al-Imamah, virtue, Companions, rejection.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	i
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER	v
SİMGELER VE KISALTMALAR	xi
ÖN SÖZ	xiii
GİRİŞ	1
A. METOD	1
B. KAYNAKLAR	4
C. KAVRAMSAL ÇERÇEVE	8
a. Hadis/Ahbâr	8
b. Sahâbe.....	9
c. Efdal/ Mefdul	11
d. Takiyye	15

BİRİNCİ BÖLÜM

EBÛ NUAYM EL-İSFAHÂNÎ VE YAŞADIĞI DÖNEM

1.1. EBÛ NUAYM EL-İSFAHANI'NİN YAŞADIĞI DÖNEMDE SİYASİ DURUM	16
1.1.1. Karmatîler (286-469/899-1076) (Kûfe, Bahreyn, Ahsa, Tunus, Suriye, Mekke).....	19
1.1.2. Sâ mânîler (261-389/874-999) (Mâveraünnehir, Horasan, Sistan Kirman, Cürcan, Rey ve Taberistan)	20
1.1.3. Gazneliler (352-582/963-1186) (Nîşâbur, Horasan, Tus, Herat, Merv Belh, Hindistan, Afganistan, Sind).....	20
1.1.4. Hamdânîler (293-396/905-1004) (Musul ve Diyârı Rebî'a, Mardin, Halep Kınnesrîn, Kilis)	22
1.1.5. Fâtımîler (297-567/909-1171) (Kuzey Afrika, Mısır, Trablus, İskenderiyye, Güney Suriye, Sicilya, Afrika'nın Kızıldeniz Kıyıları, Hicaz ve Yemen)	23

1.1.6. Büveyhîler (323-447/932-1055) (Fars, Taberistan, Huzistan, Kirman, Cibâl, Ahvaz, Cürcan, Şîraz, Bağdat, Irak, Rey, Musul, Basra)	24
1.2. SOSYO-KÜLTÜREL ORTAM.....	29
1.2.1. İsfahan -Müellifin Doğup Yetiştığı Şehir-.....	29
1.2.2. İsfahan'ın Stratejik ve Ekonomik Durumu.....	30
1.2.3. İsfahan'da Dinî ve Fikrî Hayat	31
1.2.4. Müellifin Hayatı Süresince İsfahan'da Siyasi-İdari Yönetim	33
1.3. EBÛ NUAYM'IN (ö. 430/938) HAYATI	34
1.3.1. Ebû Nuaym'ın Hayatını Anlatan Eserler.....	37
1.3.2. Ebû Nuaym'ın Eğitimi.....	40
1.3.3. Ebû Nuaym'ın Hocaları	42
1.3.3.1 Ebü'l-Hasen Hayseme b. Süleymân b. Haydere el-Kureşî eş-Şâmî et-Trablusî (el-Etrâblusî) (ö. 343/955).....	42
1.3.3.2. Ebû Ahmed Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm Kâdî Ebû Ahmed el-İsfahânî Assal (ö. 349/960)	42
1.3.3.3. Ebû Bekir İbnü'l-Ciâbî Muhammed b. Ömer b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî (ö. 355/966).....	43
1.3.3.4. Ebû Bekir b. Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed b. el- Heysem el-Enbârî (ö. 360/970).....	44
1.3.3.5. Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb el-Müsnidü'd-dünyâ eş-Şâmî et-Taberânî (ö. 360/971)	44
1.3.3.6. Ebü'ş-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî (ö. 369/979)	44
1.3.3.7. İbn Hafîf, Ebû Abdillâh Muhammed b. Hafîf b. İsfikşâd ed-Dabbî (ö. 371/982).....	45
1.3.3.8. İbn Mukri, Ebû Bekir Muhammed b. İbrâhîm b. Alî b. Asım b. Zâdân el-İsfahânî (ö. 381/991)	45
1.4. EBÛ NUAYM'IN İLMİ KİŞİLİĞİ VE MEZHEP ANLAYIŞI.....	45
1.4.1. Mensubu Olduğu Mezhep.....	48
1.4.2. Sûfî midir?	56
1.4.3. Ebû Nuaym'ın Şif Olduğu İddiaları.....	57
1.5. DÖNEMİN BAZI ÖNEMLİ ÂLİMLERİ.....	61
1.5.1. İbn Fûrek (ö. 406/1015)	61

1.5.2. Bâkılânî (ö. 403/1013).....	62
1.5.3. İsferyânî (ö. 418/1027)	64
1.5.4. İbn Mende (ö. 395/1005)	65
1.5.5. Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1025)	66
1.5.6. Sahib b. Abbad (ö. 385/995).....	68
1.5.7. Şeyh Müfid (ö. 413/1022).....	69
1.5.8. Şerif el-Murtazâ (ö. 436/1044)	71

İKİNCİ BÖLÜM

KİTÂBÜ'L-İMÂME VE'R-RED ALE'R-RÂFİZA

2.1. İSLAM DÜŞÜNCESİNDE İMAMET/HİLAFET MESELESİ.....	73
2.2. İSLAM DÜŞÜNCESİNDE REDDİYE GELENEĞİ	78
2.3. ESERİN TETKİKİ	81
2.3.1. Eserin Tanıtımı	81
2.3.2. Eserin Yazma Nüshaları	81
2.3.3. Eserin İsmi ve Müellife Aidiyeti	82
2.3.4. Eserin Yazılış Amacı	83
2.3.5. Eserin Metodu.....	83
2.3.6. Eserin Kaynakları	84
2.3.7. Eserin Yazıldığı Tarih.....	85
2.4. EBÛ NUAYM'IN İMAMETLE İLGİLİ BAZI ŞİÎ MUHATAPLARI.....	85
2.4.1. Şeyh Müfid (ö. 413/1022) ve İlgili Eserleri.....	86
2.4.2. Şerif el-Murtazâ (ö. 436/1044) ve <i>eş-Şâfiî fi'l İmâme</i> Adlı Eseri.....	91
2.4.3. Sahib b. Abbad'ın (ö. 385/995) <i>Divan</i> 'ı ve <i>Zeydîyye</i> İsimli Eseri.....	94
2.5. ESERİN ETKİLENDİĞİ VE ETKİLEMİŞ OLABİLECEĞİ BAZI ESERLER.....	95

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ESERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1. ESERİN BAŞLICA KONULARI VE EBÛ NUAYM'IN GÖRÜŞLERİ.....	99
--	-----------

3.1.1. Emîrû'l-Mü'minîn Ebû Bekir'in (r.a.) Hilâfeti.....	99
3.1.1.1. İnsanların "İmamet" Hakkındaki İhtilafları	99
3.1.1.2. Ümmetin En Hayırlıları (Sahâbeler) Ve Bunu İspatlayan Âyetler	100
3.1.1.3. Mevla Ve Veli Kavramlarının Kullanım Şekilleri	100
3.1.1.4. İstihlaf (Musa İçin Harun Ne İse Sende Benim İçin Öylesin) Meselesi	101
3.1.1.5. Resûlullah'ın (s.a.) Hz. Ali'nin (r.a.) Kayınbabası Olması.....	101
3.1.1.6.Hz. Ali'nin (r.a.) Sancağı Taşınması Ve Resûlullah'ın Onu Sevmesi	101
3.1.1.7. Hz. Ali'nin (r.a) İslam'a İlk Giren Kişi Olması.....	101
3.1.1.8. Vasiyet Meselesi	102
3.1.1.9. Güneşin Ali'ye Dönmesi, İkinci Vaktinin Onun İçin Geri Gelmesi.....	102
3.1.1.10. Hz. Ali Hakkında "Resûlullah (s.a.) Şöyle Dedi ..." Şeklinde Uydurulan Rivâyetler	102
3.1.1.11. Resûlullah'ın (s.a.) Hz. Ali'ye "Kardeşimsin" Demesi	103
3.1.1.12. Resûlullah'ın (s.a.) "Seni Ancak Mümin Sever, Münafık Sevmez" Demesi.....	103
3.1.1.13. Hz. Ali'nin En Güçlü Ve Metanetli Olduğu İddiası	103
3.1.1.14. Ebû Bekir'i (r.a) Farklı Kılan Özellikleri.....	104
3.1.1.15. Ensar'ın "Sizden Bir Emir Bizden Bir Emir" Sözü Ve "Hilâfetin Kureyşliliği" Meselesi	104
3.1.1.16. Hz. Ömer'in "Ebû Bekir'in Hilâfeti Oldubittiye Geldi" Sözüyle Neyi Kastettiği	105
3.1.1.17. Hz. Ömer'in, Müslümanların Ortak Kararı Olmaksızın Ona Biat Etmesi Meselesi.....	105
3.1.1.18. Hz. Ali'nin Ebû Bekir'e Biate Gitmediği Meselesi	105
3.1.1.19. Hz. Ömer Ve Ebû Ubeyde İş Birliği Yaptı Ve Ali'yi Meclise Gelmekten Menetti İddiası.....	106
3.1.1.20. Hz. Ebû Bekir'in Ben Sizin Başkanınızım Ama En Hayırlınız Değilim Sözüyle Neyi Kastettiği.....	106
3.1.1.21. Hz. Ali'nin Biatinin Takiyye Olduğu İddiası.....	107
3.1.2. Emîrû'l-Müminîn Ömer b. el-Hattâb'ın (r.a.) Hilâfeti	107
3.1.2.1. Hz. Ebû Bekir'in Müslümanları Dâhil Etmeden Ve Şura Olmaksızın Ömer'i Halife Tayin Etmesi Meselesi:.....	107

3.1.2.2. En Âlim Ali'dir İddiası	108
3.1.3. Emîrül-Müminîn Osman b. Affân'ın (r.a.) Halîfeliği	108
3.1.3.1. Hz. Osman'ın Bedir Ve Rıdvan'da Bulunmaması Meselesi.....	108
3.1.3.2. Ömer'in (r.a.) Ali (r.a.) Ve Osman (r.a.) Hakkında Sessiz Kalması Ve İşi Şuraya Bırakması, Hiçbirini Tavsiye Etmemesi	108
3.1.3.3. Abdullah B. Mesud'un Osman'ın Emirliğine Karşı Çıktığı İddiası	109
3.1.3.4. Hz. Osman'ın Sarhoşken Namaz Kıldırın Velid B. Muğire'ye Valilik Vermesi	109
3.1.3.5. Hz. Osman'ın Yolculukta Namazı Dörde Tamamlaması Meselesi	110
3.1.3.6. Hz. Osman'ın Zekât Mallarını Dağıtmasına İtirazlar	110
3.1.3.7. Hz. Osman'ın Ammâr B. Yâsir'i Dövmesi Ve Kendisine Kısas Yapmaması Meselesi.....	111
3.1.3.8. Hz. Osman'ın Beytül mâlden Hakkı Olmayanlara Pay Verdiği İddiası .	111
3.1.3.9. Hz. Osman'ın Valilerinin Fıskından Dolayı Suçlanması.....	111
3.1.3.10. Hz. Osman Eba Zer'i Sürgüne Yollaması.....	112
3.1.3.11. Huzeyfe'nin “Ömer'den Sonra Daha Yaşlı Soysuz Kimseler Hükmedecektir” Rivâyeti Meselesi.....	112
3.1.3.12. Talha Osman'ı Muhasara Altına Aldı. Ali De Öldürülmesine Yardım Etti İddiası	112
3.1.3.13. Hz. Osman'ın Öldürülmesi Ve Hz. Ali Hakkında	113
3.1.3.14. Sahâbenin Hz. Osman'ın Muhasarası Esnasındaki Tavrı	113
3.1.3.15. Hz. Aişe'nin Hz. Osman'ın Katli Konusundaki Sözleri Ve Kendini Savunması	113
3.1.3.16. Osman'ın Hatalarına Rağmen Savunulduğu İddiası	114
3.1.3.17. Ashaba Karşı Takınılması Gereken Tavır Hakkında	114
3.1.4. Emîrül-Müminîn Ali'nin (r.a.) Hilâfeti	116
3.1.4.1. Hz. Ali'ye Yapılan Biatın Geçerliliği	116
3.1.4.2. Ali'in Ümmetin En Kâmil, Derecesi En Yüksek Olanı Olduğu İddiası	116
3.1.4.3. Ali'nin, Zübeyir Ve Talha İle Savaşması.....	117
3.1.4.4. Bağy ehlinin durumu.....	117
3.1.4.5. Resûlullah'ın (s.a.) Bedduasının Ulaşması Meselesi	119
3.1.4.6. Sahâbenin Birbirine Hakareti Ve Kılıç Çekmesi Meselesi	121
SONUÇ	123

SİMGELER VE KISALTMALAR

Simgeler

a.g.e	: Adı Geçen Eser
a.g.m	: Adı Geçen Müellif
a.s	: Aleyhi's-Selam
b.	: bin (ibn)
h.	: Hicri
m.	: Miladi
ö.	: Ölüm Tarihi

Kısaltmalar

AOY	: Ankara Okulu Yayınları
ATÜİFD	: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
DEÜİFD	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DÜİFD	: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ed.	: Editör
GÜİFD	: Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
FÜİFD	: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
HÜİFD	: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Hız.	: Hazreti
İ.İ.D.Y	: İslâmi İlimler Dergisi Yayınları
KSÜİFD	: Kastamonu Sütçü imam İlahiyat Fakültesi Dergisi
Nşr.	: Neşreden
s.a.v	: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
SÜİFD	: Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ŞÜİFD	: Şırnak üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
t.y.	: Tarih yok

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
Thk. : Tahkik
Üni. : Üniversite
Yay. : Yayınları
Y.y. :Yayın yeri yok

ÖN SÖZ

Müellifimiz Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038), IV/X. asrın ikinci yarısı ile V/XI. asrın ilk yarısında yaşamış velûd bir âlimdir. Âl-i isnad sahibi bir hadis hafızı ve tarihçi olmasıyla ön plana çıkmış, döneminin siyasi, sosyal ve dini anlayışını yansıtan eserler kaleme almıştır. Onun telif ettiği eserlerin ortak özelliğinin, hadis sevgisi ve Müslümanların hayatında hadisleri canlı tutmak olduğu bilinmektedir.

Ebû Nuaym'ın yaşadığı dönemin âlimleri, imâmeti ya içerisine pek çok konuyu dâhil ettikleri geniş hacimli eserlerinde sadece bir bölüm olarak ele almış ya da bu meseleyi etraflıca ele aldıkları müstakil eserler telif etmişlerdir. Kendisi ise *Kitâbü'l-İmâme*'yi yazarak bu hususta müstakil eser verenlerden biri olmuştur. Bu doğrultuda çalışmamızın amacı, *Kitâbü'l-İmâme*'nin bize verdiği bilgiler ışığında dönemdeki imâmet tartışmalarını değerlendirmek, “imâmet” kavramı ekseninde genelde sahâbe, özelde de dört Halîfeye bakış açısının anlaşılmasına katkı sağlamaktır.

Ebû Nuaym, Şîa'nın imâmet vb. konulardaki bazı rivâyetleri kendi görüşleri çerçevesinde yorumlaması karşısında aynı rivâyetleri farklı senetlerle ve farklı rivâyetlerle destekleyerek karşı delil olarak sunmuştur. Burada yine kendine özgü tarzıyla, imâmet meselesini “fazilet” kavramı üzerinden değerlendirerek, hadis cüzü denebilecek bir eseri reddiye tarzına dönüştürmüştür. Onun söz konusu eseri bu yönüyle de oldukça önemlidir. Elbette bu durum; siyasi, sosyal ve kültürel bazı değişimlerin müellifin gündemine yansımaları olarak değerlendirilmelidir.

Ebû Nuaym'ın burada ele aldığımız *Kitâbü'l-İmâme* isimli kitabı, rivâyetler üzerine bina edilmekle birlikte birtakım kelâmî yorumlar ilave edilerek reddiye tarzında yazılmış bir eserdir. Bu yönüyle Ebû Nuaym'ın diğer eserlerinden farklılık arz etmektedir. Onun burada ele aldığı meseleler itikadî mezheplerin ortaya çıkmasında başat konular olup halen daha Şîa ile Ehl-i Sünnet arasında derin bir ayrışma sebebi olarak önemini ve güncelliğini korumaktadır.

Tez çalışmasının her aşamasında verdiği güven ve destek için danışman hocam Prof. Dr. Cemil HAKYEMEZ'e, çok teşekkür ederim. Ayrıca çalışmamda yardımlarını gördüğüm Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Araştırma görevlisi Betül YURTALAN ve Esra KAYIHAN KURU'ya, çalışma süresince gösterdikleri hoşgörü ve destek için kardeşlerim Oktay GELİR, Türkay GELİR'e, anneleri olmaktan gurur duyduğum

evlatlarım Muhammed BÜKÜŞ, Cahid YILMAZ, Şeyma YILMAZ ve Abdullah'ıma çok teşekkür ederim.

GİRİŞ

A. METOD

İnsanların aynı olay ya da olgulara karşı farklı bakış açılarına sahip olmalarının nedeni genellikle şahsi temayülleri ve toplumsal aidiyetidir. İnsan hangi toplum içinde yaşıyorsa, o toplumun düşünce biçimi ve anlayışının etkisi altındadır.¹ Bu anlaşılma ve yorumlama farklılıkları, dinin ortaya çıkmasından itibaren kendisini göstermiş ve mezhep dediğimiz kurumsallaşmış sistemli yapıların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İslâm Mezhepleri Tarihi, mezheplerin ayrışmasına sebep olan etkenleri, nerede, ne zaman doğdukları, nasıl bir süreç sonunda sistemleştikleri, hangi fikir ve düşünceleri ürettikleri ve İslâm düşüncesine ne gibi katkılar yaptıklarını güvenilir bilgi, belge ve bilimsel yöntemleri kullanarak tarafsız bir şekilde araştırır. Bu şekilde İslâm düşüncesinin bilimsel mirasını açığa çıkararak insanlığın kullanımına takdim eder.²

İslâm Mezhepleri Tarihi'nin temelini oluşturan Makâlât eserleri, IV/X. yüzyılın ortasına kadar genellikle Şîî, Mutezilî, Haricî ve Mürcîî âlimlerin yaptıkları çalışmalardan oluşmaktadır. Bu dönemde *Risâle fi'l-Kader*, *Risâle fi'l-Hurûc*, *Kitâbü'l-İmâme*, *Kitabu Usûli'l-Hamse* vb. kitaplar yazılmış ve *Makâlât* ya da *Reddiye* metinleri olarak adlandırılmışlardır. Bu eserler üzerinde çalışılması İslam Mezhepler Tarihi açısından önem arz etmektedir.

Klasik mezhepler tarihçileri, tarihsel veya betimleyici yöntem, analiz karşılaştırma yöntemi, eleştirel yöntem, savunmacı reddiyeci yöntem, coğrafi dağılıma göre inceleme yöntemi ve fırkaları alfabetik sıra ile inceleme gibi yöntemlerle eserlerini oluşturarak görüşlerini ortaya koymuşlardır. Reddiyeci savunmacı tarz ise daha çok

¹ Sönmez Kutlu, "İslâm Mezhepleri Tarihinde Usul sorunu", *İslâmi İlimlerde Metodoloji/Usûl Sorunu I*, Ed. İsmail Kurt ve Seyit Ali Düz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 420.

² Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, "İslâm Mezhepleri Tarihi'ne Giriş", *İslâm Mezhepleri Tarihi*, ed. Hasan Onat ve Sönmez Kutlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 20-21.

kelamcılarının tercih ettiği bir yöntemdir.³ Tezimizin konusu olan *Kitâbü'l-Îmâme* adındaki eser, hadis kitabı olmakla beraber bu tarzda yazılmış bir reddiye eserdir.

Çalışmamız giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. “Giriş” bölümünde çalışmanın konusu, amaç ve kapsamı, kullanılan metot ve faydalanılan kaynaklardan bahsedilmiş, *Kitâbü'l-Îmâme* yazma eserin içeriğini oluşturan belli başlı kavramlar hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Tez çalışmasının birinci bölümünde, öncelikle İslâm coğrafyasının genel bir çerçevesinin çizilmesinin ardından müellifin hayatı ekseninde siyasi, sosyal ve dinî durum incelenerek tespit edilmeye çalışılmıştır. Ebû Nuaym’ın doğup büyüdüğü ve yaşadığı şehir olan İsfahan’ın tarihî, siyasi, sosyal ve mezhepsel durumu açıklandıktan sonra Ebû Nuaym’ın ailesi, yetiştiği ilmî ortam, hocaları, döneminin öne çıkan bazı âlimleri ve Ebû Nuaym’ın îtikadî kimliği tespit edilmeye çalışılmıştır. Klasik dönem eserlerinin, bir mezhep kurucusu ya da bir âlimi tanıtırken onu acımasız bir şekilde eleştirileri, aşırı derecede övmeleri, bir fırkaya dâhil etmek ya da bir fırkanın dışında tutmak gayretinde olmalarına karşın bu çalışmada şahıslarla ilgili objektif bir tutum içerisinde bulunmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde ise, tez konusunun esasını teşkil eden Ebû Nuaym’ın *Kitâbü'l-Îmâme* adlı eserinin müellife aidiyeti, müellifin eseri yazmaktaki amacı, eserindeki üslubu, görüşleri ve muhatapları belirlenmiştir. Fikirlerini ispat için nakletmiş olduğu rivâyetlerle ilgili görüş ve reddiyeleri konularına göre listelenerek müellifin amaç ve hedefi daha anlaşılır ve istifade edilebilir hale getirilmiştir. Eserle ilgili yapılan diğer çalışmalar incelenmiş ve gerekli görülen kısımlar tez çalışmasına dâhil edilmiştir.

Tezimizde eseri incelerken en çok istifade ettiğimiz çalışma, Ali b. Muhammed b. Nasır el-Fukayhî’nin kitap olarak da yayınlanan doktora tezidir. O, söz konusu tezinde, *Kitâbü'l-Îmâme*’de yer alan rivâyetleri Buhari, Nesai, Tirmizî gibi hadis kaynaklarında hangi bölüm ve sayfada yer aldıklarını tespit ederek dipnotlarla belirtmiştir. Bir diğeri ise İbrahim Ali et-Tihâmî’nin yüksek lisans tezi olarak ele alıp

³ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 118-120.

tahkik ettiği *Kitâbü'l-İmâme* ile ilgili çalışmasıdır. Bunların dışında, Köprülü Kütüphanesi'nde bulunan yazma eserden de istifade edilmiştir.

Ebû Nuaym isminin *Ebû Naîm*⁴ şeklinde telaffuz edilişi mevcut olmakla birlikte çalışmada Ebû Nuaym şeklinde kullanılması tercih edilmiştir. *Kitâbü'l-İmâme* yazma nüshasında künyesini İsfahânî olarak zikretmiş olmasından dolayı klasik eserlerde zaman zaman karşılaştığımız “Esbehâni” yerine “İsfahâni” tercih edilmiştir. Ayrıca eserin bir diğer ismi olan *Tesbîtü'l-İmâme* adının ise daha sonraki dönemlerde verilmiş olduğu kanaatine varılmış ve tez çalışmasında eser adı zikredilirken orijinal hali olan *Kitâbü'l-İmâme* tercih edilmiştir.

Bu araştırma, Ebû Nuaym'ın yaşadığı dönem, hayatı, îtikâdî fikirleri, *Kitâbü'l-İmâme* yazma eseri, eser hakkında yapılan çalışmalar, imâmet konusunda Şîa'nın görüş ve iddialarına karşı müellifin savunmasını oluşturduğu başta Dört Halife'nin hilâfeti olmak üzere “imâmet/hilâfet”, “efdal”, “mefdul” “velâyet”, “vesâyet”, “şûra”, “biat”, takiyye, tevellâ-teberrâ konuları ile sınırlıdır. *Kitâbü'l-İmâme*'nin konusu dışında olduğu için Şîa'nın gaybet,⁵ mehdî⁶, ulûhiyyet, rec'at⁷ ve bedâ,⁸ anlayışları dâhil edilmemiştir.

⁴ Keskin, bazı yazarların Ebû Naîm şeklinde harekeleme yaptığını ancak doğrusunun Ebû Nuaym olduğu kanaatinde olduğunu belirterek “Muhsin el-Emin, *Âyânü's-Şîa* 3, eseri 6.dipnotta göstererek Ebû Naîm şeklinde de okunduğunu söyler”. Bkz. Yusuf Ziya Keskin, *Ebû Nuaym el-İsfahânî* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2003), 38. dipnot 103. Ancak verilmiş olan kaynakta müellifin böyle bir açıklamasına rastlamadık.

⁵ Gaybet, Müslümanların kutsal değerler attettikleri bir şahsın gizlenmesidir. Keysâniyye'nin Muhammed el-Hanefiyye'nin Radva dağında gizlendiğine inanmaları sonucunda ortaya çıkmıştır. Cemil Hakyemez, *İmamiyye Şiası ve Temel Kavramları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 58.

⁶ Mehdî anlayışı Yahudi, Hristiyan ve başka dinlerden topluluklarda görülen kurtarıcı beklentisidir. Hicri birinci asrın sonlarında siyasi ve sosyal sorunlar karşısında bazı Müslüman topluluklar tarafından dile getirilmeye başlanmıştır. İlk beklenti Muhammed b. el-Hanefiyye'nin ölmediği, gizlendiği yerden çıkarak içinde buldukları durumdan kurtaracağı şeklinde olmuştur. İmâmiyye'de Hasan el-Askerî'nin 260/873'te vefatından sonra oğlu Muhammed'in gizlendiği inancından sonra ortaya çıkmıştır. Daha sonra da inanç esaslarından biri olarak görülmüştür. Cemil Hakyemez, *İmamiyye Şiası ve Temel Kavramları*, 89, 91, 98; IV/X. asrın ortalarına doğru temel unsurları tamamlansa da değişen siyasi sosyal şartlar sonucu farklılaşarak değişiklik arz eder hale gelmiştir. Bkz. Metin Bozan, *İmamiyye Şiasının İmamet Nazariyesi 4 ve 5. Asırlar* (Ankara: Avrasya Yay., 2007), 34.

⁷ Rec'at, bazı Şîî fırkalar tarafından imamın ölmesi veya gaybete gitmesinden sonra ortaya çıkması, geri dönmesi anlamında kullanılır. Ayrıca İsnâaşeriyye'de kıyametin kopmasından önce imamların ve onlara zulmedenlerin yeniden dünyaya dönmesi anlamına da gelmektedir. Hakyemez, *İmamiyye Şiası ve Temel Kavramları*, 80-86; Ayrıca Bkz. İlyas Üzümlü, “Rec'at”, *DİA*, c. 34 (İstanbul: TDV Yay., 2007), 504-506.

B. KAYNAKLAR

Çalışmamızda Kitâbü'l-İmâme yazma nüshası ve İbrahim Ali et-Tihâmî ile Muhammed Nasır Fukayhî'nin Kitâbü'l-İmâme tahkik çalışmaları esas alınmıştır. Eser ve üzerinde yapılan çalışmalar hakkında daha detaylı bilgi vermek faydalı olacaktır.

Ebû Nuaym'ın *Kitâbü'l-İmâme* adındaki yazma eseri, 725/1324 senesinde Bağdat'ta Hanbelî mezhebinden Bedr b. Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Abdü'l-Vehhab b. el-Mâverdî el-Makrî yazmasından teksir edilen nüshadır. Köprülü Kütüphanesi'nden edinilen 1617 numaralı dijital kopyadır. Senegal'in Başkenti Dakar şehrinde 3.10.1404/2.07.1984 tarihinde Senegal Üniversitesi Arap Dili ve İslâm Kültürü Eğitim Fakültesinde Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fukayhî tarafından doktora tezi olarak tahkik edilmiştir.⁹ Çalışma, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem tarafından 1407/1987'de "Silsiletü Akâidi's-Selef" serisinin 7. kitabı olarak Medine'de basılmıştır.

Bahsi geçen çalışma, 408 sayfadan müteşekkildir. Muhakkik, önsözü iki bölümden oluşan bir mukaddimeden sonra birinci bölüme geçer ve 205. sayfadan itibaren eserin aslına yer verir. Eserdeki rivâyetleri numaralandırarak verir ve bu şekilde kitabın 203 rivâyetten müteşekkil olduğu anlaşılır. Hz. Ebû Bekir'in Hilâfeti başlığı altında 61, Hz. Ömer'in Hilâfeti başlığı altında 40, Hz. Osman'ın Hilâfeti başlığı altında 78, Hz. Ali'nin Hilâfeti başlığı altında da 24 rivâyet yer alır.

Fukayhî çalışmasının birinci kısmında Ehl-i Sünnet ve Rafıza'ya göre imâmet,¹⁰ çağdaş imâmi âlimlerin imâmetle ilgili görüş ve kitapları,¹¹ Rafizî Şîa'nın sahâbe hakkındaki önceki ve günümüzdeki görüşü,¹² Rafıza'ya göre takiyye,¹³ Şîa ve Ehl-i

⁸ Bedâ, Allah'ın kullarına bildirdiği durumun tersi bir durumun ortaya çıkması, hükmettiği bir konuyu değiştirmesi ya da emrettiği bir şeyin tam tersini emretmesidir. İlk olarak Şîi fırkalardan Keysâniyye Allah'ın Bedâ yapmasını caiz görmüştür. Hakyemez, *İmamiyye Şiası ve Temel Kavramları*, 102-103.

⁹ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme* thk: Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fukayhî. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1987), 381,382; Abdullah Ünal, *İmamet Teorisinin Hadis Referansları*, (İstanbul: Mevsim Yayınları, 2017), 40.

¹⁰ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 22-26.

¹¹ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 28-42.

¹² Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 42-51.

¹³ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 52-54.

Sünnet ve'l-Cemaat devletlerin geçmişten günümüze durumları,¹⁴ beklenen mehdi görüşü,¹⁵ Gaybet,¹⁶ Sefirler (övülen sefirler, zemmedilen sefirler),¹⁷ Büyük Gaybet'in başlaması,¹⁸ Şeyhü't-Tâife Ebû Cafer Muhammed b. el-Hasan'ın *Kitabü'l-Gaybe* adlı eserinin paylaşımı,¹⁹ Rafıza'ya göre beklenen mehdi,²⁰ Ehl-i Sünnete göre Mehdî'nin tanımı,²¹ Kur'ân-ı Kerîm'de Rafıza'nın imâmet görüşü²² gibi konulara yer vermiştir.

İkinci kısmında ise: Ebû Nuaym'ın doğup büyüdüğü şehir olan İsfahan²³ ile Ebû Nuaym'ın hayatı,²⁴ akîdesi,²⁵ *Kitâbü'l-İmâme*'nin tanıtımı ve konuları,²⁶ Rafızaya reddiye olarak yazılan eserler,²⁷ kitabın ismi ve Ebû Nuaym'a nisbeti,²⁸ Ebû Nuaym'ın yöntem ve kaynakları²⁹ ve *Kitâbü'l-İmâme*'yi çalışırken takip ettiği metoda yer verilmiştir.³⁰ Fukayhî, eserde geçen rivâyetlerin tahririni yaparak tespit etmiş, hadislerin sıhhati ve ravinin durumu ile yapılan değerlendirmelere yer vermiş, gerekli yerlerde rivâyet ve konuları tarih ve tabakât kitaplarından naklettiği bilgilerle daha anlaşılır hale getirmiştir.

Eser üzerinde yapılan diğer bir çalışma, Kamal Mohamed Hashem danışmanlığında, İbrahim Ali et-Tihâmî tarafından, yüksek lisans tezi olarak Mekke'de Ümmül-Kura Üniversitesi Şeriat ve İslâmî Araştırmalar Fakültesi'nde 1984 yılında tamamlanmıştır. 251 sayfadan oluşan çalışma, 1407/1986 yılında Beyrut'ta tek cilt şeklinde bir kitap olarak yayımlanmıştır.³¹

¹⁴ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 55-65.

¹⁵ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 66-71.

¹⁶ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 72-78.

¹⁷ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 78-83.

¹⁸ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 84-87.

¹⁹ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 89,115.

²⁰ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 116, 119.

²¹ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 119-121.

²² Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 122-132.

²³ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 148, 153.

²⁴ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 155.

²⁵ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 156-162.

²⁶ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 163-178.

²⁷ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 179-185.

²⁸ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 186-189.

²⁹ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 190-191.

³⁰ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 192.

³¹ Tihâmî, İbrahim Ali. "Ebû Nuaym el- Esbehânî'nin Kitâbü'l-İmâme ve'r Redd ale'r Râfıza isimli eseri", (Yüksek Lisans Tezi, *Umm el-Qurâ Üniversitesi*, 1984), 1.

Tihâmî, bu çalışmasına mukaddime, Ebû Nuaym döneminde siyasi ve sosyal durum,³² ismi ve nesebi,³³ hocaları,³⁴ öğrencileri,³⁵ ilim yolculukları,³⁶ ilmi konumu ve insanların onun hakkında söyledikleri,³⁷ eserleri,³⁸ îtikâdî mezhebi,³⁹ Şîa'ya nisbeti,⁴⁰ vefatı,⁴¹ yazma eserin nerede bulunduğu ve nüsha sayısı,⁴² eserin yazılış amacı ve kaynakları,⁴³ eserdeki metodu,⁴⁴ en son olarak da *Kitâbü'l-Îmâme* yazma eserin birkaç sayfa fotokopisi⁴⁵ ve eseri çalışarak söz konusu yazma eserde yer alan rivayetlerin tahricini yapmıştır. Fukayhî'nin 203 olarak belirlediği rivâyet sayısını, Tihâmi 225 olarak tespit etmiştir. Bunun, konuyu açıklarken meselelere tekrarlanan rivâyetleri de dâhil etmiş olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Tüm bu bahsettiğimiz çalışmalarda sadece kaynaklardan birtakım nakillerin yapılmış olduğu, zaman-mekân, hâdise-insan ilişkisinin ise kurulamadığı görülmektedir. Biz bu eksikliği gidermeye çalışırken özellikle bazı çağdaş çalışmalara müracaat ettik. *Kitâbü'l-Îmâme*'nin hem bir hadis kitabı olması hem de konusunun Mezhepler Tarihi alanında olması nedeniyle Ebû Nuaym'ın eserde kullanmış olduğu kavramlardan gerekli gördüklerimiz hakkında öncelikle *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İsmail Lütfi Çakan'ın *Hadis Edebiyatı*, Abdullah Aydın'ın *Hadis İstılahları Sözlüğü*, Talat Koçyiğit'in *Hadis Usûlü*, Cemil Hakyemez'in *İmamiyye Şîa'sı ve Temel Kavramlar* isimli kitaplarından istifade ettik.

Ebû Nuaym'ın yaşadığı dönemin siyasi, sosyal ve mezhebî durumu tanıtılırken Belazürî'nin (ö.279/892-93) *Fütûhü'l-Büldân*, Mukaddesî'nin (ö.390/1000) *Ahsenü't Tekâsîm*, Ebû Nuaym'ın (ö.430/1038) *Zikru Ahbâri İsfahan*, İbnü'l-Esîr'in (ö.630/1233)

³² Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Tihâmî, 1-8.

³³ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Tihâmî, 9.

³⁴ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Tihâmî, 11.

³⁵ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Tihâmî, 15-16.

³⁶ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Tihâmî, 17.

³⁷ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Tihâmî, 19-22.

³⁸ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Tihâmî, 23-32.

³⁹ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Tihâmî, 23-36.

⁴⁰ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Tihâmî, 37.

⁴¹ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Tihâmî, 38.

⁴² Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Tihâmî, 41.

⁴³ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Tihâmî, 42-44.

⁴⁴ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Tihâmî, 46-4.

⁴⁵ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Tihâmî, 49.

el-Kâmil fi't-Tarih, Ebü'l-Fidâ'nın (ö.732/1331) *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, İbn Kesîr'in (ö.774/1373) *el-Bidâye ve'n Nihâye*'si gibi klasik kaynaklardan yararlanılmıştır. Ayrıca günümüz çalışmalarından Philip K. Hitti'nin (1886-1978) *İslâm Tarihi*, Marshall Hodgson'ın (1922-1968) *İslâmın Serüveni*, Montgomery Watt'ın (1909-2006) *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Süreci*, Ahmet Güner'in *Büveyhîlerin Şîi Sünnî Siyaseti* isimli kitapları istifade ettiğimiz eserlerdendir.

Öncelikle Ebû Nuaym'ın kendisi, hocaları ve döneminin âlimlerinin biyografileri için Zehebi'nin (ö.748/1348) *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ ve Tezkiretü'l-Huffâz* ile *M'izânü'l-İtidal fi Nakdi'r-Ricâl*'inden, Tâceddîn Sübkî'nin (ö.771/1370) *Tabâkâtü'ş-Şâfiyyeti'l-Kübra*'sından Şa'rânî'nin (ö.973/1565) *Tabakâtü'l-Kübrâ*'sından faydalandık.

Ebû Nuaym'ın mensup olduğu itikadî mezheple ilgili görüşleri değerlendirirken başta İbn Şehraşub'un (ö. 588/1192) *Meâlimü'l-Ulemâ*, Kesşî'nin (III-IV/IX-X.yüzyıl) *Ricâlü'l-Keşşî*, İbnü'l Cevzî'nin (ö.597/1201) *el-Muntazam*, Ferîdüddin Attâr'ın (ö.618/1221) *Tezkiretü'l-Evliyâ*, İbn Teymiye'nin (ö.728/1328) *Mecmuû'l-Fetevâ*, *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye ve Der-ü Teârizi'l-Akl ve'n-Nakl*, Hansârî'nin (ö.1313/1895) *Ravdâtü'l-Cennât*, Muhsin el-Emîn'in (1867-1952) *A'yânü'ş-Şîa* adlı eserleri olmak üzere hem Şîi kaynaklardan hem de Ehl-i Sünnet kaynaklarından alıntılar yapılarak objektif değerlendirmeler yapılmıştır.

Tez çalışmamızda Yusuf Ziya Keskin'in *Ebû Nuaym el-İsfahânî* adındaki kitabı ile Abdullah Ünalın'ın *İmamet Teorisinin Hadis Referansları* isimli kitabı, Ahmet Tobay'ın "Ebû Nuaym Hayatı ve Eserleri", Mustafa Dönmez'in "Ebû Nuaym ve Tıbbü'n Nebevî İsimli Eseri Üzerine" isimli makalelerinden de istifade edilmiştir.

Ebû Nuaym'ın telif ettiği eserlerden *Hilyetü'l-Evliyâ*, *Sıfatü'l Cenne*, *Ma'rifetü's-Sahâbe* gibi bazı eserlerini ve ona ait olduğu iddia edilen *Mâ Nezele Mine'l-Kur'an fi İmameti Ali* ve *Erbeûne Hadisen fi'l-Mehdî Muntazar* isimli eserlere de müracaat edilmiştir. *Kitâbü'l-İmâme*'nin yazıldığı dönemde muhatabı olabilecek Sâhib b. Abbâd'ın (ö.385/995) *Kitab fi Tafdîl-i Ali b. Ebi Talib*, Şeyh Müfid'in (ö.413/1022) *el-İfsâh fi'l-İmâme*, Şerîf el-Murtazâ'nın (ö.436/1044) *eş-şâfi fi'l-İmâme* gibi eserlerine

de yer verdik. Yine Şia'ya karşı yazılan reddiye eserlerinin ilki olarak düşündüğümüz Câhız'ın (ö.255/869) *Kitâbü'l-Osmâniyye*'sine ve ondan yaklaşık iki asır sonra yazılan İbn Hazm'ın (ö.456/1064) *el-Fasl*'ına da müracatt ettik. Üzerinde çalıştığımız bu eseri söz konusu kitaplarla karşılaştırarak, yüzeysel de olsa muhteva ve tarz yönüyle bir değerlendirme yapmaya çalıştık.

Bunlara ilaveten, Ethem Ruhi Fığlalı, Montgomery Watt, Hasan Onat, Etan Kohlberg, Wilfred Madelung, Cemil Hakyemez, Osman Aydınli, Sönmez Kutlu, Ferhat Koca, Mehmet Azimli, Muharrem Akoğlu, Mehmet Kalaycı, Muhyeddin İğde, Habib Demir, Ahmet Güner, Mehmet Salih Geçit, Metin Bozan ve Mehmet Ümit'in kitap ve makalelerinden istifade edilmiştir.

C. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

a. Hadis/Ahbâr

İsfahânî'nin üzerinde çalıştığımız eseri bir hadis kitabı şeklinde tanzim edildiği için ilk olarak bu alandaki kavramların izah edilmesi önem arz etmektedir.

Hadis, sözlük anlamı olarak “yeni, haber, söz, konuşma, olay, rivâyet”;⁴⁶ *haber* ise “herhangi bir olay olgu veya konuyla ilgili, iletilerek elde edilen malumat” anlamına gelmektedir. Hadis Literatüründe Hz. Peygamber'in (s.a.) her söz, fiil ve onaylarını ifade etmek için haber ve hadis kavramları aynı anlamda kullanılmıştır.⁴⁷ Bununla birlikte haber'i, Hz. Peygamber'in (s.a.), sahâbe ve tabînin sözlerini de içine alacak şekilde tanımlayanlar bulunmaktadır. Bu bağlamda her iki terim nakledilme şekillerine göre adlandırılırlar. Bir hadis ilk söyleyenden başlayarak her nesilde sayılamayacak kadar büyük bir topluluk tarafından nakledilirse mütevâtir; sayılabilecek bir topluluk naklediyorsa âhad adını alır ve kesinlik ifade etmez. Âhad da kendi içinde meşhûr, azîz, garîb gibi sınıflamalara tabi tutulur.⁴⁸

⁴⁶ Kadir Güneş, *Arapça-Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Mektep Yay., 2011), “Hadis” md., 208.

⁴⁷ Bkz. Abdullah Aydınli, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, (İstanbul: İfav Yay., 2009), 90-93, Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: TDV Yay., 1992), 106-107.

⁴⁸ Talat Koçyiğit, *Hadis Usulü* (Ankara: TDV Yay., 2012), 10-13.

Şîa'ya göre Hadis, Hz. Peygamber'in (s.a.) ve masum kabul ettikleri imamların sözlerinden ibarettir. Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en çok itimat ettikleri *Kütüb-i Erbaa* (dört kitap) olarak bilinen⁴⁹ Küleyni'nin (ö.329/941) *Kâfi'si*, İbn Bâbeveyh'in (ö.382/991) *Men lâ Yahdurühü'l-Fakîh'i*, Ebû Ca'fer et-Tûsi'nin (ö.460/1067) *Tehzîbü'l-Ahkâm* ve *el-İstibsâr* adlı hadis rivâyetlerinden oluşan eserleridir. Günümüze ulaşan ilk Şîf kaynaklardan *usul (asl)* farklı türde hadis derlemesidir. Kütüb (kitap) olarak bilinenlerin tersine asl, sadece imamların sözlerinin kaydedildiği ilk eselerdir. *El-Usûlü'l-Erbaa mi'e (Dört yüz asıl)*, Ehl-i Beyt ve imamlarını yüceltmek, onların düşmanlarını karalamak amacıyla meydana getirilmiştir. Muhammed b. Hasan es-Saffâr el-Kummî'nin (ö.290/903) *Beşâ'irü'd-derecât*'ı ilk eserlerdendir.⁵⁰

Şîa'da *Hadis*'in, ıstilahî olarak “masumların söz, fiil ve takrirlerini ifade eden sözlerdir” şeklinde tanımlanmış olması, bu tür rivâyetlerin çoğunlukla “ahbâr” kavramıyla ifade edilmesine yol açmıştır. Şîa, inanç ilkeleri özellikle de imâmet akîdesi çerçevesinde şekillenmiş bir hadis anlayışına sahiptir. Onlara göre Hz. Peygamber (s.a.) sağlığında ilim ve şeriâtı Hz. Ali'ye öğretmiş, bu ilim Ehl-i Beyt'ten olan imamlara geçmiştir. Ayrıca Allah'tan direkt olarak bilgi (vahiy) alabilen imamların söz, fiil ve takrirleri dinî birer delil niteliğindedir. Onlardan gelen rivâyetlere kıyasla merfû hadisler çok az sayıdadır. Sahâbe ve tabiinden gelen sözlerin ise bilgi değeri yoktur.⁵¹ Çok az da olsa Şîf kaynaklarda Ehl-i Sünnet ile müşterek olarak kabul ettikleri “tâbiûn” ve “sahâbe” yoluyla nakledilen hadisler bulunmaktadır.⁵²

b. Sahâbe

İnceleme konumuz olan eserde sahâbe ve sahâbeye bakış açısının nasıl olması gerektiği hususuna önem verilmektedir. Şîa'nın sahâbeye bakış açısı ve Büveyhîlerin Bağdat'a hâkim olmasıyla birlikte, Sahâbeye hakaretin neredeyse devletin resmi

⁴⁹ İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı* (İstanbul: İfav Yay., 2014), 311.

⁵⁰ Bkz. Etan Kohlberg, “Şîf Hadis”, Çev. M. Ali Büyükkara, *Ekev Akademi Dergisi* 2, sy. 9 (2000).

⁵¹ Ömer Özpınar, *Şîf Hadis Tarihi*, 173-180.

⁵² Bekir Kuzudişli, “Şîa'da Rivâyet Olgusunu Şekillendiren Temel Unsurlar”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18, sy. 1 (2018): 82.

politikası arasına girmesi Ebû Nuaym gibi dönemin yazarlarının eserler kaleme almasına sebep olmuştur.

Sahâbe meselesi, Ehl-i Sünnet ile Şîa arasındaki en temel tartışmalardan birini oluşturur. Ebû Nuaym'ın üzerinde çalıştığımız eserindeki rivâyetlere dikkat edildiğinde onların önemli bir kısmının sahâbeye yöneltilen eleştirilere bir cevap mahiyetinde tanzim edildiği görülecektir. Bundan dolayı sahâbe kavramı ile Ehl-i Sünnet ve Şîa'nın sahâbe anlayışına değinmek yerinde olacaktır.

Sahâbî, sahâbe ve ashap sözcükleri İslâmiyet ile birlikte Hz. Peygamber'i (s.a.) gören ve ona iman edenleri ifade etmek için kullanılmıştır.⁵³ Fakat sonraki dönemlerde kimlere “*sahabi*” deneceği konusunda âlimler ihtilaf etmiştir. Kelamcılar Hz. Peygamber'i (s.a.) rol model almak için onunla uzun süre birlikte olanlara bu ismi verirken, Hadisçiler bir anlık beraber bulunup görüşmenin yeterli olduğunu söylemişlerdir. Bâkılânî, bu kelimenin “es-suhbe” mastar kelimesinden türediğini ve belli bir süre içermediği noktasında dil âlimlerinin hemfikir olduğunu, dolayısı ile Hz. Peygamber (s.a.) ile birlikte bulunanların bu isimle tanımlanabileceğini söyler. Hz. Peygamber ile (s.a.) kısa süre de olsa bulunan güvenilir bir kimsenin tek rivâyeti dahi olsa kabul görür ve onunla amel edilir.⁵⁴

Kur'ân-ı Kerîm'de sahâbe olarak, Müslüman olan, Resûlullah'a (s.a.) itaat eden, yardım ve destekle yanında olanların kastedildiği görülür. Onların üstün vasıfları, fedakârlıkları, erdemleri, canlarını ve mallarını Allah için severek feda ettikleri anlatılır.⁵⁵ Şîa da sahâbenin bu özelliğini kabul eder fakat sahâbeyi öven âyetlerin sahâbenin tamamını kapsamadığını, çoğunun günahkâr hatta dinden dönenler olduğunu iddia eder. Onlara göre bunun ilk ve en önemli nedeni Ali'nin hilâfetini gasp ederek Allah'ın emrine karşı gelmeleridir. Bundan dolayı sahâbenin faziletine dair âyet ve

⁵³ Mehmet Efendioğlu, “Sahâbe”, *DİA*, c. 35 (İstanbul: TDV Yay., 2008), 491-500.

⁵⁴ Bünyamin Erul, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, (Ankara: TDV Yay., 2012), 1-5.

⁵⁵ Bkz. Tevbe 9/88, 100, 117; Enfal 8/ 64; Fetih 48/29; Nisa 4/ 95-96, Haşr 59/ 8-10.

hadisleri kendilerince yorumlamaktadırlar. En faziletli sahâbeye hakaret ederek çeşitli ithamlarda bulunurlar.⁵⁶

Ehl-i Sünnet'e göre ise bütün sahâbeler adildir. Bunun nedeni, Fetih 26/29, Tevbe 9/106, Feth 26/18, Bakara 2/143 ve Enfal 8/64 gibi âyetlerde sahâbenin üstün vasıflarının zikredilmesidir. Kur'ân-ı Kerîm'de böyle bir nas mevcut iken onların kötülenmesi onların derecelerini düşürmez. Bunun yanında sahâbenin methedildiği pek çok hadisin bulunması da onların durumunu teyit eder.⁵⁷

Şîa'nın kaynaklarında sahâbenin Hz. Muhammed'den rivâyet ettiği hadis örnekleri de mevcuttur. Ancak bu durum, imama tercihen bir sahâbenin kaynaklığını kabul eder görünmeye mecbur kalındığında, takiyye tezahürü olarak ya da Sünnîlere reddiye olarak kullanılacağı zaman vuku bulur.⁵⁸ Şîa Ehl-i Beytten olmamasına rağmen Ali'nin imâmet/velâyet/vasiyetini kabul eden on civarında sahâbeyi adaletli kabul eder. Örneğin Küleynî, *Kâfî* adlı eserinde Ebû Zer'den (ö. 32/653) bir rivâyete dayanarak Hüzeyme b. Sâbit (ö.37/657), Ebû Heysem et-Teyyihân el-Ensârî (ö.20/641), Selmân-ı Fârisî (ö.36/656 [?]), Mikdâd b. Esved (ö. 33/653), Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657), Hâşim b. Utbe el-Mirkal (ö.37/657), Ebû Eyyûb el-Ensârî (ö.49/669) ve Câbir b. Abdillâh el-Ensârî'yi (ö.78/697) sahâbe olarak saymıştır.⁵⁹

c. Efdal/ Mefdul

İmametle ilgili tartışmalarda konunun en önemli yönlerinden birini de efdal-mefdul meselesi oluşturur. Bu hususu, Ebû Nuaym'ın *Kitâbü'l-İmâme*'de imâmet konusunu bu kavramlar ekseninde ele almasından dolayı açıklamakta fayda vardır.

Hz. Peygamber'in (s.a.) vefatından sonra hilâfetin Hz. Ali'nin hakkı olmasına rağmen gasp edildiği düşüncesi Hz. Ali'nin ilk baştan itibaren hilâfete en layık kişi

⁵⁶ İbrahim Kutluay, "İmâmiyye'ye Göre Sahâbenin Adâleti Problemi", *Sakarya Üniversitesi Tartışmalı İlmî Toplantı* (2015): 76-85.

⁵⁷ Cemal Sofuoğlu, "Şîa'nın Sahabiler Hakkındaki Bazı Görüşleri", *AÜİFD* 24, (1981): 530-531.

⁵⁸ Etan Kohlberg, "Şîi Hadis", 48.

⁵⁹ İbrahim Kutluay, "İsnâaşeriyye İmâmiyye'sine Göre Hadis ve Sünnetin Kaynakları", *Sakarya Üniversitesi Tartışmalı İlmî Toplantı* (2017), 197.

olduğu iddiasına dönüşmeye başlamıştır. Bu sürecin sonunda efdaliyet fikri ortaya çıkmış⁶⁰ ve buna binaen bu mesele, en erdemli kişinin imâmet makamının sahibi olması gerektiğini savunan yaklaşımın adı olmuştur.⁶¹ Fazilet sıralamasında en önde olan kişi “efdal”, onu takip edenler ise “mefdul” olarak tanımlanmıştır. Mezhepler efdal olanın imam olması gerektiğinde ihtilaf etmemiştir. İhtilaf ettikleri noktalar ise efdalin kim olduğu, mefdulün imam olup olamayacağı konusunda olmuştur.⁶²

Mefdul İmam görüşünü ilk dile getiren kişinin, Yahyâ b. Zeyd (ö.125/743) ve İsâ b. Zeyd’in (166/782) önde gelen taraftarlarından Hasan b. Sâlih b. Hay olduğu (168/784)⁶³ ve adı geçen kişinin *Kitâbü İmamet-i Veled-i min Ali min Fâtuma* isimli bir eser yazdığı bildirilmiştir.⁶⁴ Mutezile’nin de bu dönemde mefdulün imâmetinin meşruluğu konusunda Zeydîyye’den etkilendiği bilinmektedir.⁶⁵ Çünkü hicri birinci asrın sonlarına doğu imâmet hakkındaki tartışmalar “efdal” ve “mefdul” kavramları üzerinde yoğunlaşmıştır. Efdal varken mefdulün imam olabileceği öncelikle Zeydîyye ve Mutezile’nin bir kısmı tarafından savunulur olmuştur. Şîî âlim Ebû Ca’fer el-Ahvel (Şeytânüttâk) (ö.160/777 [?]) mefdulün imâmetini kabul etmeyerek imamın döneminin en efdali olması gerektiği görüşünü savunmuştur. Bu konuyla ilgili günümüze gelmesi de başka kaynaklarda adı geçen *Kitâbü’r-red ale’l-Mutezile fi İmameti’l-mefdul* isimli bir risale yazmıştır. İlk döneme ait bu eser bizlere efdaliyet görüşünü sistemli bir şekilde açıklamaktadır. Ona göre Hz. Ali’nin efdaliyeti Kur’ân-ı Kerîm, hadis ve akıl ile sabittir. Görüşlerinde Hişâm b. Hakem’den (ö.179/ 795) etkilendiği düşünülmektedir.⁶⁶

⁶⁰ Metin Bozan, *İmâmiyye Şîasının İmamet Nazariyesi 4 ve 5. Asırlar* (Ankara: Avrasya Yay., 2007), 102.

⁶¹ Osman Aydın, *Mu’tezile’de İmamet ve Siyaset*, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2017), 47.

⁶² Maksut Çetin, “Mu’tezile’nin Siyaset Anlayışı”, *Ekev Akademi Dergisi*, sy. 58 (2014): 357.

⁶³ Nevbahtî ve Kummî, *Şîî Fırkalar*, Hasan Onat-Sabri Hizmetli vd, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2004), 71,77; Mehmet Ümit, *Zeydîyye- Mu’tezile Etkileşimi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 43. Ayrıca Bkz. Ebû Hatim er-Razi’nin *Kitabü’z-Zine* adlı eserinin mezheplerle ilgili bölümlerini Abdullah Sellûm es-Sâmerrâî’nin *el-Gulûv ve’l-firaku’l-Gâliyye* adıyla tahkikini yaptığı eser. *el-Gulûv ve’l-firaku’l-Gâliyye* (Bağdat: Dâru Vasıt, 1982), 302.

⁶⁴ Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, çev: Ramazan Şeşen, (İstanbul: Bilner yayıncılık, 2019), 227.

⁶⁵ Ümit, *Zeydîyye- Mu’tezile Etkileşimi*, 220.

⁶⁶ Halil İbrahim Bulut “İlk Şîî Kelamcılardan Ebû Ca’fer el-Ahvel (Şeytanü’t-Tak) ve Ona Atfedilen Görüşler”, *İÜİFD*, sy. 17 (2008): 88.

Hişâm b. Hakem'in de *Kitâbü'l-İmâme ve Kitâbü'r-Red alâ men kâle bi'l-mefdûl* isminde eserleri olduğu ifade edilmektedir.⁶⁷

Abbasilerin ilk dönemlerinde, Abbas soyu ile Ali neslinin Hz. Peygamber'e (s.a.) daha yakın olduklarını iddia etmeleri dört Halîfenin fazilet sırasını gündeme taşımıştır. Mutezile'nin ilk temsilcileri kabul edilen Amr b. Ubeyd (ö.144/761) ve Dırâr b. Amr, (ö.200/815 [?]) Hz. Ali'yi en faziletli kabul eden Şîa'nın görüşüne karşı Hz. Ebû Bekir'i, döneminin en faziletlisi (efdal) olarak kabul ettiler. Aynı şekilde Hz. Ömer'i ve hilâfetinin ilk altı senesinde Hz. Osman'ı da kendi dönemlerinin en erdemlisi olarak saydılar. Hz. Ali'nin de hilâfete geçtiği ilk dönemde (efdal) olduğunu söylediler. Amr ve Dırâr'ı Mutezile'nin Basra kolundan Ebü'l-Huzeyl el-Allâf, (ö.235/849-50 [?]) Nazzâm (ö.231/845), Hafs el-Ferd (ö.204/820'den sonra) ve Câhîz (ö.255/869) gibi Mu'tezilî âlimler takip ettiler.⁶⁸ Kâdî Abdülcebbar (ö. 415/1025) ise bazı rivâyetleri zikrederek ilk Şîilerin Ebû Bekir ve Ömer'i Ali'den daha faziletli saydığını söylemiştir.⁶⁹

Bişr b. el-Mu'temir'in (ö.210/825) görüşleriyle şekil alan Bağdat Mutezilesi, Ali'yi efdal kabul etmekle beraber mefdul olan Ebû Bekir'in Halîfeliğini kabul eder. Ca'fer b. Harb (ö.235/840), Ca'fer b. Mübeşşir (ö.243/848) ve Ebû Ca'fer el-İskâfî (ö.250/854) Ali'yi Hz. Peygamber'den (s.a.) sonra sahâbenin efdali olarak görmektedir. Halîfe Me'mûn, düzenlediği toplantılarda Ali'nin efdaliyetini 212/827 senesinde resmî politika olarak kabul etmiştir. Diğer yandan Ebû Bekir ve Ömer'in Halîfeliğini kabul ederek Şîa'nın muhaliflerini etkisi altına almaya çalışmıştır.⁷⁰

İlk dört Halîfenin, Halîfe oluş sırasının fazilet sırası olarak benimsenmesinde Ebû Osmân Câhîz'in (ö. 255/869) *Kitabü'l-Osmâniyye* isimli eserinin etkisi büyük olmuştur. Bu sıralama, üstünlük ve fazilet sırası olarak hem Abbasi Hilâfeti hem de

⁶⁷ Mustafa Öz, "Hişâm b. Hakem", *DİA*, c.18 (İstanbul: TDV Yay.,1998), 153-154.

⁶⁸ Aydın, *Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset*, 67; Maksut Çetin, "Mâturidiliğin Siyaset (Hilafet/İmamet) Anlayışı", (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013), 68-69.

⁶⁹ Kâdî Abdülcebbar, *Tespiti Delâli'n-Nübüvve*, çev: Şerif Eroğlu, Ömer Aydın, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2017), 138.

⁷⁰ Cemil Hakyemez, "Bişr b. el- Mu'temir ve Mu'tezile'nin Bağdat Ekolünün Doğuşu", (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üni. 1998), 66, 73-74.

İslâm toplumunun büyük bir bölümünde meşrûiyet kazanmıştır.⁷¹ Onu takiben Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916), Ebû Bekir'i Ömer ve Osman'dan efdal saymıştır. Ebû Bekir ve Ali arasında bir tercih yapamayarak susmayı tercih etmiştir.⁷² Oğlu Ebû Haşim Cübbai de (ö. 321/933) imâmet meselesiyle ilgili görüşlerinin çoğunda babasıyla aynı kanaati taşımaktadır. Câhiz sonrası dönemin Mu'tezili âlimleri Cübbâilerin katkılarıyla Sünnî görüşe yönelme sürecinin sonuna gelmiştir.⁷³

İmam Azam Ebû Hanife'ye (ö.150/767) göre peygamberlerden sonra insanların en faziletlisi Ebû Bekir, sonrasında Ömer b. Hattâb, Osman b. Affan ve Ali b. Ebi Tâlib'dir.⁷⁴

Ahmed b. Hanbel'e göre Halîfe seçimi dört Halîfenin seçim şekliinden biri olabilir fakat ehlü'l-hal ve'l-akd'in seçmesi daha isabetlidir. Hilâfeti zorla ele geçirenin Halîfeliği de fitneye yol açmamak için kabul edilir. Bu düşüncesi Sünnî inanca etki etmiş, Eş'arî bizzat kendisi onun fikirlerinin etkisi altında kaldığını belirtmiştir.⁷⁵

Eş'arî âlimler efdal varken mefdulün seçilemeyeceğini, eğer seçilirse o kişinin imam değil hükümdar olduğunu imam olarak kabul edilemeyeceğini belirtirler.⁷⁶ Hanbeli âlimlerden Ebû Bekir el-Hallal (ö.311/923), Berbehârî (ö.329/941), İbn Batta (ö.387/997) tarihi hilâfet sırasını *efdaliyet* sırası olarak kabul etmektedir ve bunun sünnet ve icmâ ile sabit olduğu görüşünü savunanlara katılmaktadır. Kâdî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ Muhammed el-Hüseyin (458/1066), Hanbelî anlayışta devlet yönetimi ile ilgili ilk sistematik eser olan *el-Ahkâmu's-Sultaniyye*'de Ahmed b. Hanbel'den devraldıkları siyasi görüşleri ortaya koymuştur.⁷⁷

⁷¹ Cemil Hakyemez ve Betül Yurtalan, "Mütekaddimun Eş'arîlerin Şîlik Eleştirileri (Bâkılânî Örneği)", *GÜİFD* 7, sy. 14 (2018): 59.

⁷² Muhammed b. İshak en-Nedîm, *el-Fihrist*, Ed. Mehmet Yolcu, (İstanbul: Çıra Yay., 2017),464.

⁷³ Aydın, *Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset*, 185-258.

⁷⁴ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit, *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, çev: Mustafa Öz, (İstanbul: İFAV Yay., 2015), 55.

⁷⁵ Ferhat Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefî Söylem Hanbelî Mezhebi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 49.

⁷⁶ Mehmet Kalaycı, *Ehl-i Sünnet'in Büyüklerinden İmam Eş'arî ve Eş'arîlik* (Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2019), 160.

⁷⁷ Muhyeddin İğde, *Hanbelîliğin Teşekkül Süreci* (İstanbul: İFAV Yay., 2016), 238-252.

Zâhiri Mezhebinin öncülerinden İbn Hazm (ö. 456/1064) ise bu konuda kendine özgü bir fikir geliştirmiştir. Ona göre Resûlullah'tan (s.a.) sonra efdal olan eşleridir. Sonra Ebû Bekir gelir.⁷⁸

d. Takiyye

Takiyye, Şîa'nın önemli bir kısmının prensip haline getirdiği bir ilke olarak Ebû Nuaym'ın üzerinde durduğu hususlardan biridir.

Sözlükte “bir kişiyi tehlikeden korumak” anlamında olan vky (yikāye) kökünden türemiştir. Terim anlamı, kişinin can, mal ve namus gibi değerlerine yönelik açık veya gizli bir tehlike karşısında inancını gizleyip gerektiğinde aksini söylemesi şeklindedir. Kur'ân-ı Kerîm'de Nahl suresi 106. âyette kalbi imanla huzur bulduğu halde küfür ve inkâra zorlanan kimsenin mâzur sayıldığını belirten âyet takiyyenin uygulanabilirliği için delil sayılmıştır. Şîa'nın Zeydîye hariç diğer fırkaları⁷⁹ takiyyeyi benimsemiş 4/10. asrın yarısında tam bir akîde olarak kabul edilerek, on ikinci imamın gaybeti fikri ile yeni bir anlam kazanmıştır.⁸⁰ Şeyh Müfîd (ö. 413/1022) ise takiyyeyi “muhaliflerden gelebilecek dini ya da dünyevi bir zarardan dolayı kendini gizlemek, onlara onlara açık olmayı terketmek, onlardan hakkı ve inancı gizlemek”⁸¹ olarak tarif etmektedir.

Ehl-i Sünnet'te zorunlu hallerde dil ile takiyye caizdir. Bu konuda icma vardır. Örneğin Gazâlî, bir Müslümanın canını korumak için takiyye yapması gereklidir demiştir.⁸²

⁷⁸ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Said İbn Hazm, *el-Fasl fi'l Milel ve'l Ehva ve'n Nihal* 4, thk: Muhammed İbrahim Nasır ve Abdurrahman Umeyra, (Beyrut: Dâru'l Ceyl, 1416/1996), 189.

⁷⁹ Öz, “Takiyye”, *DİA*, c. 39 (İstanbul: TDV Yay., 2010), 453-454.

⁸⁰ Hakyemez, *İmamiyye Şiası ve Temel Kavramları*, 80-86.

⁸¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân Şeyh Müfid, *Tashihu'l İtikadati'l İmâmiyye* thk: Hüseyin Dergâhi, (y.y. Elfeker Yay., h.1413), 137.

⁸² Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* 3, çev: Ahmet Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınları,2002),308; Cüneyt Aydın, “Takiyye Kavramının Dini ve Psikolojik Açından Değerlendirilmesi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5, sy. 40 (2017): 156.

BİRİNCİ BÖLÜM

EBÛ NUAYM EL-İSFAHÂNÎ VE YAŞADIĞI DÖNEM

1.1. EBÛ NUAYM EL-İSFAHÂNÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEMDE SİYASİ DURUM

Ebû Nuaym'ın yaşadığı dönem, İslâm dünyasında farklı siyasi yapılanmaların boy göstermeye başladığı yeni bir sürece şahitlik eder. Abbasi Devletinin atlatmış olduğu isyanlar ve taht kavgaları, bu kavgalara alet edilen mezhepsel farklılıklar iç karışıklıklara yol açmış, ekonomiyi oldukça zayıflatmıştır. Bu sürecin sonucunda fetihlerin yapılamaması, valiliklerin paylarına düşen vergiyi yollamamalarına ve ilerleyen süreçte isyan etmelerine sebep olmuştur.

Abbasilerin gücünü kaybetmeye başlaması ve bölgesel devletlerin kurulmasıyla birlikte başkent Bağdat, ilim, kültür ve ticaret merkezi olma özelliğini yitirdi. Onun yerine Buhara, Semerkand, Şiraz gibi yeni şehirler öne çıkmaya başladı.⁸³ V/XI. asırda bu şehirlere Nişâbur ve Merv gibi başka şehirler de eklendi. İlim kültür ve ticaretteki bu canlılık mezhepsel faaliyetlerin artmasına neden oldu. Abbasi Devletinden ayrılarak bağımsızlığını ilan eden devletler iktidarlarına yardımcı olacak mezhepleri desteklediler.⁸⁴

Halîfe el-Muktedir (295-320/908-932) döneminden sonra çok sayıda bağımsız devletçiğin çıkmasının⁸⁵ ardından, Râzî'nin Halîfeliği (322-329/934-940) döneminde yaşanan gelişmeler, Abbasi devlet ve Halîfelerinin çöküşünü açıkça gösterdi. İbn Kesîr, Ebû Nuaym'ın doğumundan on üç yıl öncesine tekabül eden bu dönemi şöyle anlatır: "Halîfe Râzî-Billâh karışıklıklarla başa çıkamadı. Özellikle askerlerin ve Türklerin çıkarmış olduğu sorunlar karşısında aciz kaldı. Karışıklıkları halletmesi için Vâsit Valisi İbn Râik'i yüksek rütbe imtiyazlar vererek Bağdat'a çağırdı ve yönetime dâhil etti. İbn Râik ordu, yönetim ve devlet hazinesini ve idaresini kontrolü altına aldı. Halîfenin sözü geçmez oldu, vezir bütün etki ve gücünü kaybetti. Bağdat'ta durum böyleyken Abbasi topraklarında hanedanlıklar hâkimiyet kurmaktaydı. İmâdüddeve Ali b. Büveyh

⁸³ Philip K. Hitti, *İslâm Tarihi* 4, çev: Salih Tuğ, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), 727-741.

⁸⁴ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik Maturidîlik İlişkisi*, 130-131.

⁸⁵ Marshall Hodgson, *İslâm'ın Serüveni* 2, çev: Alp Aker (İstanbul: İz Yayıncılık, t.y.), 3-21.

Fars'ta, Ebû Abdullah el-Berîdî Huzistan'da, İbn Yâkut Tüster'de, Muhammed el-Yesâ Kirman'da Hamdânîler, Musul, Cezire, Diyâr-ı Mudar, Diyarbakır'da (Amîd, Mardin, Meyyafarikîn, Hasankeyf), Muhammed b. Toğuç Mısır ve Şam'da, Kaim Biemrillah el-Fâtımî İfrikiyye ve Mağrib'de, Abdurrahman b. Muhammed Endülüs'te, Nasr b. Ahmed es-Sâmânî Horasan'da, Deylemîler Taberistan ve Cürcan'da, Ebû Tahir Süleyman el-Cennâbi el-Karmatî Bahreyn, Yemâme ve Hecer'de hâkimiyet kurdular.”⁸⁶

Bu dönem, Şîliğin yükselişinin başlangıcı oldu. Fâtımîler İsmailî Şîliğini, Büveyhî ve Hamdânîler İsnâaşeriyye Şîliğini destekledi. Şîliğin bu yüzyılda siyasi, sosyal ve fikrî hayatta hiç olmadığı kadar etkili olması “Şîî yüzyılı” olarak adlandırılmasını sağladı.⁸⁷ 3/9. asrın başlarında yaşanan olaylar Sünnîliğin belirginleşmesinde oldukça etkili oldu. Bu yüzyıldan sonra Şîlik yeniden şekillendi. Şîî-Sünnî ayrımı fikrî, sosyal ve siyasi alanda aşırı derecede ve keskin bir şekilde biçim kazandı. Şîîlerin imâmet anlayışına karşı Sünnîler dört Halîfenin oluş sırasını tasdikleme gayret ve çabası içine girdiler.⁸⁸ Kuleynî (ö. 329/941), Şeyh Saduk (ö. 381/991), Şeyh Müfîd (ö. 413/1022), Şerif el-Murtazâ (ö. 436/1044) gibi Şîî âlimlerin eser telif etmelerine karşı Ehl-i Sünnet âlimleri reddiyeler yazdılar. Örneğin Bâkîllânî (ö. 403/1013) *et-Temhîd fir-Redd ale'l-Mülhideti'l-Muattıla ve'r-Revâfiz ve'l-Havâric ve'l-Mutezile* adındaki eseri yazarak Adudu'd-Devle'ye takdim etmiştir.⁸⁹ Yine o dönemde Bâtınî-Şîî görüşlere mücadelede yetersiz kalan Ehl-i Sünnet'i Bâtınî görüşlere karşı savunan isimlerden biri Matürîdî'dir (ö. 333/944). Bununla ilgili olarak *Reddû kitabi'l-imâme li ba'zı'r-Revâfiz* isimli bir eseri olduğu belirtilmiştir.⁹⁰

Mukaddesî (ö. 390/1000): “Arap Yarımadası'nın mezhebi Mekke dolaylarında Sünnî, Sana, Umman kırsal bölümü Ehl-i Bid'a'dır. Umman ve Hecer'in (Bahreyn) Ehli Rey'i Şîîdir. Mekke, Medine ve Umman'da Mutezile mezhebinden olanlar da bulunur. Hecer'de Karmatî mezhebinden olanlar çoğunluğu oluşturmaktadır. Umman'da Dâvûdîler çok az bir kesimi oluşturmaktadır. Maşrık (Horasan), Mâverâünnehir ve Sicistan'ı Sâmânîler yönetir. Hutbe onların adına okunur, vergiyi onlar toplar, Mekke ve

⁸⁶ Ebü'l-Fida İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* 1, çev: Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, t.y.), 321.

⁸⁷ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni* 2: 38-40.

⁸⁸ Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Süreci*, çev: Ethem Ruhi Fığlalı, (Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010), 353-438.

⁸⁹ Ahmet Güner, *Büveyhîlerin Şîî Sünnî Siyaseti*, (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 1999), 152-153-156-163-266.

⁹⁰ Cemil Hakyemez, “Ebû Mansur el-Matürîdî ve Şîilik”, *Kastamonu Üniversitesi IV. Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu* 2, (2017): 169-170.

Medine'nin destekçisidir. Bunun yanında mezhepsel karışıklıklar da yaşanır. Nîşâbur'da Kerramiye ile Şîa, Sicistan'da Hanefîler ile Şâfiîler arasında çatışmalar yaşanır ve kan dökülür. Deylem Bölgesinde mezhepsel çeşitlilik görülür. Kumis ve Cürcan da çoğunluk Hanefîdir. Önemli bir kesimi de Şîa mezhebi oluşturur. Taberistan'da ise çoğunluk Şîa olup, Hanefîler az sayıdadır. Hanbelî ve Şâfiîler ise bölgenin diğer kısımlarında yaşarlar” diyerek dönemin mezhepsel dağılımını⁹¹ ortaya koymuştur.

Şîa, Haricîlik, Cebriyye ve Mutezile'nin yol açtığı fikrî farklılıklar ve iktidar mücadelelerinin yaşandığı bu dönemde uzlaştırıcı bir yol belirlemek isteyen âlimlerin önde gelenlerinden Matürîdî (ö. 333/944) Maverâünnehir'de, Tahâvî (ö. 321/932) Mısır'da, Eş'arî (ö. 324/935-36) de Irak bölgesinde amaç ve yöntem açısından benzer çözümler geliştirdiler. Mâtürîdî görüşlerini Ebû Hanife'ye (ö.150/767) dayandırırken Eş'arî ise Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241/855) dayandırmıştır.⁹²

Büveyhîlerin özellikle de Sâhib b. Abbâd'ın (ö. 385/995) Horasan bölgesinde Mutezile'yle birlikte Şîî ve Zeydîleri de desteklemesi bu mezhepleri güçlendirip yaygınlaştırdı. Hanbelîlere karşı katı bir politika izleyen Büveyhîler, Eş'arîlere karşı ılımlı bir politika izlediler. Eş'arî âlimlerin Mu'tezili âlimlerle yaptıkları tartışmalar sonucunda V/XI. Yüzyıla gelindiğinde Eş'arî-Şâfiîlik artarak, sayıca daha fazla olan Hanefîlerin çokluğuna eriştiler.⁹³

Gaznelilerin bölgeye ilerlediği dönemde Horasan ve Mâverâünnehir'in hemen her bölgesi Büveyhî ve Gazneli devletlerinin yönetimi altındaydı. Aralarındaki hâkimiyet mücadelesi, siyasi ve askeri istikrarsızlık ve karışıklık, Şîîlerle Sünnîler arasındaki çatışmaları olağan hale getirmişti. Bu süreçte Büveyhîler yıkıldı; Gaznelilerin bölgedeki hâkimiyeti (Gazneli Mahmûd'un ölümüyle) uzun soluklu olamadı. Diğer yandan ise Sünnî inanç ve görüşleri benimseyen Selçuk Bey (ö. 397/1007 [?]) Oğuz-Türkmen boylarını arkasına alarak Horasan içlerine doğru ilerledi. Selçuklular 428-429/1037'de Nîşâbur ve Merv'de Gaznelileri mağlup etti ve ilerleyen süreçte Belh, Cürcan, Taberistan, Hemedan, Rey ve İsfahan'ı (434/1041) da topraklarına kattılar.⁹⁴

⁹¹ Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesi, *Ahsenü't-Tekâsim*, çev: Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2015), 89-107, 265, 346-347, 372.

⁹² Mehmet Salih Geçit, “İslâm Kelâmında Siyâset ve İmamet Tartışmaları”, (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, 2012), 184.

⁹³ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik Matürîdîlik İlişkisi*, 140-141.

⁹⁴ Hitti, *İslâm Tarihi* 4: 745.

Abbasilerin güç kaybettiği bir dönemde İsfahan'ı (320/932), sonra da Bağdat'ı (333/945) ele geçiren Büveyhî Devleti'nin kuruluş yıllarında doğan (336/948) Ebû Nuaym, Büveyhî devletinin güçlenmesinden-çöküşüne, Gaznelilerin belli bir dönemine (352-582/963-1186), Selçukluların ise Nîşâbur'u alarak (429/1038) kuruluşu geçtikleri zaman dilimine şahit olmuştur. Aynı senenin Cemâziyelâhir ayında Selçukluların Horasan ve Cebel (Cibâl) bölgesine hâkimiyetlerini görmeye ömrü vefa etmeyen Ebû Nuaym, 20 Muharrem 430/1038 tarihinde o dönemde Alâüddeve Kâkûyî (433 / 1041) hâkimiyetinde olan İsfahan'da vefat etmiştir.⁹⁵

Ebû Nuaym'ın yaşadığı zaman diliminin İslâm tarihi açısından çok önemli oluşumların yaşandığı bir döneme tekabül ettiğini bu şekilde ifade etmeye çalıştık. Bunlara sebep olan siyasi yönetimlerin burada ifade edilmesinin, onun söz konusu eserinin yazılma nedeninin anlaşılması açısından önemli olduğunu düşünmekteyiz. Bunlar arasında Sâ mânîler ile Gazneliler hâricindeki yönetimlerin Şîf kökenli olması oldukça dikkat çekicidir. Bu doğrultuda ilk olarak Karmatilere değinmemiz yerinde olacaktır.

1.1.1. Karmatîler (286-469/899-1076) (Kûfe, Bahreyn, Ahsâ, Tunus, Suriye, Mekke)

İsmâiliyye'nin dailerinden Hamdan b. Eş'as Karmat'ın, Zenc isyanından (255/270-869/833) sonra etrafında yüzbinlerce insanı toplayarak, Kûfe'de iktidarı değiştirmek için isyan etmesini (278/891)⁹⁶ takiben, Irak, Suriye, Bahreyn olarak üç kola dağılan Karmatîler'den bir kısmı Bahreyn'de yerleşti ve burayı merkez yaptı (286/899). Ebû Tahir yönetiminde hareket ederek, İslâm'ın temel ibadetlerinden hac ibadetini engellemek için Hac yollarını kestiler. 317/929 yılında ise Mekke'ye saldırarak Kâbe'nin örtüsünü parçaladılar, Hacerü'l-Esved'i söküp göturdüler.⁹⁷ Bunlara rağmen Karmatîlerin, Arap diline Yunan dilindeki kavramları dâhil etmeleri, "İsmâîlî-felsefi teoloji" oluşturmaları gibi önemli etkileri de oldu.⁹⁸ En önemli dâileri

⁹⁵ İbn Kesîr, *el Bidâye ve'n-Nihâye* 12: 130-134; Mehmet Nadir Özdemir, "Abbâsî Halîfeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", *Selçuk Üni. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 24 (2008): 320.

⁹⁶ Cemil Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnancı ve Gaip On İkinci İmam el-Mehdi* (Ankara: İsam Yayınları, 2016), 80-82.

⁹⁷ Ali Avcu, "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10, sy. 3 (2010): 216-221.

⁹⁸ Bahriye Üçok, *Emevîler Abbâsîler* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1968), 110.

Muhammed en-Neseffî (ö. 537/1142), Ebû Hatîm er-Râzi (ö. 327/938) ve Ebû Yakub es-Sicistânî (ö. 393/1003) idi.⁹⁹

1.1.2. Sâ mânîler (261-389/874-999) (Mâ veraünnehir, Horasan, Sistan Kirman, Cür can, Rey ve Taberistan)

Abbasi Halîfesi Mu'temid-Alellah'ın Mâ verâünnehir'in yönetimini Nasr b. Ahmed'e vermesinin ardından (261/874-75) devletin temelleri atılmaya başlandı. II. Nasr b. Ahmed (913-943) döneminde ise sınırları en geniş noktaya ulaştı.¹⁰⁰

Sâ mânîler, Büveyhîlerin Şîa yanlısı siyasetine karşı Sünnîliği destekleyerek¹⁰¹ Hanefî mezhebini himaye ettiler. Sünnî akîdeyi yayma ve bölgedeki gücünü sağlamlaştırmak için Ebû Hakîm es-Semer kandî'ye yazdırılan *es-Sevâdü'l-A'zam* adındaki eser resmi inanç akidesi olarak belirlendi ve resmî ilmihal olarak kabul edildi.¹⁰²

Sâ mânîler, İsmâîlîleri yok etme¹⁰³ ve İslâm'a girmemiş devletlere saldırma politikası izlediler. Basra, Bağdat, Hindistan ve Taberistan'a kadar ilerleyerek Türkler, Büveyhîler, Saffârîler ve Taberistan Zeydîleri ile mücadele ettiler.¹⁰⁴

İlme ve âlimlere önem veren Sâ mânîler saraylarında Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), İbn Huzeyme (ö. 311/924), Hakîm es-Semer kandî (ö.342/953), İbn Hibbân (ö.354/965), Ebû'l-Leys es-Semer kandî (ö.373/983) ve İbn Sînâ (ö.428/1037) gibi pek çok âlimi himaye ettiler¹⁰⁵

1.1.3. Gazneliler (352-582/963-1186) (Nîşâbur, Horasan, Tûs, Herat, Merv Belh, Hindistan, Afganistan, Sind)

İsmini başkenti Gazne'den alan hânedan, en geniş sınırlarına Sultan Mahmûd (387/420-998/1030) döneminde ulaşmıştır. Günümüz sınırlarıyla Afganistan'ın bir

⁹⁹ Farhad Daftary, *Şîi İslâm Tarihi*, çev: Ahmed Fehmi Yıldırım (İstanbul: Alfa Yayınları, 2014), 153.

¹⁰⁰ Hitti, *İslâm Tarihi* 4, çev. Salih Tuğ, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), 727; Aydın Usta, "Sâ mânîler" *DİA*, c. 36 (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 64-66.

¹⁰¹ Cemil Hakyemez, "Ehl-i Sünnet'in Şîilik Algısı ve Temel Etkenler" *e-Makalat Mezhep Araştırmaları* 4, sy. 2 (2013): 175.

¹⁰² Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik Matürîdîlik İlişkisi*, 134.

¹⁰³ Ali Gufrâni, "Maverâünnehir'de Şîiliğin Tarihi: Sâ mânîlerin Çöküşünden Moğolların Gelişine Kadar (616-1219)", Çev. Şahin Ahmetoğlu, *İğdir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5, (2015): 231.

¹⁰⁴ Bkz. Hasan Kurt, "Samanoğulları Hükümdarı İsmail b. Ahmed'in Hâkimiyet Mücadelesi", *AÜİFD* 45, sy.1 (2044), 1-13.

¹⁰⁵ Aydın Usta, "Sâ mânîler", *DİA*, c. 36, 64-66.

kısmı, Türkmenistan, İran ve Hindistan ile bugünkü Pakistan'ın tamamı Gazneli hâkimiyeti altındaydı.¹⁰⁶

Sultan Mahmûd fethettiği topraklarda mutaassıp Sünnî bir siyaset izledi. Sâ mânîlerin Kâdir-Billâh'ın Halîfeliğini tanımadıkları bir dönemde ona bağlılık göstermiş, Halife Gaznelilerin Hindistan seferini dinen meşrulaştırırken, Gazneliler de Fâtımî ve Büveyhîlere karşı Halîfenin yanında olmuşlardır.¹⁰⁷

Fâtımî Halîfesi Hâkim-Biemrillah'ın hükmettiği bölgelerde (386-412/996-1021), sahâbeye hakareti her alana yaydığı, evler, işyerleri, mescid duvar ve kapılarına bu türden yazıların asılmasını emrettiği ve dâilîk faaliyetlerinin Bağdat'a kadar ulaştığı¹⁰⁸ bir süreç yaşanmaktaydı. Diğer yanda Gazneli Mahmûd, 389/999 senesinde Halife Kâdir-Billâh'a (381-423/991-1031) bağlılığını bildirmiş "Yemînüddeve" ünvanı verilmişti. 390/1000 senesinde başladığı Hindistan seferlerinde Hindistan içlerine kadar ilerleyen Gazneli Mahmûd, 401/1010 senesinde Karmatî hâkimiyeti altındaki Multan'ı alarak Karmatîlere büyük bir darbe vurdu.¹⁰⁹ 402/1011'de Halife ve âlimler Bağdat'ta toplanarak Fâtımîlerin soylarının Hz. Fatıma'ya dayanmadığını bir bildiri ile duyurdular.¹¹⁰ Kâdir-Billâh, Bâkılânî¹¹¹ ve Bahâüddeve'nin çabalarıyla Haremeyn, Musul, Kûfe, Enbar'da hutbe tekrar Halîfenin kendi adına okunmaya başlandı.¹¹²

408/1017 senesinde Halife Kâdir-Billâh, Mutezilî fakihlerden tövbe etmelerini ve eski fikirlerinden vazgeçmelerini emrettiğinde Mahmûd b. SEbûktekin valilerine Mutezile, Rafıza, Karmatî İsmâîlî ve Cehmîlerden bu emre uymayanlara idam, hapis veya sürgün gibi cezaların verilmesini emretti. Bid'atçı olarak gördüğü bütün grupları

¹⁰⁶ Hanefî Palabıyık, "Yeni Bir Türk İslâm Devleti Modeli Olarak Gazneliler", Ed. Hasan C. Güzel, Kemal Çiçek ve Sâlim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002): 511-513.

¹⁰⁷ Hanefî Palabıyık, "Gaznelilerin Hindistan Seferleri" *Ekev Akademi Dergisi*, sy. 32 (2007):143; Palabıyık, "Yeni Bir Türk İslâm Devleti Modeli Olarak Gazneliler", 514; Emre Arslantaş, "İslâm Öncesi ile İlk Türk-İslâm Devletlerinde Siyasi Yapı ve Dış İlişkilerin Kıyaslanması", *Akademik Bakış Dergisi* sy. 65 (2018): 20-21.

¹⁰⁸ Eymen Fuad Seyyid "Fâtımîler" *DİA*, c.12 (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 228-237.

¹⁰⁹ Erdoğan Merçil, "Mahmud-i Gaznevi", *DİA*, c. 27(Ankara: TDV Yayınları, 2003), 362-365.

¹¹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* 12: 50-52. Ebû Hamid el-İsferâyînî, Ebü'l Kasım el-Cezeri, Ebû Abdillâh es-Saymeri, Ebû Abdillâh el-Beydâvi, Ebü'l Hasan el Kudûri, Muhammed b. Muhammed Ebû Ya'lâ, Bâkılânî gibi âlimler imza atan âlimler arasındadır. Hatta *Bâkılânî'nin Keşfü'l-Esrar ve Hetkü'l Estâr* adındaki eserinde "onlar Rafiziliklerini gizlemeyen fakat kalplerindeki küfrü gizleyen topluluklar" olarak nakledilmiştir. Bâkılânî onları çok yönlü eleştiriye tâbi tutmuştur." Ayrıca Bkz. Ali Arslan, "Bâkılânî'nin *Keşfü Esrârî'l-Bâtıniyye* adlı Eserinin tahkik ve tahlili", (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2018).

¹¹¹ Şiraz'da Adudüddeve'nin (ö.372/983) sarayında yaşayan Bâkılânî (ö. 403/1013) onun ölümü üzerine Bağdat'a dönmüştü. Halife Kâdir-Billâh onu Bahaüddeve'ye hutbenin kendi adına okunması hususunda elçi olarak göndermiştir. Bkz. Şerafettin Gölçük, "Bâkılânî", *DİA*, c. 4 (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 531-535.

¹¹² Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Kâdir-Billâh", *DİA*, c. 24 (İstanbul: TDV Yay., 2001). 127-128.

sürgün ederek Halîfeye destek verdi. Bu gelişmeleri müteâkiben Kâdir-Billâh Şîfler için önemli olan İbn Mesud'un Kur'an'ını yaktırdı. Ehl-i Sünnet akîdesinin esaslarını içeren bir bildiri yayınladı.¹¹³ Gazneli Mahmûd ise Thanesar, Somnat gibi önemli bölgeleri de aldıktan sonra 421/1029'da döndü ve Rey bölgesini hâkimiyeti altına aldı.¹¹⁴

Gazneli Mahmûd'un vefatıyla birlikte oğlu Sultan Mesud tahta geçti. Mesud (1030-10041), babasının göstermiş olduğu başarıyı sürdüremedi. Horasan bölgesi ona bağlılıktan uzaklaştı ve Selçuklularla anlaştı. Horasanda Selçuklu Türkleri ile girmiş olduğu mücadelede yenik düştüler ve Hindistan'a çekildiler. (431/1040)¹¹⁵

Resmi dili Farsça olan Gazneliler, İran Edebiyatının gelişmesine katkıda bulundular. Onların himayesinde Beyhâki, Bîrûnî, Gerdizî ve Utbî gibi âlimler eserler telif ettiler. Firdevsî eseri Şehnâme'yi onların sarayında yazmıştır.¹¹⁶ İmparatorluk yoğun İran etkisine rağmen Türklük vasıflarından da vazgeçmemiştir.¹¹⁷ İslâm topraklarını genişletmek amacıyla kurulan bu devlet, Hindistan'ın İslâmlaşmasında etkili olmuştur. Fakat sonraki dönemde bu yapı devam etmemiştir.¹¹⁸

Yukarıda özetini vermeye çalıştığımız Sünnî görüş ve hilâfet makamının yeniden güçlendiğini gösteren durumların yaşanmasında Gazneli Devletinin desteğini almış olmalarının etkisi büyüktür. Bu gelişmeler şüphesiz Sünnî âlimlerin kendi görüşlerini daha rahat açıkladıkları eserler telif etmelerini de sağlamış gözükmektedir. Konumuz olan eser de bu gelişmelere paralel olarak yazılmış olmalıdır.

1.1.4. Hamdânîler (293-396/905-1004) (Musul ve Diyârı Rebî'a, Mardin, Halep Kınnesrîn, Kilis)

İmâmîyye Şiası'ndan oldukları düşünülen Hamdânîlerin hâkim olduğu Şam bölgesi genellikle Hanefî ve Şâfiîlerden müteşekkildi. Hamdânîler, Ehl-i Beyt'in üstünlüğünü itikat olarak benimsemelerine rağmen daha ziyade siyasi çıkarlarını ön planda tuttular. Bu yüzden Abbasilerle olan mücadelelerinin yanında Şîi Büveyhî, Fâtımî ve Karmatilerle mücadele ettiler.¹¹⁹

¹¹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*12: 39-73.

¹¹⁴ Merçil, "Mahmud'ı Gaznevi", 362-365.

¹¹⁵ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni* 2: 43.

¹¹⁶ Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *DİA*, c. 13 (İstanbul: TDV Yay., 1996), 484-486.

¹¹⁷ Palabıyık, "Yeni Bir Türk İslâm Devleti Modeli Olarak Gazneliler", 509.

¹¹⁸ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni* 2: 44.

¹¹⁹ Edip Akyol, "Hamdânîler'de (905-1004) Dinî ve Entelektüel Hayat", *İslâm Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sy.1 (2017): 37.

Hamdâniler, saraylarında ilim adamları ve edebiyatçıların hamisi oldular. Hallâc-ı Mansûr (ö.310/922), Fârâbi (ö.339/950), Şair Mütenebbî (ö.354/965), Ebü'l-Ferec İsfahânî (ö.356/967),¹²⁰ Şeyh Müfîd (ö. 413/1022) ve Şair Ebü'l-A'lâ el-Maarî (ö. 449/1057) bunlardan birkaçıdır. Hamdânîlerin hâkim oldukları bölgede Ermenice ve Süryânice konuşulmaktayken, onların hâkimiyeti ele almalarıyla birlikte bölge Araplaşmaya başlamıştır.¹²¹

1.1.5. Fâtımîler (297-567/909-1171) (Kuzey Afrika, Mısır, Trablus, İskenderiyye, Güney Suriye, Sicilya, Afrika'nın Kızıldeniz Kıyıları, Hicaz ve Yemen)

Ebû Nuaym'ın adı geçen eserinin hazırlanmasında, o dönemde Fâtımî İsmaililerin Sünnî Abbasi hilâfetini tehdit edecek bir seviyeye ulaşmasının ve bunu önlemek amacıyla Abbasi Halîfesi Kâdir-Billâh'ın uygulamış olduğu politikaların önemli etkisi olsa gerektir.

İsmâîlî Şîf inanca göre İsmâil b. Ca'fer'in oğlu Muhammed el-Mektum'u Gâib el-Mehdî¹²² olarak bekleyen¹²³ İsmaili gruplar, onunla hüccetler vasıtasıyla iletişim kurabiliyordu. Ubeydullah el-Mehdî (ö. 322/934), Muhammed el-Mektum'un zuhurunu beklemekten vazgeçerek, imâmetin onun soyundan devam ettiğini ve kendisinin onun soyundan gelen mehdî olduğunu ilan etmiş ve İsmaililikte yeni bir dönem başlatmıştır. Ubeydullah el-Mehdî, Abbasi baskısından kaçıp Sicilmase'de bulunduğu anda Ağlebî Emîri Ziyâdetullah'ın isteği ile yakalanıp hapse atılmıştı. Ebû Abdullah, Ubeydullah'ı kurtararak onun beklenen mehdî olduğunu halka ilan etti.¹²⁴

Berberîlerin desteğini alan Ubeydullah el-Mehdî devletini sağlamlaştırdı. Torunu Muiz-Lidînillâh (ö. 365/975), Cevher es-Sıkkîlî (ö. 381/992) komutasında Mısır'ı ele geçirerek Abbasi tarihinde ilk kez Bağdat'ı tanımayan bir devleti Mısır'da kurdu.¹²⁵ Azîz-Billâh (365-386/975-996) döneminde sınırları öyle noktalara ulaştı ki Abbasileri neredeyse yıkıp hilâfetlerini yok edeceklerdi. Güçlerinin hızla artması

¹²⁰ Philip K. Hitti, *İslâm Tarihi* 4, çev: Salih Tuğ, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları,1980), 718-719; Ömer Tokuş, "Hamdâniler: Siyasi, İctimâi, Kültürel Hayat", (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, 2006), 88-97-117-118.

¹²¹ Akyol, "Hamdâniler'de (905-1004) Dinî ve Entelektüel Hayat", 39-40.

¹²² Mehmet Ali Büyükkara, "İsmâîlî Dâî ve Fâtımî Davet 3", *İlam Araştırma Dergisi* sy. 1 (1998): 11.

¹²³ Aydın Çelik, "Fâtımîler Devletinin Kuruluşu", *Fırat Üni. Sos. Bil. Dergisi* 15, sy. 2 (2005): 443-444.

¹²⁴ Muzaffer Tan, "İsmâîliyye'nin Teşekkül Süreci", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2005), 122-123; Çelik, "Fâtımîler Devletinin Kuruluşu", 445-449.

¹²⁵ Mehmet Azimli, *Hiz. Ali Neslinin İsyânları*, (Konya: Çizgi Yayınları, 2013), 101-105.

neticesinde 377/987 senesinde Bizans ile bir anlaşma imzalayarak, İstanbul'da Abbâsiler adına okunmakta olan Hutbeyi Fâtımîler adına okuttular.¹²⁶

Fâtımî Halîfesi Hâkim-Biemrillâh (386-412/996-1021), ashaba hakaret edilmesini ve bunları içeren ibarelerin de mescid, ev ve dükkânlara yazılmasını emretti.¹²⁷ Sünnî inanca ve Hristiyanlara yönelik baskılar uç noktalara taşındı.¹²⁸ Abbasi Halîfesi Kâdir-Billâh, bu dönemde Fâtımîlerle mücadele edebilmek için onların soylarının Hz. Fatıma'ya dayanmadığını beyan eden bir bildiriye ilan etti.¹²⁹ Halîfe Zahir Ali b. Hâkim (411-428/1021-1036) döneminde Sünnîlere karşı olan sert tutum daha da arttı.¹³⁰ Fâtımî dâîleri, Azîz-Billâh'ın hâkimiyetinin sonlarında Suriye ve Kuzey Afrika'dan sonra Yemen ve Musul'da sürdürülen faaliyetlerini¹³¹ artırmalarına rağmen, bütün İslâm coğrafyasına hükmetmek isteyen Fâtımîler hedeflerine ulaşamadılar. İslâm dünyasında iki asırdan fazla süren hâkimiyetleri, Selahaddîn Eyyûbî'nin Zengî hükümdar Nureddin Zengi'den emir alarak Mısır'a girişiyle yıkılışa geçti. Hâkim oldukları bölgelerde mezhepleri devam etmedi.¹³²

1.1.6. Büveyhîler (323-447/932-1055) (Fars, Taberistan, Huzistan, Kirman, Cibâl, Ahvaz, Cürcan, Şîraz, Bağdat, Irak, Rey, Musul, Basra)

Fars kökenli Ebû Şuca b. Fennâ Hüsrev¹³³ ile oğulları, IV/X. yy. başlarında Ali soyundan Hasan el-Utruş'un faaliyetleri neticesinde Zeydîliğin yayıldığı Deylem'de Müslüman olan ailelerdendi.¹³⁴ Ebû Şucâ'nın oğullarından Ahmet Muizzüddeve 334/945 yılında Bağdat'a hâkim olduğunda karşı koyacak gücü bulamayan Halîfe Müstekfî, ona hilat giydirerek ona Muizzüddeve, kardeşlerinden Hasan'a Rüknüddeve, Ali'ye ise İmâdüddeve unvanı verdi.¹³⁵ Arkasından "Emîrül Ümerâlık" makamı da

¹²⁶ Mustafa Alican, "Fâtımî Halîfesi el-Müstansır-Billâh Döneminde Mısır'da Yaşanan Sosyo-Ekonomik ve Siyasi Buhran Üzerine Bir İnceleme", *Tarih Dergisi* sy. 59 (2014): 3.

¹²⁷ Eymen Fuad Seyyid "Fâtımîler" *DİA*, c. 12 (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 228-237.

¹²⁸ Muhyeddin İğde, Hanbelîliğin Teşekkül Süreci, (İstanbul: İFAV Yay., 2016), 200.

¹²⁹ Azimli, *Hz. Ali Neslinin İsyancıları*, 106-107.

¹³⁰ Mustafa Öztürk, "Zâhir el-Fâtımî", *DİA*, c. 44 (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 88-89.

¹³¹ Muzaffer Tan, "İsmâîlî Davet Sosyo Politik Gelişim Süreci", *Dini Araştırmalar* 18 sy. 47 (2015): 84.

¹³² Mehmet Azimli, "İlk Şîi Halife Ubeydullah el-Mehdî ve Fâtımîler" *DÜİFD* 7, sy.1 (2005), 70.

¹³³ Soylarının Sâsânilerin son hükümdarı Yezdicerd'e dayandığı iddia edilir. Deylemlere nispet edilmeleri uzun süre o bölgede yaşamalarından dolayıdır. İbn Esîr *İslâm Tarihi (el-Kâmil fi't Târih)* 7: 220-221.

¹³⁴ Hatice Geçkin, "Büveyhîler Döneminde Bağdat'da Şîilik" (Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2016), 30-32.

¹³⁵ İbn Esîr, *İslâm Tarihi (el-Kâmil fi't Târih)*, 8: 384; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* 5: 17; Mehmet Azimli, *Hz. Ali Neslinin İsyancıları*, 116.

verilen Muizzüddeve'nin¹³⁶ adı hutbede Halîfe ile birlikte okundu ve adına para bastırıldı.¹³⁷ Muizzüddeve aleyhine tertipler düzenleyen Müstekfi, Halîfelikten azledildi ve gözlerine mil çekildi.¹³⁸ Yerine Ebü'l-Kasım Mutî'-Lillâh (334-363/946-974) getirildi. Bu noktadan sonra Halîfeler, Büveyhîlerin komutası altında sembolik olarak varlığını devam ettirdi.¹³⁹

Büveyhîler'in siyasal alanda kendini göstermesiyle Büveyhi hâkimiyetinde bulunan bölgeler üç kardeş tarafından Fars, Rey ve Irak olmak üzere üç merkezden yönetildi. İlk zamanlarda görülen kardeşler arasındaki uyum bozuldu¹⁴⁰ ve hanedan yakınları arasındaki rekabette İyi bir asker ve liderlik kabiliyetine sahip Adudüddeve (ö. 372/983), Büveyhî sultanlarının hepsine baş eğdirerek Büveyhi topraklarının tek hâkimi oldu.¹⁴¹

Kaynaklardan edinilen bilgilere göre Büveyhî Lider Muizzüddeve (ö. 356/967),¹⁴² Ehl-i Beyt'ten Zeydî ya da İsmâîlî birinin Halîfe olmasını düşünmüştü.¹⁴³ Fakat Irak'ın özellikle Bağdat halkının ve Büveyhî ordusunun önemli bir kısmını Türklerin oluşturması, Sâ mânî, Gazneli ve Selçukluların Ehl-i Sünnetten olması, Şîî bir Halîfenin Büveyhî yönetimi için tehlikeli sonuçlar ortaya çıkarabileceği ihtimalinden dolayı bu düşüncesinden vazgeçmişti.¹⁴⁴

Zeydî öğretiyeye göre "Emr-i bil maruf nehy-i anil münker" ilkesini ancak Fâtıma neslinden gelen ve belli özelliklere sahip olan kişi yerine getirebilir ve Halîfe olabilirdi. Büveyhîler de Hz. Ali-Fâtıma neslinden olmadıklarından dolayı imâmet için uygun değillerdi. Ordunun çoğunluğu Şîî askerlerden oluşmaktaydı ve itaat noktasında Şîî bir Halîfeyi Büveyhîlere tercih edebilirlerdi.¹⁴⁵ İmâmiyye'den de olamazlardı; çünkü İmâmiyye'nin imâmet anlayışına göre on ikinci imam Muhammed b. Hasan el-Askeri

¹³⁶ Gülistan Ünal, "Büveyhîler Hilafeti Abbâsîlerden Neden Almadılar?", *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4, sy. 3 (2018): 409-410.

¹³⁷ Ebû Ali Ahmed b. Muhammed İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem* 2, (Bağdat: el-Muthanna, 1965), 85; Azimli, Hz. *Ali Neslinin İsyancıları*, 116.

¹³⁸ İbn Esîr, *İslâm Tarihi (el-Kâmil fi't Tarih)* 8: 386.

¹³⁹ Hitti, *İslâm Tarihi* 4: 740-741.

¹⁴⁰ Muharrem Akoğlu, "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine", *Bilimname* 17, sy. 2 (2009): 128.

¹⁴¹ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* 5, Ed. Kenan Seyithanoğlu, (İstanbul: Çağ Yay., 1989), 510-511.

¹⁴² Muizzüddeve Zeydîye mezhebindedir. Bkz. Ahmet Güner, "Muizzüddeve" *DİA*, c.31 (İstanbul: TDV Yay, 2017), 99-100.

¹⁴³ Güner, *Büveyhîlerin Şîî Sünnî Siyaseti*, 412.

¹⁴⁴ Muhyeddin İğde, *Hanbelîliğin Teşekkül Süreci*, (İstanbul: İFAV Yay., 2016), 181.

¹⁴⁵ Akoğlu, "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine", 133.

260/873'te gaybete girmişti¹⁴⁶ ve İmâmiyye onun ortaya çıkmasını beklemekteydi. Mevcut durum ve şartlar onları sembolik de olsa hilâfet kurumunu ve Halîfeyi yanlarında tutmak zorunda bırakmıştı.

Büveyhîlerin hâkimiyeti ele alması Abbasiler için olduğu kadar İmâmiyye için de yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Bu noktadan sonra İmâmî öğreti ilk defa inancını özgürce yayabilmiş, Mütevekkil döneminde yasaklanan bayram, tören, matem günleri resmi bir kimlikle gerçekleşmeye başlamıştı. Bunlara ek olarak sahâbenin kötülenmesi ve ezanın Şifilerin okuduğu gibi okunması Sünnî-Şîî çatışmalarına sebep olmaktaydı.¹⁴⁷

Hasan b. Ali el-Utruş'un faaliyetlerinin, Deylem Bölgesini belirgin şekilde Zeydî düşünce yapısına dayalı mezhebî aidiyetin sahibi yapması, Büveyhîlerin de bunun sonucu olarak bölgesel etkiden paylarına düşeni alarak, özellikle Bağdat'a hâkim olmadan önceki dönemde Zeydî olarak nitelendirilmelerine sebep oldu. Fakat Bağdat'a hâkim olduktan sonraki ilk mezhepsel icraatları onların Zeydi görüşe nispetini mümkün kılmamaktadır. Ayrıca hâkimiyetleri boyunca Zeydi imamlarla mücadele içinde olmaları ve onlar tarafından kabul edilmemeleri de bunu ispatlamaktadır. Şîî/İmamî olduklarının düşünülmesinde ise Sebbü's-Sahâbe, Âşûra, Gadîr-i Hûm törenleri ve Şîî ezanın okunmasını resmileştirmelerin etkisi vardır.¹⁴⁸

Büveyhîlerin birinci kurucu neslinin Zeydî oldukları, sonraki neslin ise İmâmiyye'ye katıldığı fakat politikaları gereği mezhebi kimliklerini belli etmedikleri düşünülmektedir.¹⁴⁹ Caferî fikhını uygulamaları onların İmâmî olarak düşünülmesinde önemli bir etkidir.¹⁵⁰

Adüdüdevle döneminde ağırlık noktasını oluşturan Sünnî halkla birlikte, Müslüman toplum içerisinde kendisine alan bulan her mezhebî görüş, fikrî ve düşünsel temsil hakkına sahip oldular. Hükmettiği geniş coğrafyanın, fikir ve inanç çeşitliliğini barındırması nedeniyle, tek bir mezhebi görüşün siyasi diktesi ile halkların yönetilmesi mümkün olmazdı. Bu ancak uzlaşî kültürünün yaygınlaştırılabilmesiyle sağlanabilirdi.

¹⁴⁶ Ahmet Güner, "Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik", *DEÜİFD* sy. 7 (1999): 50. İmamiyye on ikinci imamın gaybete gidişiyile birlikte onunla iletişimi sağlayan dört şahsa sefir adını vermiştir. Son sefir Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed es-Semurrî'dir (ö.328/940). Son sefirin ölümü ile Küçük Gaybet sona ermiş ve Büyük Gaybet olarak tanımladıkları bir dönem başlamıştır. Bkz. Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnancı*, 113-134.

¹⁴⁷ E. Ruhi Fırlalı, *İmâmiyye Şîası* (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yay., 2008), 187; Ümit Toru, "Eş'arî Makalat Geleneğinde İmamiyye Algısı", (Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2017), 103-104; İğde, *Hanbelîliğin Teşekkül Süreci*, 184.

¹⁴⁸ Akoğlu, "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine", 130-134.

¹⁴⁹ Toru, "Eş'arî Makalat Geleneğinde İmâmiyye Algısı", 100.

¹⁵⁰ Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnancı*, 148.

Nitekim Adududdevle bütün mezhep müntesiplerine rahat olabilecekleri bir ortam sağladı. Her tür görüşün serbestçe ifade edildiği ilim toplantıları düzenledi. Hangi mezhepten olduğuna bakmaksızın âlimleri maaşa bağladı.¹⁵¹

Büveyhîler, politika gereği Bağdat'ta İsnâaşeriyye'den yana dururken Şîraz'da güçlü olan Mutezile'ye yakın durdular.¹⁵² Aynı şekilde Eş'arîliği destekleyerek Horasan'da yayılmasına imkân tanıdılar. Ashâbü'l-Hadis'e karşı baskıcı bir tutum izlediler.¹⁵³

Bağdat'ın büyük bölümü Büveyhî hâkimiyetine girmeden önce Sünnî idi. Şîf nüfus ise Bağdat'ın Kerh mahallesinde azınlık durumunda¹⁵⁴ olmakla birlikte şaşkın ve başıboş haldeydi. Büveyhîlerin varlığıyla, "Gâib İmam" inancı etrafında dayanışma içine girdiler.¹⁵⁵

Büveyhîler ve Fâtımîlerin hâkimiyetleri İmâmiyye ve İsmâiliyye fırkalarının güçlenmesini faaliyetlerini artırmalarını sağladı. Bu faaliyetler karşısında Hanbelîler de örgütlenererek "Âmme"¹⁵⁶ olarak adlandırılan halk toplulukları oluşturdular. Şîa'nın Muâviye'ye olan nefreti Hanbelîlerin Muâviye'nin sevgisinde aşırılığa gitmelerine yol açtı.¹⁵⁷ Mukaddesî, Vâsıt Camîinde bulunduğu sırada birtakım insanların Hz. Peygamber'den (s.a.) rivâyet olarak "Allah Teâla kıyamet günü Muâviye'yi yanında oturtacak, kendi eliyle ona kokular sürecektir, onu gelin gibi süsleyip insanların üzerine yükseltecek" dediklerini işittiğinde, "neden, Ali ile savaştığı için mi? Allah Muâviye'den razı olsun ama sen yalancının tekisin" dediğinde "yakalayın Râfiziyi" diye bağırdıklarını, bir kâtibin yardımı ile ellerinden kurtulduğunu anlatmaktadır.¹⁵⁸

Büveyhîlerin Eş'arîlerle samimi ilişkisi ve Şîa yanlısı siyasetleri Hanbelî kesimin öfkesinin kabarmasına ve sık sık çatışmaların yaşanmasına neden olmuştur.¹⁵⁹

¹⁵¹ Akoğlu, "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine", 134.

¹⁵² Kalaycı, *Eş'arîlik Maturidilik İlişkisi*, 139-140.

¹⁵³ Toru, "Eş'arî Makalat Geleneğinde İmâmiyye Algısı", 101.

¹⁵⁴ Özpınar, "*Şîh Hadis Tarihi*", 383.

¹⁵⁵ Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnanç*, 113-149.

¹⁵⁶ Âmme kelimesinin çoğulu âvamdır Genellikle İmâmiyye'nin Sünnîler için kullandığı bir lakaptır. Ehl-i hilaf, Ehl-i Cumhur ve el-Muhâlefe ile aşağı yukarı aynı anlama gelmektedir. Fakat daha çok aşağılayıcı bir anlam içerir. Metodik anlamda ne zaman hangi noktada kullanıldığı belli değildir. Fakat İmâmi yazınında Âmme Sünnî âlimler için kullanılır. İmâmiyye'nin tabakat eserlerinin bazılarında Âmme ifadesi ile Şiilere sempati gösteren âlimler kastedilmektedir. Bkz. E. Kohlberg, "ÂMMA," *Encyclopædia Iranica*, I/9, pp. 976-977, <http://www.iranicaonline.org/articles/amma-pl> (accessed on 30 December 2012). Erişim Tarihi 06 Şubat 2021; İbn Nedim, Ayyâşî'nin *Âmme'nin rivâyetleri* ile ilgili eserlerini açıklarken bu kelimeyi kullanmıştır. Bkz. İbn Nedim, *Fihrist*, 518.

¹⁵⁷ İğde, *Hanbelîliğin Teşekkül Süreci*, 186-191.

¹⁵⁸ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, 129.

¹⁵⁹ İğde, *Hanbelîliğin Teşekkül Süreci*, 193, 227.

Şîa ile aynı tarafta birleşen Mutezile, özellikle Zeydîyye ile hemen her konuda fikrî uygunluk içindeydi. Bu durum Şîa ile Mutezile'nin bir tutulmasına ve tepki görmesine neden oldu.¹⁶⁰

Onların döneminde Şîa'nın özgür bir ortama kavuşması Şîî âlimlerin özgün eserler üretmelerini sağladı. Usûlî ve Ahbâri âlimler Ehl-i Sünnet'in Kütüb-ü Sitte'sine alternatif denilebilecek ilk ve oldukça hacimli "Kütübü'l Erbaa"yı meydana getirdiler. Küleynî'nin (ö.329/941) *el-Kâfî*, Şeyh Sadûk'un (ö.381/991) *Men Lâ yahdurühü'l-Fakîh* ve Tûsî'nin (ö.460/1067) *Tehzîbü'l-Ahkâm ve el-İstibsâr*'ı Şîa'nın iman ve İslâm anlayışlarının temelini oluşturmakta ve günümüzde de önemini korumaktadır.¹⁶¹

Büveyhîler, farklı görüşten âlimlerin katılıp ilmi münazaraların yapıldığı her görüşün serbestçe dile getirildiği bir ortam oluşturdular. Bağdat Hanefî fıkhnının önemli kişilerinden Ebû Bekir er-Râzî el-Cessâs (ö.340/951), Başta Bâkılânî olmak üzere Mâlikî fakihî İbn Umm Şeybân Muhammed el-Hâşimî (ö.369/979), Mâlikî Mezhebinin ileri gelenlerinden Ebherî (ö.ö375/985), Şâfiî fıkhnının önemli kişilerinden Ebûl-Kâsım Abdülaziz ed-Dârekî (ö.375/986), Hanbelî mezhebinin önemli kişilerinden Abdülvâhid Ebû'l-Fazl et-Temîmî (ö.410/1020), İmâmî âlim Şeyh Müfîd (ö.413/1022) ve Mutezile'nin önemli kişilerinden Kâdî Abdulcebbar (415/1025) onlardandır.¹⁶²

Büveyhîler en üst seviyeye, Aduddevle'nin (949-983) İran ve Irak'ta kurulan bölgesel devletçikleri 366/977'de tek devlet altında toplayarak imparatorluk denebilecek bir şekilde getirmesiyle ulaştı.¹⁶³ Aduddevle'nin 372/983'te ölümünden sonra oğulları Samsâmüddeve ve Şerefüddeve ve Bahâüddeve arasında yaşanan iktidar kavgalarından Bahâüddeve galip çıktı. 381/991 senesinde Tâi Lillâh'ın hilâfetini lağvedip Kâdir-Billâh'ı halîfe olarak yerine getirdi.¹⁶⁴

Büveyhîlerin zayıflamaya başlamasıyla Sünnî hilâfet ve Sünnî görüş güçlenmeye başladı. Halîfe Kâdir-Billâh, Şiilerin rahat tavırlarına bir darbe olarak İbn Mes'ûd Kur'ân-ı Kerîm'ini yakırdı. Mutezili ve Şîî görüşte olanların tövbe etmesini istedi. Ardından 409/1019 yılında Ehl-i Sünnet'in inanç esaslarını bir bildiriyle ilan etti. Tövbe etmeyen Râfizi, İsmâîlî Karmatî, Cehmî ve Müşebbihîler çeşitli cezalara

¹⁶⁰ Geçkin, "Büveyhîler Döneminde Bağdad'da Şîîlik", 45.

¹⁶¹ Özpinar, "Şîî Hadis Tarihi" (Ankara: Ankara Okulu Yayınları,2018), 390, 4, 5, 7, 8.

¹⁶² Akoğlu, "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine", 135.

¹⁶³ Hitti, *İslâm Tarihi* 4: 742.

¹⁶⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11: 506-515-526.

çarpıtıldı. Artık Büveyhî Sultanları Halîfe’yi ziyarete gittiklerinde huzurunda defalarca yeri öpüyorlardı.¹⁶⁵

İlerleyen süreçte Sünnî İslâm görüşüne sahip Tuğrul Bey, Halîfe Kâim-Biemrillâh ile anlaşarak¹⁶⁶ Bağdat’ın son Büveyhî hükümdarı Melikürrahim’i yakalattırıp zindana attırdı ve Büveyhî hâkimiyeti sona erdi (447/1055).¹⁶⁷

1.2. SOSYO-KÜLTÜREL ORTAM

1.2.1. İsfahan -Müellifin Doğup Yetiştığı Şehir-

Ebû Nuaym’ın kişiliği ile ortaya koyduğu fikirlerin anlaşılmasında dönemin siyasi meseleleri kadar yaşadığı bölgenin genel durumunun da önemli etkisi bulunmaktadır. Onun doğup büyüdüğü şehir olan İsfahan, eski Arapça eserlerde *Sibâhân*, *İsbahân*; bazı eski Farsça eserlerde ise *Sipâhân* şeklinde geçmektedir. Genel kabule göre lügat anlamı “atlı askerler” demektir. Sâsânî ordusunun savaş çıktığında şehrin önündeki geniş düzlükte toplanmasından dolayı bu ad kullanılmıştır.¹⁶⁸ İbn Kesîr bu ismin Farsça *Şahan* olup askerlerin toplandığı yer anlamına geldiğini söyler.¹⁶⁹ *İsbehan* Farsça ordu anlamına gelen (sin harfiyle) *Sebah* ve topluluk anlamına gelen *han* kelimelerinin birleşimi ile türemiştir. Esbehan, İsbehan¹⁷⁰ gibi eski kaynaklarda tarihsel süreçte kullanılan toplam 40 kadar isim zikredilmektedir.¹⁷¹ İbn Hallikân bu şehrin İskender Zülkarneyn tarafından kurulduğunu söylemektedir.¹⁷²

İsfahan, İran Coğrafyasındaki Doğu Zagros Dağlarının doğu etekleri ile Orta İran Dağları arasında 1584 m yüksekliği ile İran yaylasının tam ortasında yer alır. Genel hatlarıyla Kuzeyde Tahran, Güneyde Fars, Batıda Luristan (Lehistan), doğuda ise Horasan ve Yezd eyaletleri ile çevrilidir. En eski yerleşim yeri Yâhudiyye ve iki mil

¹⁶⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 12: 39-73-87-98; Ahmet Güner, *Büveyhîlerin Şîi Sünnî Siyaseti*, 250-251.

¹⁶⁶ Hodgson, *İslâm’ın Serüveni* 2: 45.

¹⁶⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye* 12: 133; Mehmet Azimli, “Sünnî Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîi Hanedan: Büveyhîler”, *DÜİFD* 8, sy. 2 (2005): 27-30.

¹⁶⁸ Ebû’l Abbas Şemsuddin Ahmed İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-Â’yân* 1, thk. İhsan Abbas, (Beyrut: Daru’s-Sadr 1978,) 92; Osman Özgüdenli, “İsfahan” *DİA*, c. 22 (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 502-504.

¹⁶⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 12: 134.

¹⁷⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, 91. Sad harfi ile geçmektedir.

¹⁷¹ Kemal Özkurt, “İsfahan’da Büyük Selçuklu ve İlhanlı Dönemi Mimari Eserleri”, (Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üni. 2005), 9.

¹⁷² İbn Halikan, *Vefeyâtü’l-A’yân*, 91.

kadar uzaklıktaki Ceyy şehrinin¹⁷³ üzerine kurulan şehir, Zâyende-Rûd Irmağının kuzeyinde yer almaktadır.¹⁷⁴ Arap fetihlerinin yaşandığı yedinci asırda aralarında 4 km mesafe bulunan yerleşim, sonraları Şehristan adı verilen Ceyy'den ve Yâhudiyye'den müteşekkildi.¹⁷⁵ Yâhudiyye, Şehristan'ın iki katı büyüklüğündeki Cibâl'in varlıklı, her çeşit meyve ve hoş yiyeceklerin bulunduğu kalabalık ve ticaretin yoğun olduğu bir bölgeydi.¹⁷⁶ Şehristan'da Müslümanlar Yâhudiyye'de Yahudiler ikamet etmekteydi.¹⁷⁷ Abbasi Devleti döneminde büyük bir köy görünümünde olan bölge, Büveyhîlerin bölgeyi fethetmesiyle şehirleşmeye başladı.¹⁷⁸

Mukaddesi (ö. 390/1000), *Ahsenü't-Tekâsim* adlı eserinde, Acem bölgesinin en güzel şehirlerinden biri olarak belirttiği İsfahan'ı Cibâl bölgesi içerisine alarak bu bölgenin hem Fars hem Cibâl'den sayıldığını fakat Fars resmî kayıtlarında yer aldığını belirtmiştir.¹⁷⁹ Zâyende-Rûd, İbn Havkal'ın anlattığına göre, *Hânan* denilen yerdeki yüksek bir dağın (Zagros) doğusundaki İsfahan Suyu ile batısından Hankan denilen yerden Ahvaz suyunun bu dağın eteklerinde birleşmesiyle oluşmuştur. Bu suların geçtiği yerler, havası güzel, bereketli ve envai çeşit güzelliklere sahip bölgelerdir.¹⁸⁰ Bu özelliğinden dolayı İsfahan, tarihte İran hükümdarlarının tercih ettiği gözde bir şehirdir. Haccâc b. Yusuf'un (ö. 96/714) İsfahan'a tayin ettiği valisine "seni otları za'feran ve gül, dağı gümüş ve antimon, ağacı ceviz, badem ve tatlı meyveler, suyu tatlı, havası temiz, toprağı verimli olan İsfahan'a tayin ettim" şeklinde bir bildiri yazdığı ifade edilir. Said İbnü'l-Müseyyeb'in (ö. 93/712) "Kureyşli olmasaydım İsfahanlı olmak isterdim" ifadeleri günümüze o dönemlerin İsfahan'ı hakkında ulaşan bilgilerdendir.¹⁸¹

1.2.2. İsfahan'ın Stratejik ve Ekonomik Durumu

¹⁷³ Ceyy İsfahan'ın eski adıdır. Önceleri Ceyy daha sonra Şehristan dendi. Bir mil uzaklıkta bulunan Yâhudiyye'ye ise Buhtunnasr'ın Yahudileri sürmesi ve buraya yerleşmelerinden sonra Müslümanlar da gelip yerleşmeye başladı ve şehir gelişti. Bkz. Ebü'l-Fidâ, İsmail b. Ali el-Eyyûbî, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, çev: Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yeditepe Yay., 2017), 326.

¹⁷⁴ Osman Özgüdenli, "Bir Ortaçağ İran Şehrinin Anatomisi: İsfahan (650-1500)", *Name-i Aşina*, sy.11 (2003): 57-59.

¹⁷⁵ Somayeh Falahat And M. Reza İsfahan" *Cambridge Shirazı*, "Spatial fragmentation and bottom-up appropriations: the case of Safavid *University Press* 42, Issue. 1 (2015): 4.

¹⁷⁶ Ebü'l Kasım İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev: Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014), 316.

¹⁷⁷ Özkurt, "İsfahan'da Büyük Selçuklu ve İlhanlı Dönemi Mimari Eserleri, 11.

¹⁷⁸ Somayeh Falahat And M. Reza Shirazı, "Spatial fragmentation and bottom-up appropriations: the case of Safavid İsfahan", 5-6.

¹⁷⁹ Mukaddesi, *Ahsenü't-Tekâsim*, 262.

¹⁸⁰ İbn. Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 318.

¹⁸¹ Yusuf Ziya Keskin, *Ebü Nuaym el-İsfahânî*, (İstanbul: Beyan Yayınları,2003), 30.

İsfahan, şehrin kurucusu İskender¹⁸² döneminden itibaren Türk ve Deylemlilere karşı oluşturulmuş bir garnizon konumundaydı. İskender, herhangi bir işgal tehlikesine karşı Şehristan'ı surlarla çevirmiş ve her köye sığınmaları için kaleler yaptırmıştı.¹⁸³ Belazürî'nin bildirdiğine göre Hz. Ömer, Hürmüzan'a, Farşlğın önemli bir merkezi, Pers ve Sâsânî dönemlerinde de stratejik ehemmiyeti büyük olan İsfahan'a girmeden önce ilk olarak İsfahan'a mı yoksa Azerbaycan'a mı ilerlemeleri konusunda danışmış, o da "İsbehan baş, Azerbaycan ise iki kanadıdır. Eğer başı kesersen hem baş hem kanatlar düşer" cevabını vermişti.¹⁸⁴

İsfahan, zengin ve müreffeh insanların yaşadığı bir şehirdi. Fethedilmesinden itibaren 370/980 senesine kadar geçen süreçte yedi ila kırk milyon arasında değişen miktarlarda haraç ve cizye ödemekteydi. Bu durum göstermektedir ki şehir ciddi anlamda ekonomik güce sahiptir. Abbasilerin yıkılma aşamasında hânedanlıkların kurulmaları ve birbirleriyle mücadele ettikleri bir dönemde en çok rağbet edilen bölgelerdendi. Önce Saffârîler, daha sonra Sâmânîler, Ziyârîler, Büveyhîler, Gazneliler ve Selçukluların eline geçti.¹⁸⁵ Coğrafi ve jeopolitik konumu gibi önemli niteliklere haiz olması sebebiyle İsfahan, Büveyhî, Selçuklu ve Safevi Devletlerine Başkentlik yaptı.¹⁸⁶

1.2.3. İsfahan'da Dinî ve Fikrî Hayat

Çoklu dinî ve etnik yapıya sahip olan İsfahan; Yahudi, Kürt, Türk, Fars, Arap ve Deylemlilerden müteşekkildi.¹⁸⁷ Yâhudiyye halkının önemli bir çoğunluğunun Hristiyan olduğu, Mecusilerin de azımsanmayacak sayıda olduğu belirtilmektedir.¹⁸⁸ Ayrıca Buhtunnasr zamanında kutsal topraklardan sürülen Yahudilerden buraya yerleşenler bulunmaktaydı.¹⁸⁹

¹⁸² İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12: 134.

¹⁸³ İbn. Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 317.

¹⁸⁴ Ahmed b. Yahya el-Belazürî *Fütühü'l Buldân*, ('y.y.', Kütübü Arabiyye Yayınları, 1317/1900), 311. Cihat Aydoğmuşoğlu, "İslâm Coğrafyacılarına Göre İsfahan" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10, sy. 48 (2017): 160-161.

¹⁸⁵ Özgüdenli, "Bir Ortaçağ İnan Şehrini Anatomisi: İsfahan (650-1500)", 64-65.

¹⁸⁶ Muhammed Akdoğan, "Cami Görevlilerinin Hadis İlmindeki Faaliyetleri (İsfahan Örneği, I-V /VII-XII. Yüzyıllar Arası)", *Şehir ve Medeniyetin İnşasında Din Görevlilerin Rolü*, Ed. Mustafa Sürün (İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2019), 436.

¹⁸⁷ Nurullah Yazır, "Selçuklu Kültür ve Medeniyet Havzasında İsfahan", *Disiplinlerarası ve Tematik İslâm Tarihi Yazıları 1*, Ed: Eyüp Baş ve Halide Aslan (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 176-178.

¹⁸⁸ Falahat And M. Reza Shırazı, "Spatial fragmentation and bottom-up appropriations: the case of Safavid İsfahan", 5.

¹⁸⁹ Mukaddesi, *Ahsenü't Takâsım*, 402.

İsfahan'da Hanefî hadis geleneği, 2/8. asrın ortalarında Ebû Hanife'nin öğrencisi Züfer b. Hüzeyl ile belirmeye başladı. 3/9. asırda oldukça etkili olsa da 4/10. asırda etkisini kaybetmiş durumdaydı.¹⁹⁰ Mukaddesi, kendi döneminde halkın genelinin Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat olmakla birlikte hemen hepsinin fanatik Hanbelî olduklarını, Muâviye'yi aşırı derecede sevdiklerini, hatta onu peygamber olarak görenlerin olduğunu, kendileri gibi düşünmeyenleri yaftaladıklarını, Muâviye'yi gulat denecek kadar aşırı bir şekilde savunduklarını, yaşadığı somut olaylarla örneklendirerek anlatmıştır.¹⁹¹

İsfahan'da Ebû Nuaym'ın yaşadığı dönemde, yani IV/X. yüzyılın sonlarında Sünnîlerin içerisinde Şâfiîlerin sayısı Hanbelîlere oranla sayıca arttı. V/XI. yüzyılın ikinci yarısından sonra ise halkın çoğunluğu Hanefî veya Şâfiî olmuştu.¹⁹² Eski eserlerde bildirildiğine göre Kâran, Kuşk, Cubâre ve Derteşt adı verilen dört büyük karyeden (günümüz ifadesiyle semt) oluşmaktaydı. Hanefîler Cubare'de, Şâfiîler ise Derteşt'te ikamet ederlerdi. Aralarında sık sık mezhep çatışmaları meydana gelirdi. Şehirde az da olsa Şîî nüfus bulunmaktaydı.¹⁹³

Hanefîlik, Kûfe ve Basra'dan gelen Hanefîler ile ve özellikle de Ebû Hanife'nin öğrencisi İmam Züfer b. Hüzeyl, Hakem b. Eyyûb, Numan b. Abdüsselam ve Hüseyin b. Hafs gibi âlimlerin faaliyetleri ile yaygınlaşmıştır.¹⁹⁴ İsfahan'da 2/8. asrın ortalarında Ebû Hanife'nin öğrencisi Züfer b. Hüzeyl ile belirmeye başlayan Hanefî hadis geleneği, 3/9. asırda oldukça etkili olsa da 4/10. asırda etkisini kaybetmiş durumdaydı.¹⁹⁵ Hanbelîlik ise, Kâdîlık yapan İbn. Hanbel'in büyük oğlu Salih (ö. 266/880) ve dedesi İbn Hanbel'in öğrencisi olan ve yirmi yaşında çıktığı ilim yolculuğunu altmışlı yaşında tamamlayarak İsfahan'a dönen Muhammed b. İshak İbn Mende (ö. 395/1005) gibi âlimlerin çalışmaları neticesinde yaygınlaşma imkânı bulmuştur.

İsfahan'ın IV/X. yy'da önemli kültür merkezlerinden biri olarak yer almasında en önemli faktör, kütüphaneler ve ilim adamlarıdır. O dönemde, Sâ mânî Hanedanı Mansûr b. Nuh'a (ö. 366/976) atfedilen Sıvânü'l-Hikme adındaki kütüphane çok önemliydi. İbn Sîna (ö. 428/1036-1037) *eş-Şifâ fi'l-Mantık* olarak bilinen eserini burada

¹⁹⁰ Nurit Tsafir, "The Beginnings of the Hanafî School in İsfahân" *İslâmîc Law and Society* 5, no. 1 (1998), 5-6.

¹⁹¹ Mukaddesi, *Ahsenü't-Tekasim*, 402, 403, 411, 417.

¹⁹² Özgüdenli, "İsfahan" *DİA*, 502-504.

¹⁹³ Özgüdenli, "Bir Ortaçağ İnan Şehrinin Anatomisi: İsfahan (650-1500)", 58, 61-62.

¹⁹⁴ Yazar, "Selçuklu Kültür ve Medeniyet Havzasında İsfahan", 174-176.

¹⁹⁵ Tsafir, "The Beginnings of the Hanafî School in İsfahân", 5-6.

yazmıştı.¹⁹⁶ İlmî faaliyetlerin yoğun olduğu bu şehir ilim ehlini buraya çekmiş ve Ebû Nuaym, ilmî çeşitlilik ve canlılığın olduğu böylesi bir ortamda yetişmiştir.

İsfahan'a uzaklığı 273 km olan Kum, Hz. Ömer İsfahan'ı fethettiğinde (23/644) İsfahan'ın bir nahiyesiydi. Geneli Zerdüş dinine mensup olan halkın çoğu İslâm'ı kabul etti. Başlangıçta Sünnî itikat belirgin iken Emevîlere muhalefet eden, baskı ve takibinden kaçmak isteyenler genellikle de Irak'tan göçenler Kum, Kâşân gibi şehirlere sığınmışlardı. Bunların çoğunu seyyidler ve Aleviler oluşturmaktaydı.¹⁹⁷ III/IV. asrın ikinci yarısından itibaren Abbasilerin Şîilere karşı şiddet politikalarının katmerlenerek çoğalmasıyla Kum'a doğru göçler yaşanmış ve burası bazı Şîi topluluklara yurt olmuştu. Aynı zamanda bu göçlerle Cafer-i Sadık'ın "Asl" adı verilen sözlerinden oluşan eserleri taşınmış ve sistematik hadis külliyatları oluşturulmuştu. Ashâbu'l-Ahbâr olarak isimlendirilen âlimler, Kum'un otoritesinin güç kazanmasını sağladılar.¹⁹⁸ Başını Kuleynî'nin (ö. 329/941) çektiği ve ahbârı yegâne kabul edip akla yer vermeyen bu ekol, Bağdat'ta Şeyh Müfîd'in (ö.413/1022) başı çektiği kelâmî ekolün ortaya çıkışıyla etkisini kaybetti.¹⁹⁹ Bu noktayı dikkate alarak İsfahan'da Sünnîlerin Şîilerle iletişim ağının Kum merkez olarak yayıldığı söylenebilir.

1.2.4. Ebû Nuaym'ın Hayatı Süresince İsfahan'da Siyasi-İdari Yönetim

Ebû Ali Hasan (Rüknüddeve), Ebû Nuaym'ın doğumundan beş yıl önce Ziyâfilere ait olan Rey'e ve daha sonra bütün Cibâl'e hâkim oldu. 333/945 ve 339/950 tarihlerinde Sâ mânîleri mağlup ederek vergiye bağladı. Ebû Nuaym'ın ilk ilim yolculuğuna başladığı yılda, Emîrû'l-Ümerâ Muizzüddeve (ö. 356/967), daha sonra Rüknüddeve (ö. 366/976)²⁰⁰ ve onun da ölümüyle evlatları Adudüddeve, Müeyyidüddeve ve Fahrüddeve'in paylaştığı hânedanlıktan İsfahan Müeyyidüddeve'nin payına düştü.²⁰¹ Adudüddeve, diğer Büveyhî Sultanlarını sindirerek topraklarını genişletti. Kendi idaresine Fars, Errecân, Kirman, Uman ve el-Cezîre'yi alırken; Rey, İsfahan, Hemedan, Nihâvend, Cürcân ve Taberistan'ı da kardeşi

¹⁹⁶ Yazar, "Selçuklu Kültür ve Medeniyet Havzasında İsfahan", 170-171.

¹⁹⁷ Hüseyin Fakihî, "Kum Şehrinde Şîiliğin Başlangıcı", 164,167.

¹⁹⁸ Habîp Demir, "Şîi İlim Havzalarının Tarihî Seyri: Kum ve Necef", Erişim Tarihi 07 Kasım 2020, <https://www.irancenter.org/sii-ilim-havzalarinin-tarihi-seyri-kum-ve-necef>

¹⁹⁹ Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnanç*, 193.

²⁰⁰ Ahmet Güner, "Rüknüddeve", *DİA*, c. 35 (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 285-286.

²⁰¹ Abdülkerîm Özeydî, "Fahrüddeve" *DİA*, c. 12 (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 98-99.

Müeyyidüddeve'nin idaresine verdi (370/981).²⁰² Ebû Nuaym bu yıllarda ikinci ilim yolculuğunu yapmaktaydı.

Müeyyidüddeve öldüğünde (373/984) Vezir Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995), hânedanın en yaşlısı olan Fahrüddeve'yi tahta çıkararak Cibâl hânedanı olmasını sağladı.²⁰³ Şemsüddeve, babası Fahrüddeve'nin (ö.387/997) ölümü üzerine çocuk yaşta tahta geçtiğinde devleti annesi yönetti. Onun İsfahan'a vali olarak gönderdiği Alaüddeve İbn Kâkûye bağımsız davrandı.²⁰⁴ Diğer oğlu Mecdüddeve 398/1007'de hâkimiyeti annesinden elinden aldı.²⁰⁵ Siyasi bir boşluk vardı. Deylemli askerler halkı rahatsız etmekteydi. Neticede Gazneli Mahmûd'dan yardım istemeleri sonucunda Rey ele geçirildi.²⁰⁶ 420/1029 yılında Gazneli Mahmud (ö.421/1030) Rey'e hâkim olduktan sonra İsfahan'a²⁰⁷ ilerlese de kısa bir süre sonra geri püskürtüldü. Alâüddeve, Sultan Mesud'un Gazne'ye dönüşünü fırsat bilerek sınırlarını genişletti, para bastırdı ve bağımsızlığını ilan etti. 424/1033'te Sultan Mesud vergi vermesi karşılığında onu İsfahan emiri olarak tanıdı. Gaznelilere İsfahan'ı vermeyen Alâüddeve şehrin etrafını surlarla çevirdi.²⁰⁸ Alâüddeve'nin ölümü ile 433/1041'de başa geçen Ebû Mansûr Ferâmuruz başarılı bir yönetim sergilese de Tuğrul Bey'in ertesi yıl İsfahan'ı da ele geçirmesine engel olamadı.²⁰⁹

Ebû Nuaym'ın hayatı boyunca İsfahan'ın sık sık farklı hâkimiyetler altına girmesi, Büveyhîlerin zayıflaması ile Sünnî Halîfelerin gücünün artması görüş ve fikirlerin gerek siyasi gerek sosyal sebeplerle değişimine sebep teşkil etmiş olmalıdır. Bu noktada uzun bir ömür süren Ebû Nuaym'ın da görüş ve fikirlerinde değişiklik olması kaçınılmaz olarak değerlendirilebilir.

1.3. EBÛ NUAYM'IN (Ö. 430/938) HAYATI

²⁰² Abdülkerîm Özeydın, "Adududdeve", *DİA*, c. 1 (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 392-393.

²⁰³ Özeydın, "Fahrüddeve" *DİA*, 98-99.

²⁰⁴ İzzüddîn Ali b. Muhammed İbn Esîr, *İslâm Tarihi "el- Kâmil fi't Tarih Tercümesi* 9, çev: Abdülkerîm Özeydın, (İstanbul, Bahar Yay., 1991), 169.

²⁰⁵ Ahmet Güner, "Mecdüddeve", *DİA*, c. 28 (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 229-230.

²⁰⁶ Muhammed b. Abdülcebbâr el-Utbî, *Kitâbü'l Yemîni*, thk: İhsan Sâmî, (Beyrut: Dâru't Talya, 1424/2004), 379.

²⁰⁷ Philip K. Hitti, *İslâm Tarihi* 4, 731.

²⁰⁸ İbn Esîr, *İslâm Tarihi (el-Kâmil fi't Târih)* 9, 310.

²⁰⁹ Ahmet Güner, "Kâkûyîler" *DİA*, c. 24 (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 219-221.

Kitâbü'l-İmâme'nin önsöz bölümünde kendisini “İmam,²¹⁰ Âlim, Hâfiz,²¹¹ Siddîk, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî eş-Şâfiî, Muhammed Yusuf el-Bennâ'nın torunu”²¹² olarak tanıtmaktadır. Ebû Nuaym üzerine malumat veren eski kaynaklarda adı Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. İshak b. Musa b. Mihran el-Mihrânî el-İsfahânî es-Sûfi, eş-Şâfi, el-Ahvâl, el-Muhaddis, el-Hâfizu'l-Kebîr olarak geçmektedir.²¹³

Ebû Nuaym, eski kaynakların çoğuna göre Receb 336/Şubat 948 İsfahan'da Fars asıllı bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Babası Hâfiz Abdullah b. İshak'tır. Abdullah b. Ca'fer b. Ebû Tâlib'in mevlâsı Zahid Yusuf el-Bennâ'nın torunudur. Zehebî, Arusü'z-Zühhad Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf b. Ma'dân el-Esbehânî el-Bennâ'yı (ö.184/800), babasının dedesi olarak kaydetmiştir. Ayrıca A'meş, Yunus b. Ubeyd'den, Yahya el-Kattân'dan rivâyetleri olduğunu ve Sevrî'nin onun hakkında rivâyette ondan daha iyisini görmedik dediğini bildirir.²¹⁴ O, babasının anne tarafından dedesidir. İsfahan'ın âlimlerindedir, âriflerin dini yaşantısına dair eserler telif etmiştir. İsfahan'da zahitlik eğitimi verdiği bir okulu vardı. Bu okul, Ebû Nuaym döneminde aktif bir şekilde eğitime devam etmekteydi.²¹⁵ Ebû Nuaym *Hilyetü'l Evliyâ*'da onu methetmekte

²¹⁰ İmam, Hadis ilminde yüksek derece ve mevkiye sahip muhaddislere verilen lakaptır. Hadisler hakkındaki sözleri delil kabul edilir. Hadis âlimlerinin belli bir düzeyde olduklarını ifade için kullanılan *hâfiz*, *hüccet* ve *hâkim* terimlerini de kapsayan genel bir içeriğe sahiptir. Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 161; Abdullah Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 136; Aydın, “İmam”, *DİA*, c. 22 (İstanbul: TDV Yay., 2000), 190.

²¹¹ Hâfiz, tarifinde birlik olmamakla beraber yüz bin hadisi metin ve senetleri ile ezberleyen aynı zamanda ravilerin biyografilerine, cerh ve tadil gibi özelliklerine de vakıf olan hadis âlimlerine verilen isimdir. Bkz Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 116-117; Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 108.

²¹² Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, 2a-2b.

²¹³ Ahmed b. Abdillâh, Ebû Nuaym, *Zikru Ahbâru İsfahan* 1, thk: Sven Dederling, (Leiden: Brill Yayıncılık, 1931), 1; Şemsüddîn Ebi'l Hayr Muhammed b. Muhammed İbnü'l Cezerî, *Ğâyetü'n Nihâye* 1, Nşr. G. Bergstraesser, (Beyrut: Dâru'l Kitâbi'l İlmiyye, 1982), 71; Abdîrrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l Cevzi, *el-Muntazam fi Tarihi'l Mulûk ve'l Ümem* 15, thk: Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Ata, (Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 'y.t.y. '), 268; Ebû'l Kâsım, Ali b. el-Hasen İbn Asâkir, *Tebyînu Kezibi'l Müfterî* 1, (Beyrut: Dâru'l Kütübü'l Arabî, 1991), 246-247; İbn Halikan, *Vefeyâtü'l-A'yân* 1: 91. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n Nihâye* 12: 133-134; Zehebî, *Tezkiretü'l Huffâz* 3: 195; Zehebî, *el-Uluvv li'l Aliyyi'l Ğaffâr*, 243; Muhammed b. Ahmed b. Abdülhâdî, *Tabakâtu'l Ulemâi'l Hadis* 3, thk: İbrahim Zeybek ve Ekrem el-Bûşî, (Beyrut: er-Risâle Publishing, 1996), 288-289; Suyûtî, *Tezkiretü'l Huffâz* 1: 423; Sübki, *Tabakâtu's Şâfiyyeti'l Kübrâ* 4: 18; Keskin, *Ebû Nuaym el- İsfahânî*, 37.

²¹⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 17: 454; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 16: 281-282 İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu'l Ulemâi'l Hadis* 3: 289; İbn Asâkir, *Tebyînu Kezibi'l Müfterî* 1: 246; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 17: 454; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 9: 125-126; Zehebî, *Tezkiretü'l Huffâz* 3: 19; Sübki, *Tabakâtu's Şâfiyyeti'l Kübrâ* 4: 18; Zehebî, *Tezkiretü'l Huffâz* 3: 195; Suyûtî, *Tezkiretü'l Huffâz* 1: 423.

²¹⁵ Osman Türer, “Ebû Nuaym” *DİA*, c. 10 (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 201-204; Yusuf Ziya Keskin “Ebû Nuaym el İsfahânî” adındaki çalışmasında Türer'in bu konuda hata yaptığını Ebû Nuaym'ın dedesinin önde gelen sûfilerden Muhammed b. Yusuf el-Benna (ö.286/899) olduğunu söylemiştir.

ve “Muhammed b. Hayyan’dan onun İslâm’a (İsfahan) ilk icabet edenlerden, tasavvuf ilminin reislerinden olduğunu ve tasavvufla ilgili eserleri olduğunu işittim; onun Allah’ı bilmek ve bilgi kaynakları ile ilgili bazı görüşlerini duydum ve eserlerini bizzat gördüm” demektedir.²¹⁶

Baba tarafından dedesi Mihrân, Ca’fer b. Ebû Tâlib’in Emevîlere isyan eden torunu Şîî liderlerden Abdullah b. Muâviye’nin (ö.129/746-47)²¹⁷ himayesinde İslâmiyet’i kabul edenlerdendir.²¹⁸

Babası Ebû Muhammed Abdullah (ö. 365/976), hadis hâfızı idi. Kardeşi Yakub b. Yusuf’un da hadis seyahatleri yaptığı ve hadis tedvini ile ilgilendiği bilinmektedir. Yine hadis ilmi ile meşgul oldukları bilinen Ebû Mes’ud (ö. 395/1004) ve Ebû Ahmed (ö. 395/1004) adında kardeşleri vardır.²¹⁹

Ebû Nuaym’ın çocukları olup olmadığı hakkında bir bilgiye rastlamamakla birlikte Zehebî’nin, Ebû Tahir Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el- Esbehânî es-Silefi’nin (ö.576/1180), İsfahan hanımlarından Ümmü Sa’d Esmâ binti Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed’in Ebû Nuaym’ın hayatını anlattığını ve kendisinin de bu yolla onun yaşamını anlatan bir eser yazdığı bilgisini nakletmesinden²²⁰ Ebû Nuaym’ın bir kızı olduğunu çıkarabiliriz.

Tanınmış sufilerden Arûsu’z Zühhâd Ebû Abdillâh Muhammed b. Ma’dan b Süleyman’ın (ö. 184/800) onun dedesi olmadığını ifâde etmektedir. Keskin, 34, 41. (dipnot 129) Fakat Ebû Nuaym’ın bizzat kendisi yukarıda zikrettiğimiz üzere dedesi olduğunu söylemiştir. Keskin’in tespiti daha doğru görünmektedir. Ayrıca Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ* 9: 126’da Muhammed b. Yusuf b. Ma’dan biyografisinde onun dedelerinden olduğunu bildirmiştir. Ebû’l Ferec Cemaleddîn İbnu’l Cevzî, *Sıfatu’s Safve* 2 (3-4), (Beyrut: Dâru’l Fikr, 1992), 56’ da bu bilgiye ulaşmak mümkündür.

²¹⁶ Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-Evliyâ* 10, (Beyrut: Dâru’l Kütübü’l İlmiyye, ‘t.y.’), 402.

²¹⁷ Şîa’dan Cenahiyye denilen bir fırka Abdullah b. Muâviye b. Abdillâh b. Ca’fer b. Ebû Tâlib’in (ö.129/746-47) Abdullah b. Muhammed el-Hanefiyye tarafından vasiyetle imam olduğuna inanmıştır. Onun taraftarları Muaviyye, Hârisiyye ve Harbiyye olarak da adlandırılmaktaydılar. Kendisinin Kan ve domuz eti gibi âyetle haram kılınan şeyleri helal kıldığı nakledilir. Taraftarları Tenasüh, Dünya’nın sonsuz olduğu, zinânın helal olması gibi inançlara sahiptir. Ebû Müslüm Horasânî tarafından öldürüldüğünde, onun ölmediği, Mehdî olarak geri döneceği ve adaleti tesis edeceği gibi görüşler ortaya çıkmıştır. Bkz. Nevbahtî ve Kummi, *Şîî Fırkalar*, Hasan Onat ve Sabri Hizmetli ve başkaları, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2004), 129-14; Abdullah b. Muâviye Emevîlerin son dönemlerinde siyasi nedenlerle, Kûfe Şîîleriinin Hilafetin Hâşimîler’in hakkı olduğunu söylemeleri üzerine Kûfe’de Zeydîlerin de içinde olduğu bir ordu ile isyan etmiş bozguna uğrayınca İran’a kaçarak orada önce İsfahan’ı daha sonra da İstahr, Cibâl, Kirman, Hûzistan ve Kûmis’i ele geçirmiştir. Bkz. Ethem Rûhi Fıglalı, Abdullah b. Muâviye”, *DİA*, c.1 (İstanbul: TDV Yay., 1998), 118-119; Hakyemez, *İmamiyye Şiası ve Temel Kavramları*, 60.

²¹⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân* 1: 9; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n Nihâye*, 12: 134; Ebû Nuaym, *Zikru Ahbâri İsbehan* 2: 42, 93.

²¹⁹ Keskin, *Ebû Nuaym el-İsfahânî*, 39-42.

²²⁰ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ* 21: 10.

Safevi dönemi Şîî âlimlerinden Muhammed Takî el-Meclisî'nin (ö. 1070/1659) soyu, baba tarafından Ebû Nuaym el-İsfahânî'ye dayandırılmaktadır.²²¹ Onun oğlu Muhammed Bâkır el-Meclisî (ö. 1110/1699), Kuleyni'nin *Kaflî* adlı eserinin bazı bölümlerinin şerhettiği *Mir'âtü'l-Ukûl fî Şerhi Ahbâri âli'r-Resul*, peygamberler ve imamlar tarihi *Hayâtu'l-Kulûb ve Şîî rivâyetlerin tamamını kapsayan ve 110 ciltten oluşan Bihârü'l-Envâr*²²² gibi çeşitli eserler telif eden bir âlimdir. Safevîler döneminde Şîî ulemanın lideri konumunda aşırı yetkilere sahip, insanları baskı ile Şîîleştirmeye çalışan birisidir.²²³ Meclisi ailesi, Ebû Nuaym'ın takiyye yapan bir Şîî olduğunu iddia ederek türbesine Şîî kitabeli bir mezar taşı yaptırmış, ancak mezar aileye karşı kişisel bir düşmanlık neticesinde yıkılmıştır.²²⁴

Ebû Nuaym, 20 Muharrem 430/23 Ekim 1038 senesinde²²⁵ İsfahan'da²²⁶ vefat etmiş ve cenaze namazını²²⁷ Hanbelî fakihî Ebû'l-Ferec Abdülvâhid b. Muhamed b. Ali eş-Şirâzî el-Hanbelî (ö. 486/1094)²²⁸ kıldırılmıştır.

1.3.1. Ebû Nuaym'ın Hayatını Anlatan Eserler

Hasen b. Ahmed b. Hasen Ebû Ali el-Haddâd (ö.515/1121) ile Ebû Tâhir Abdülvâhid b. Muhammed b. ed-Deştéc (Deştî) ez-Zehebî Heysem el-İsfahânî es-Sabbâğ (ö.518/1124), Ebû Nuaym'dan ders alan ve eserlerini ve hayatını rivâyet eden öğrencileridir.²²⁹ Yararlandığımız klasik kaynaklar onların bilgisini bu şekilde vermektedir. Fakat ölüm tarihleri arasındaki zaman farkını dikkate aldığımızda bu kişilerin, ancak küçük yaşlarda kendisinden ders alan, vefatından sonra da onun eserlerini toplayarak rivâyet eden kişiler olduğunu söylemek daha doğru olacaktır.

²²¹ İlyas Üzümlü, "Meclisi, Muhammed Takî", *DİA*, c. 28 (Ankara: TDV Yay, 2003), 255.

²²² Bkz. Mustafa Öz, "Meclisî, Muhammed Bâkır" *DİA*, c. 28 (Ankara: TDV Yay., 2003), 253-255.

²²³ Cemil Hakyemez, "Ehl-i Sünnet'in Şîîlik Algısı ve Temel Etkenler", 176.

²²⁴ Wilferd Madelung, "Abû No'aym Al-Esfahânî", *Encyclopædia Iranica*, erişim tarihi 9 Kasım 2020, <http://www.iranicaonline.org/articles/abu-noaym-al-esfahani-al-hafez-ahmad-b>

²²⁵ Sübki, *Tabakâtu's Şâfiyyetu'l Kübrâ* 4: 22; Zehebî, *Tezkiretu'l Huffâz* 3: 197; a.g.m. *el- Uluvv li'l Aliyyi'l Ğaffâr*, 243; Suyûtî, *Tezkiretu'l Huffâz*, 3: 423; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu'l Ulemâi'l Hadis* 3: 292.

²²⁶ İbn Asâkir, *Tebyînu Kezibi'l Müfterî* 1: 246; Zehebî, *el- Uluvv li'l Aliyyi'l Ğaffâr*, 243.

²²⁷ Keskin, *Ebû Nuaym el- İsfahânî*, 39-43-51.

²²⁸ Ebû'l Ferec Abdülvâhid aslen Şirazlı bir âlimdir. Bağdat'ta Ebû Ya'lâ'dan uzun süre fıkıh tahsil etti ve hocasının eserlerini nakletti. Daha sonra Şam'a giderek sultanların düzenlediği ilmi toplantılarda Eş'arilerle tartıştı. Şam bölgesinde Hanbelîlğin yayılmasını sağladı. Bkz. Orhan Çeker, "Ebû'l Ferec eş-Şirazi", *DİA*, c. 10 (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 318-319. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 19: 51-53.

²²⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 17: 457-458.

Ebû Nuaym'ın öğrencileri arasında ondan ders almaya yetişen İsfahan doğumlu âlim Ebû Tahir Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Esbehânî es-Silefî'nin (ö.576/1180) *Ahbâru Ebi Nuaym (Tercemetü Ebî Nu'aym el-İşfahâni)* isimli kitabının, Ebû Nuaym'a en yakın dönemde yazılmış hayatı hakkında bilgi veren eser olduğunu söyleyebiliriz.²³⁰ Bu eserin günümüze ulaştığı tespit edilmemiştir.

Zehebi de Ebû Nuaym'ın biyografisini verirken Hafız İbn Mufaddal'ın "Hocamız Ebû Tahir es-Silefî Ebû Nuaym'ın hayatını nakletti ve ondan rivâyet etti" dediğini bildirmiştir. Ebû Tahir es-Silefî'nin biyografisini verirken ise şöyle bir nakilde bulunmaktadır: "İsfahan hanımlarından Ümmü Sa'd Esmâ binti Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed'den (Ebû Nuaym'ın kızı): İbn Abdukuveyh, el-Cemmâl, İbn Ebî Ali onlardan Cemmâl ondan İsfahan el-Azizden dul bir hanım binti Muhammed b. el-Cüneyd, Ebi Tâlib el-Kündülânî'nin kızkardeşi Sare, Fatımâ b. Mâce dinledi. Onlardan da Ebî Saîd b. Hüsneveyh ve Lâmia b. Saîd el-Bakkâl dinledi. Ve Lâmia'dan da başkaları dinlediler. Bu yolla o (Silefi) *Mu'cemü's-Şuyûhi'l-Esbehân* adındaki büyük hacimli eserinde onu anlattı"²³¹ şeklinde bir bilgi nakletmiştir. Eser günümüze ulaşmasa da Ebû Nuaym hakkındaki bilgiler eserden nakleden kaynaklar yoluyla günümüze ulaşmıştır diyebiliriz.

Ebû Nuaym, günümüzde de eserlerinden istifade edilen bir âlim olması nedeniyle hakkında çalışmalar yapılmaktadır. Muhammed es-Sabbâğ'ın *Ebû Nuaym Hayatuhu ve Kitâbühu'l-Hilye'si*,²³² Abdülkerîm Zuhur Adiy tarafından kaleme alınan *Ebû Nuaym el-İşfahânî ve Kitâbühu "Hilyetü'l-Evliya"* ve "*Tabakâtü'l-Asfiyâ*"sı, *Sahâbeden Günümüze Allah Dostları* adıyla Türkçesi yayınlanan *Hilyetü'l-Evliya*²³³ ve *Sıfatu's Safve*²³⁴ isimli eserlerin birleşiminden meydana getirilen çalışmanın birinci cildinde Ebû Nuaym'ın hayatına yer verilmiştir.²³⁵ Ebû Nuaym'ın *Kitâbü'l-İmâme'sini* doktora tezi olarak tahkik eden Ali b. Muhammed b. Nasır el-Fukayhî'nin kitap olarak

²³⁰ Sübki, *Tabakâtü's Şâfiyyetu'l Kübrâ* 4: 22-26; Zehebî, *Tezkiretu'l Huffâz* 3: 197; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 21: 5-39; Suyûtî, *Tezkiretu'l Huffâz* 3: 468; Muhammed b. Ahmed Takiyyüddîn Ebû't Tayyib, *Zeylu't Takyîd fi- Ruvâtu's Sünen ve'l Mesânîd*, thk: Kemal Yusuf el-Hût, (Beirut: Daru'l Kütübi'l İlmiyye,1990), 371-372; Mehmet Efendioğlu, "Silefî", *DİA*, c.37 (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 198-200; Keskin, *Ebû Nuaym el- İsfahânî*, 67.

²³¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 17: 458; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 21: 10.

²³² Keskin, *Ebû Nuaym el-İşfahânî*, 67; Osman Türer, "Ebû Nuaym" *DİA*, c. 10, 201-204.

²³³ Osman Türer, "Hilyetü'l-Evliyâ", *DİA*, c. 18 (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 51-52.

²³⁴ Dilaver Gürer, "Sıfatü's-Safve", *DİA*, c. 37 (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 106-107.

²³⁵ Bkz. Ebû Nuaym ve İbnu'l Cevzi. *Hilyetü'l Evliya ve Sıfatu's Safve*, (*Sahâbeden Günümüze Allah Dostları* I) çev: Said Aykut ve Enver Günenç. (İstanbul: Şule Yayınları, 1996).

da yayınlanan çalışması²³⁶ ile İbrahim Ali et-Tihâmî'nin *Kitâbü'l-İmâme* üzerine hazırladığı yüksek lisans tezinde²³⁷ ve Yusuf Ziya Keskin'in "Ebû Nuaym el-İsfahânî Hayatı ve Eserleri" isimli doktora tezinde Ebû Nuaym'ın hayatı anlatılmıştır. Kitap olarak da basılan ve yayınlanan tez, Ebû Nuaym'ın hayatı hakkında oldukça geniş bir malumat vermektedir.²³⁸ Yine Sıddîk Muhammed Makbul Muhammed tarafından Kahire Ezher Üniversitesi'nde *el-Hâfız Ebû Nuaym el-Esbehâni ve Cuhûdihî fî-İlmi'l-Hadis* ismiyle 1991 yılında basılmış 551 sahifeden müteşekkil bir doktora çalışması bulunmaktadır.²³⁹

Abdülhâfiz Ferağlî Ali el-Kârenî'nin 1987 yılında basılmış 218 sayfadan müteşekkil *el-Hafız Ebû Nuaym el-Esfahani el-Fakih el-Muhaddis es-Sufi el-Müverrih*²⁴⁰ adlı eseri, Macid Niyazi ed-Derviş'in 2018 yılında yayımlanan 127 sayfadan müteşekkil *el-Hâfız Ebû Nuaym el-Esbehânî: Tacu'l-Muhaddisîn el-Evliyâu ve Umdetu'l-Meverrihîn el-Esfiyau ve Kitâbühu "Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfiyâ"*²⁴¹ adındaki eseri Mahmud Mağrîvî'nin doktora tezi olarak hazırladığı 2 cilt 992 sayfadan müteşekkil *Menhecü'n-Nakdi Inde'l-Hafız Ebi Nuaym el-Esfehânî (Ebû Nuaym'a Göre Eleştiri Yöntemi)*²⁴² isimli kitabı da önemlidir.

Abdullah Ünalın'ın *İmamet Teorisinin Hadis Referansları* isimli kitabında Ebû Nuaym'ın hayatı anlatılmakla birlikte *Kitâbü'l-İmâme*'de yer alan bazı hadis-i şerifler ile Ebû Nuaym'ın görüşlerinden kesitler verilmektedir.²⁴³ Ayrıca Madelung, Brockelmann, Pedersen gibi oryantalistler de Ebû Nuaym hakkında çalışmalar yapmışlardır.²⁴⁴

²³⁶ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 154-162.

²³⁷ Ebû Nuaym, *Kitâbu'l-İmâme*, İbrahim Ali et-Tihâmî, 9-38.

²³⁸ Bkz. Yusuf Ziya Keskin, *Ebû Nuaym el-İsfahânî*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2003).

²³⁹ Bkz. Sıddîk Muhammed Makbûl, "el-Hâfız Ebû Nuaym el-Esbehânî ve Cuhûdihî fî'l-İlmi'l-Hadis", (Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, 1991).

²⁴⁰ Bkz. Abdülhâfiz Ferağlî Ali el-Kârenî, *el-Hafız Ebû Nuaym el-Esfahani el-Fakih el-Muhaddis es-Sufi el-Müverrih*, (Kahire, Mısır Heyeti Halk Kitapları Yayınları, 1987); Osman Türer, "Ebû Nuaym" *DİA*, c. 10, 201-204.

²⁴¹ Bkz. Macid Niyazi Ahmed ed-Derviş, *el-Hafız Ebû Nuaym el-Esbehânî (m. 1038- 948) (h.430-336) Tacu'l-Muhaddisîn el-Evliyau ve umdetu'l-Meverrihîn el-Esfiyau ve Kitâbühu "Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Esfiyâ"* (Beyrut: Daru'l Kütübi'l İlmiyye, 2018).

²⁴² Bkz. Mahmud Mağrîvî, "Hafız Ebi Nuaym el-Esfehânî'ye Göre Eleştiri Metodu 1-2", (Doktora Tezi, Ümmü'l Kurâ Üniversitesi 1992).

²⁴³ Bkz. Abdullah Ünalın, *İmamet Teorisinin Hadis Referansları*, (İstanbul: Mevsimler Yayıncılık, 2017).

²⁴⁴ Osman Türer, "Ebû Nuaym" *DİA*, 201-204.

Mustafa Dönmez'in "Ebû Nuaym ve et-Tıbbu'n-Nebevî İsimli Eseri Üzerine",²⁴⁵ Raşit Küçük'ün "Ebû Nuaym el-İsbahani",²⁴⁶ Necdet Aydoğdu'nun "Ebû Nuaym el-İsbehânî ve Müsnedü'l-İmâm Ebî Hanîfe Adlı Eseri Üzerine"²⁴⁷ ve Ahmet Tobay'ın "Ebû Nu'aym el-İsfahânî Hayatı ve Eserleri"²⁴⁸ isimli makalelerinde de Ebû Nuaym'ın hayatı anlatılmaktadır.

1.3.2. Ebû Nuaym'ın Eğitimi

Hemen her ferдинin hadis ilmi ile meşgul olduğu bir ailede dünyaya gelen Ebû Nuaym, ilk eğitimini babasından aldı. Babası, eğitimine gösterdiği özen neticesinde altı yaşına geldiğinde dönemin önemli hadis âlimlerinden onun adına icazet almıştır. Şam'da Hayseme b. Süleyman b. Haydera, Bağdat'ta Ca'fer b. Muhammed b. Nusayr el-Huldî, Ebû Sehl b. Ziyad el-Kattân, Ca'fer b. Muhammed b. Nusayr, Vâsıt'ta Abdullah b. Ömer b. Şevzeb, Nîşâbur'da Ebü'l Abbas el-A'sam Dinever'den Ebû Bekir es-Sünnî, Ebû Abdullah Hâkim en-Nîsâbüri, el-Fesevî gibi hocalardan adına yazılı icazeti olduğu günümüze ulaşan bilgiler arasındadır.²⁴⁹ Babasının bu gayreti, ileri yaşlarında onun bazı hadis şeyhlerinden icâzeti olan tek kişi olmasını ve âli isnad sahibi olmasını sağlamıştır.

Ebû Nuaym, sekizli yaşlara geldiğinde devrin önde gelen muhaddislerinden ders almaya başlamıştır. Bu dönemde Abdullah b. Ca'fer b. Ahmed el-Faris, Kâdî Ebi Ahmed Muhammed b. Ahmed el-Assal, Ahmed b. Ma'bed es-Simsar, Ahmed b. Muhammed el-Kassar, Abdullah b. Büandar el-Hasen b. Büandar, et-Taberânî, Ebû's-Şeyh, İbnü'l-Ciâbî ve İsfahan'ın diğer pek çok hocasından ders almıştır.²⁵⁰ Ekseriyeti hadis ilmi ile ilgili eserlerin okutulduğu eğitimini tamamladıktan sonra, 356/967 yılında ilim yolculuğuna çıkmıştır.²⁵¹ Askerîmükrem'den başlayan yolculuğunda Vasıt,

²⁴⁵ Bkz. Mustafa Dönmez, "Ebû Nuaym ve et-Tıbbu'n- Nebevî İsimli Eseri Üzerine", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16, sy. 1, (2007): 321-350.

²⁴⁶ Bkz. Raşit Küçük, "Ebû Nuaym el-İsbahani Rh. A", *İslâm* 4, sy.39, (1986), 54-55.

²⁴⁷ Necdet Aydoğdu, "Ebû Nuaym el-İsbehânî ve "Müsnedü'l-İmâm Ebî Hanîfe" Adlı Eseri Üzerine", *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 10, sy. 20, (2017): 213-235.

²⁴⁸ Bkz. Ahmet Tobay, "Ebû Nu'aym el-İsfahânî Hayatı ve Eserleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1993-1994): 81-97.

²⁴⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 17: 454; Zehebî, *Tezkiretu'l Huffâz* 3: 195; Sübki, *Tabakâtu's Şâfiyyeti'l Kübrâ* 4: 18-19; Keskin, "Ebû Nuaym el- İsfahânî", 45.

²⁵⁰ Sübki, *Tabakâtu's Şâfiyyeti'l Kübrâ* 4: 19; Zehebî, *Tezkiretü'l Huffâz* 3: 195; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 18: 454; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu'l Ulemâi'l Hadis* 3: 289.

²⁵¹ Sübki, *Tabakâtu's Şâfiyyeti'l Kübrâ* 4: 19.

Cerceraya,²⁵² Tüster (Şüşter), Ahvaz, Kûfe (968 ve 969), Bağdat (968 ve 970), Mekke (969-970), Basra ve Eyle'ye (Akabe) (969) varmıştır. Suriye'ye ilerlemek istemesine rağmen bölgede Fâtımîlerin neden olduğu karışıklık nedeniyle dönüş yolculuğuna başlamış, 360/970 senesinde de İsfahan'a ulaşmıştır.²⁵³

Üç yıl süren bu yolculukta²⁵⁴ pek çok âlim ile görüşmeye muvaffak olmuştur. Bağdat'ta Eba Ali b. Savvaf, Eba Bekir b. Heysem el-Enbarî ve Eba Bahr el-Berbehârî, Mekke'de Ebâ Bekir el-Âcurrî, Ahmed b. İbrahim el-Kindî, Basra'da Faruk b. Abdülkerîm el-Hattâbî, Muhammed b. Ali b. Müslüm el-Âmirî, Kûfe'de Eba Bekir Abdullah b. Yahya et-Talhî, Nişâbur'da Eba Ahmed el-Hakem, Huseyn et-Temîmi gibi muhaddislerle görüşmüştür.²⁵⁵ Zehebî'nin Endülüs ve Afrika'dan bazı kimselerin ondan rivâyette bulunduğu bildirmesi,²⁵⁶ Ebû Nuaym'ın seyahatinde o bölgelere kadar ilerlediği kanaatini uyandırır da bu bölgelerde bulunduğu dair bir bilgiye şimdiye kadar ulaşamamıştır.²⁵⁷

Yolculukta geçen bu üç yılın (356/967-359/970) siyasi ve sosyal olaylarını hatırlatmakta fayda vardır: İbn Kesîr'e göre Büveyhîlerin resmileştirdiği Râfizilerin ağıt ve matem törenleri düzenlenmeye devam etti. Fâtımîler, ezana "hayye ale'l-hayri'l-amel" ibaresini eklediler; lidersiz kalan Mısır'ı alarak hutbe okuttular ve Şam'a kadar ilerlediler. Ebû Nuaym'ın dönüş yılında Rumlar Antakya, Humus ve Trablus'a kadar ilerlediler ve çok kan döktüler.²⁵⁸ Fâtımîlerin bu dönemde sahâbeye hakareti henüz resmî politika haline getirmemiş olduğu görülmektedir.

Sonraki on yılın belli başlı olaylarına bakacak olursak Sâ mânîlerle Büveyhîlerin barış anlaşması yapması Rumların Nusaybin'e kadar ilerlemesi üzerine Bahtiyar'ın Rumlara sefer düzenleyerek başarılı olması (361/971), Fâtımîlerin İskenderiye'ye kadar genişlemesi ve Mısır-Mekke-Medine'de hutbe okutmaları, Türklerle Adududdevle'nin karşı karşıya gelmesi ve neticesinde Türklerin yenilerek geri çekilmesi, Rafızilerle Ehl-i Sünnet arasındaki çatışmaların artarak devamı, Rafızilerin törenlerini yapmaya devam

²⁵² Bağdat ile Vasıt arasında bir şehirdir. Bkz.. Kâmusu'l Âlâm,, Erişim Tarihi 20 Mart 2020, <https://alam.cagdasozluk.com/osmanlica-ansiklopedi-madde-10810.html>

²⁵³ W. Madelung, "Abû No'aym Al-Eşfahânî," Encyclopædia Iranica, I/4, pp. 354-355. Erişim Tarihi 17 Aralık 2020, <https://www.iranicaonline.org/articles/abu-noaym-al-esfahani-al-hafez-ahmad-b>

²⁵⁴ Ebû Nuaym, üç yıl süren yolculukta günümüz siyasi haritasından baktığımızda İran, Irak, Suudi Arabistan ve Ürdün'ü dolaşmış 359/970 yılında İsfahan'a dönmüştür.

²⁵⁵ Sübki, *Tabakâtu's Şâfiyyeti'l Kübrâ* 4: 19.

²⁵⁶ Zehebî, *Tezkiretü'l Huffâz* 3: 195.

²⁵⁷ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Tihâmî, 17; Keskin, *Ebû Nuaym el-İsfahânî*, 50.

²⁵⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* 11: 449-460.

etmeleri, sonraki on yılın belli başlı olaylarıdır.²⁵⁹ Sahâbeye hakaretin bu dönemde de yaygın olmadığını bir gündem meselesi olmadığını söyleyebiliriz.

Ebû Nuaym, yaklaşık on yıl kadar bir süre ara verdiği ilim yolculuğuna tekrar çıkmıştır. 371/981 yılındaki bu yolculuğunda kuzeydoğuya doğru Cürcan (Gürgen), Esterabad, Eyzec ve Nîşâbur'a seyahat etmiştir. Döndükten sonra, 20 Muharrem 430/13 Ekim 1038 tarihindeki vefatına kadar İsfahan'da yaşamıştır.²⁶⁰ Ayrıldığına dair bir bilgiye rastlamadık.

1.3.3. Ebû Nuaym'ın Hocaları

Bu kısımda çocukluk döneminden itibaren Ebû Nuaym'ın eğitimine doğrudan ya da dolaylı olarak katkıda bulunmuş hocalarından bazıları tanıtılacaktır. Bunlarla arasında ciddi bir yaş farkının olması, söz konusu kişilerin önemli bir kısmının çocuklukta kendilerinden ders aldığı hocaları olduklarını göstermektedir.

1.3.3.1 Ebû'l-Hasen Hayseme b. Süleymân b. Haydere el-Kureşî eş-Şâmî et-Trablusî (el-Etrâblusî) (ö. 343/955)²⁶¹

Daha önce bahsettiğimiz üzere babasının Ebû Nuaym adına kendisinden icazet aldığı hocalardan biridir. İsfahan'a geldiğine dair bilgiye rastlamadık.

Kureyşli bir hadis âlimidir. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Ebû Kilâbe er-Rekkâşi ve İbn Ebû Hayseme onun hocaları arasındadır. Şiî olmakla suçlanmış olsa da sahâbenin faziletlerine dair yazdığı eserler buna ihtimal vermemektedir. Öğrencileri arasında Ebû Mutahhar el-Makdisi (tarihçi kelamcı filozof), İbn Mende, Ebû'l-Hüseyn Malatî ve Temmam er-Razî bulunmaktadır.²⁶² Şam muhaddislerindedir. Yemen, Hicaz ve Irak gibi bölgelere ilim yolculuğu gerçekleştirmiştir.²⁶³ İbn Mende ondan bin cüz yazdığını söylemiştir.²⁶⁴

1.3.3.2. Ebû Ahmed Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm Kâdî Ebû Ahmed el-İsfahânî Assal (ö. 349/960)

²⁵⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* 11: 461-502.

²⁶⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* 12: 132; Keskin, *Ebû Nuaym el-İsfahânî*, 47-49.

²⁶¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 16: 412; Zehebî, *Tezkiretü'l Huffâz* 3: 195.

²⁶² Ali Toksarı, "Hayseme b. Süleyman" *DİA*, c. 17, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 80-81.

²⁶³ Zehebî, *Tezkiretü'l Huffâz* 3: 51.

²⁶⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 16: 415.

İsfahan'ın Tefsir, Hadis, Tarih, Fıkıh ve Kıraat ilimlerinin önde gelen âlimlerinden olan Assal, pek çok talebe yetiştirmiştir. İbn Adî, Ebû Abdullah İbn Mende, İbn Merdûye, Ebû Nuaym²⁶⁵ ve Ebü'ş-Şeyh yetiştirdiği talebeler arasındadır. Ebû Nuaym, onun, İsfahan'da kadılık yapmış sözü makbul kişilerden olduğunu, Tefsir ve hadis alanında eser yazan hocalardan olduğunu bildirmiştir.²⁶⁶ İbn Mende, onun hakkında, "hadis yazmak ve dinlemekte işinin ondan daha iyi yapan başkasıyla karşılaşmadım" demiştir.²⁶⁷ Ebû Nuaym onun itkan, marifet ve hıfz konularında insanların önde gelenlerinden²⁶⁸ olduğunu belirtmektedir.

1.3.3.3. Ebû Bekir İbnü'l-Ciâbî Muhammed b. Ömer b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî (ö. 355/966)

Hadislerin hem sened hem de lafız olarak rivâyet edilmesinde titizlik gösteren hadis hafızı, rivâyetlerdeki illet hakkında uzmandır. Şîî bir âlim olan İbn Ukde'den etkilendiği ve kendince bir Şîî anlayış edindiği düşünülen âlim, 349/960'ta İsfahan'a giderek hadis okuttu. Öğrencileri arasında İbn Mende, Ebû Nuaym,²⁶⁹ Hâkim en-Nisaburi, Darektuni ve İbn Şahin gibi âlimler yer almaktadır. *Ahbâru Ali b. Ebî Tâlib*, *Ahbâru Ali b. Hüseyin Aleyhime's-selâm*, *Men Revâ Hadîs-i Gadîr Hum*, *eş-Şîa min Ashâbi'l-hadîs ve tabakâtihim*, *Men reva'l-hadîs min Benî Hâşim ve mevâlîhim* kaynaklarda ona ait olduğu belirtilen eserler arasında geçmektedir.²⁷⁰

İbn Kesîr, 400.000 hadis ve ravileri hakkındaki bilgilerin ezberinde olduğunu, düzenlediği hadis meclislerine büyük bir kalabalığın katıldığını, Ebû Bekir b. Ciâbî, öldüğünde vasiyeti gereği eserlerinin yakıldığını, cenazesinde Râfîzî Sekine'nin ağıt söylediğini²⁷¹ nakletmiştir. İbn Nedim, *Fihrist* adlı eserinde onu Şîa'nın önde gelenlerinden olarak tanıtmıştır. Ayrıca Hamdânîler devletinin lideri Seyfüddevle'nin de en yakın adamlarından biri olduğunu kaydetmiştir.²⁷²

²⁶⁵ Zehebî *Tezkiretü'l Huffâz* 3: 195.

²⁶⁶ Zehebî *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 16: 2-12; Selmân Başaran, "Assal", *DİA*, c. 3, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 503.

²⁶⁷ İbni Kesir, *el-Bidâye ve'n Nihâye* 11: 406.

²⁶⁸ Ebû Nuaym, *Zikru Ahbâri İsbehân* 2: 283.

²⁶⁹ Zehebî, *Tezkiretü'l Huffâz* 3: III, 195.

²⁷⁰ Abdullah Aydınlı, "İbnü'l Ciâbî" *DİA*, c. 21, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 4.

²⁷¹ İbni Kesir, *el-Bidâye ve'n Nihâye* 11: 445.

²⁷² İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 658.

1.3.3.4. Ebû Bekir b. Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed b. el- Heysem el-Enbâri (ö. 360/970)

Zehebi, Ebû Nuaym'ın kendisinden rivâyette bulunduğunu nakletmiştir. Aslen Enbar'lıdır. İbnü'l-Cevzî Ahmed b. Halil Bercaî, Muhammed b. Avam er-Riyâhî, Cafer b. Muhammed b. es-Saiğ ve Ebû İsmail et-Tirmizî'den en son hadis nakleden kişi olduğunu söyler. Bağdat'ta müsned eser yazan ve derleyen Enbari'den İbn Sümeike, Ebû Bekir el-Berkani gibi âlimler hadis rivâyet etmiştir.²⁷³

1.3.3.5. Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb el-Müsnidü'd-dünyâ eş-Şâmî et-Taberânî (ö. 360/971)²⁷⁴

Mu'cem türünde eserleri ile meşhur olan hadis hafızı, Akka'da (Hayfa) doğmuş ve erken yaşlarda başladığı ilim yolculuğunda Kudüs, Medine, Mekke, Yemen, Bağdat, Basra, Kûfe ve İsfahan gibi pek çok ilim merkezini dolaştıktan sonra otuz sekiz yaşında tekrar İsfahan'a gelerek (298/911) ömrünün geri kalanını burada geçirmiştir. Doksan sekiz yaşında vefat eden Taberânî, Ensab, Tarih, Tefsir ve Kıraat ilimlerinde de önde gelen âlimlerdendir. Ehl-i Beyt ve dört Halîfeye büyük hürmet besleyen Taberani'nin Hanbelî mezhebinden olduğu ve selef akîdesinin savunucusu olduğu günümüze gelen bilgiler arasındadır. Pek çok öğrenci yetiştiren Taberani'nin öğrencileri arasında Ebû Abdullah İbn Mende, Ebû Nuaym,²⁷⁵ Ebü's-Şeyh, İbn Merdûye,²⁷⁶ Ebü'l-Fazl Muhammed el-Cârûdî ve İbn Fâris vardır.²⁷⁷ Ebû Nuaym onun 290/902 senesinde İsfahan'a geldiğini, sonra ayrılıp tekrar geldiğini ve altmış sene orada kaldığını,²⁷⁸ öldüğünde bizzat onun cenazesine katıldığını bildirmiştir.²⁷⁹

1.3.3.6. Ebü's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî (ö. 369/979)

²⁷³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 16: 63-64; Keskin, *Ebû Nuaym el-İsfahânî*, 58.

²⁷⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 16: 119.

²⁷⁵ Şemsüddîn Ebi'l Hayr Muhammed İbnü'l Cezerî, *Ğâyetü'n Nihâye* I, Nşr. G. Bergstraesser, (Beyrut: Dâru'l Kitâbi'l İlmiyye, 1982), 71.

²⁷⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 16: 121.

²⁷⁷ Mehmet Görmez, "Taberânî", *DİA*, c. 39 (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 310-312.

²⁷⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 16: 122.

²⁷⁹ Ebû Nuaym, *Zikru Ahbâri İsbehan* 1: 335.

Hadis hâfızı ve tarihçidir. Ebû Abdullah İbn Mende, Ahmed b. Abdurrahman eş-Şîrâzî, İbn Merdûye, Ebû Sa'd el-Mâlînî ve Ebû Nuaym el-İsfahânî gibi pek çok âlime de hocalık etmiştir. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Zikrû Ahbâr-i İsbahân*'ı yazarken onun *Tarihu İsbahan* olarak bilinen eserinden büyük ölçüde faydalanmıştır.²⁸⁰ Kaynaklar onun itikad ve amel konusunda tâbi olduğu bir mezhepten bahsetmemiştir.²⁸¹

1.3.3.7. İbn Hafif, Ebû Abdillâh Muhammed b. Hafif b. İsfikşâd ed-Dabbî (ö. 371/982)

Şiraz'lı sufi bir âlim olan İbn Hafif, Şiraz'da Ebü'l-Abbas İbn Süreyc gibi pek çok âlimden ders aldıktan sonra Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin Basra'daki derslerine katılarak Kelâm eğitimi aldı. Sonraları memleketi olan Şiraz'a yerleşen İbn Hafif, Ebû Nasr es-Serrâc, Ebû Abdullah el-Mekârîzî ve İbn Bâkûye Kûhî Şîrâzî gibi tanınmış sûfîlerin üstadı olarak kabul edilir. Eş'arî'nin faziletlerini anlattığı beş sayfalık bir risale ve Eş'arî'nin görüşleri istikametinde oluşturduğu îtikâdî konuların yer aldığı *Mu'tekad-ı İbn Hafif* bulunmaktadır.²⁸² Ruhsatla amel etmeyi, nefse kolaylık göstermeyi ve bununla ilgili olarak tevil yapmayı en zararlı şey olarak görmüştür.²⁸³

1.3.3.8. İbn Mukri, Ebû Bekir Muhammed b. İbrâhîm b. Alî b. Asım b. Zâdân el-İsfahânî (ö. 381/991)

Hocalarının arasında Hanefî fakih ve muhaddisi Tahâvî'nin de bulunduğu İbn Mukrî, Ebû Ya'lâ ve Mufaddal b. Muhammed el-Cened gibi âlimlerin eserlerinin günümüze gelmesinde etkili olmuştur. Fıkıhta Ahmed b. Hanbel'in ve Ebû Zür'a er-Râzî'nin usulünü takip eden İbnü'l-Mukrî tasavvufa gönül verenlerdendir. Elliye aşkın ilim merkezine seyahat etmesi nedeniyle "rahhal" olarak tanınmıştır. Mutezili vezir Sâhib b. Abbâd'ın kütüphanesinde bir müddet hâfız-ı kütüb olarak çalıştığı bilinmektedir.²⁸⁴

1.4. EBÛ NUAYM'IN İLMİ KİŞİLİĞİ VE MEZHEP ANLAYIŞI

²⁸⁰ Ali Yardım, "Ebü's Şeyh" *DİA*, c.10 (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 343-344.

²⁸¹ Muhammed Akdoğan, "Ebü's-Şeyh'in Hayatı, Hadisçilik Faaliyetleri ve Eserleri" *Karabük Üni. Dergisi* 7, sy. 2 (2017): 585.

²⁸² Tahsin Yazıcı, "İbn Hafif", *DİA*, c. 19, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 535- 537.

²⁸³ Abdülkerîm Kuşeyri, *Kuşeyrî Risâlesi*, çev: Süleyman Uludağ, ('y.y., Dergâh Yay., 1999), 140; Ferîdüddin Attâr, *Tezkiretü'l Evliyâ*, çev: Süleyman Uludağ, (İstanbul: Erdem yayınları, 1991), 589.

²⁸⁴ Ali Osman Koçkuzu, "İbnü'l-Mukrî el-İsfahânî", *DİA*, c. 21 (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 137-138.

Ebû Nuaym, hafız, imâm-ı celil, rivâyet ve dirâyet mertebesi yüksek, farklı memleketlerden hafızların ilim için kendisini ziyaret ettiği fıkıh ve tasavvuf ilimlerinin arasını uzlaştıran Sûfi ve sika²⁸⁵ bir âlim olarak değerlendirilir.²⁸⁶ Hadis ve Hadis ilimlerine, fıkha, kıraat ilmine,²⁸⁷ tarih, ahbâr ve rekâik'e²⁸⁸ büyük önem verirdi. Muazzam sayıda ve büyüklükte ürettiği yazılı eserlerden çoğu isnâd alanındaydı. Hocalarından dinlediği cüzleri ve bazı hocalarının biyografilerini yazdı.²⁸⁹

Döneminde ilmî birikimi ve âlî isnâd²⁹⁰ sahibi olması nedeniyle çok rağbet edilen bir âlimdi.²⁹¹ Onun meclisi ilim talep eden hadis hafızlarıyla dolar taşardı. Orada eğitimini tamamlayan büyük bir kalabalık onun eserlerinden iktibaslar yaptılar ve en önemli eserlerini yayarak günümüze kadar ulaşmasını sağladılar. Özellikle Herat muhaddislerinden Şaş'tan İskenderiye'ye kadar yaptığı ilim rihleleriyle bilinen imam zâhid âlim Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. Hafs b. Halil el-Mâlînî es-Sûfî (ö. 412/1021)²⁹² ile pek çok eserin müellifi, hadis âlimi ve eleştirmeni Ahmed b. Ali b. Sabit b. Ahmet Ebû Bekir el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) kendisinin en iyi öğrencilerindendir. Ebû Nuaym'ın müstemlîsi (imla yoluyla hadisleri yazan kişi) Ebû Bekir el-Attâr Muhammed b. İbrahim b. Ali el-İsfahânî (ö.466/1073), Belh âlimlerinden hafız, muhaddis, zahid namlarıyla bilinen Horasan'dan Mısır'a Bağdat'a kadar giderek pek çok âlimden ilim öğrenen el-Vahşî Ebû Ali el-Hasen b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Ca'fer el-Belhî (ö. 471/1078)²⁹³ öğrencilerindendir.

Ebû Nuaym'ın eserlerinin günümüze ulaşmasında en etkili isimlerden birisi de henüz beş yaşında iken Ebû Nuaym, Muhammed b. Abdirrezzâk, Hârûn b. Muhammed

²⁸⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 17: 453; Suyûtî, *Tezkiretü'l Huffâz* 423.

²⁸⁶ Sübki, *Tabakâtü's Şâfiyyeti'l Kübrâ*, 4: 18.

²⁸⁷ İbnü'l Cezerî, *Ğâyetü'n Nihâye fi Tabakâti'l Kurrâ*, 2: 71.

²⁸⁸ Hadis kitaplarında Resûlullah'ın zühd hayatıyla ilgili rivâyetlerin olduğu bölümler "kitâbü'r rikâk, kitâbü'z zühd ve'r Rekâik ve Rekâik olarak adlandırılmıştır. İlk dönemlerde hadis kitaplarının içinde bir bölüm olarak yer almaktayken sonraki zamanlarda müstakil kitaplar telif edilmiştir. Günümüze ulaşan ilk eser Abdullah b. Mübârek'e ait (ö. 181/797) içinde 1627 rivâyetin bulunduğu *Kitâbü'z-Zühd ve'r-rekâ'ik*'tir. Bkz. Mehmet Emin Özafşar, "Zühd ve Rekâik", *DİA*, c. 44 (İstanbul: TDV Yay, 2013), 535-537.

²⁸⁹ Ebâ Saîd Abdulkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, *et-Tahbîr fi-Mu'cemu'l Kebîr* 1, thk: Münir Nâci Sâlimî, (Bağdat: İrşâd Matbaası, 1975), 177-192; Mahmud Mağrivî, "Hafız Ebi Nuaym el-Esfehânî'ye Göre Eleştiri Metodu 1", 86.

²⁹⁰ Âlî isnad (ulüvvü'l-isnâd), Bir rivâyette güvenilir ravilerden oluşan isnadın Hz. Peygambere ulaşmakta en kısa olanıdır. Bkz. "Âlî," *DİA*; Raşid Küçük, "isnad" *DİA* c. 23, (İstanbul: TDV Yay., 2001), 154-159.

²⁹¹ Sübki, *Tabakâtu's Şâfiyyeti'l Kübrâ* 4: 18; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 17: 478.

²⁹² Zehebî, *Tezkiretü'l Huffâz* 3: 181-182, 195. Mağrivî, "Hafız Ebi Nuaym el-Esfehânî'ye Göre Eleştiri Metodu 1", 78; Sübki, *Tabakâtu's Şâfiyyeti'l Kübrâ* 4: 20.

²⁹³ Zehebî, *Tezkiretü'l Huffâz* 3: 221-227-235-241-242; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 17: 459; Sübki, *Tabakâtu's Şâfiyyeti'l Kübrâ*, IV: 20.

el-Kâtib gibi âlimlerden hadis dinlemeye başlayan İsfahan'ın Kıraat ve Hadis âlimlerinden²⁹⁴ Hasen b. Ahmed b. Hasen Ebû Ali el-Haddâd'dır (ö. 515/1121). Ebû Nuaym'ın farklı âlimlerden naklettiği ettiği eserlerden yirmi iki, Ebû Nuaym'ın eserlerinden elli üç eser rivâyet ettiği bazı klasik kaynaklarda geçmektedir. *Tesbitü'l-İmâme (Kitâbü'l-İmâme)*, *el-Kader*, *Hulefâ-i Raşidîn*, *Fadl-u Ali* Ebû Ali el-Haddâd'ın rivâyet ettiği eserlerdendir. Onun henüz küçük bir çocukken babası tarafından Ebû Nuaym'ın meclisine götürüldüğü ve hocasını dikkatli bir şekilde dinlediği bilinmektedir.²⁹⁵ Fakat bütün eserlerini ondan dinleyerek rivâyet etmesi imkânsızdır. Ebû Ali el- Haddâd h. 419'da doğmuştur. Ebû Nuaym (h. 430) vefat ettiğinde Haddâd o tarihte 11 yaşında küçük bir çocuktur. Ebû Nuaym'ın eserlerini bizzat ondan rivâyet etmesi mümkün görünmemektedir. Eserlerini derledi ve nakletti demek daha doğru bir ifade olacaktır. Bunda ona olan sevgi, saygı ve vefasının büyük payı olmalıdır.

Muhaddis Ebû Salih el-Müzenî Ahmed b. Abdülmelik b. Ali b. Ahmed b. Abdüssamed b. Bekir en-Nîsâbûrî de (ö. 470/ 1077)²⁹⁶ onun yanında öğrencilik yapan ve mezun olan seçkin öğrencilerdendir.²⁹⁷ Ebû Nuaym'dan rivâyet eden son öğrenciler ise Ebû Tâhir Abdülvâhid b. Muhammed b. Heysem el-İsfahânî es-Sabbâğ ed-Deştec el-Esbehâni ez-Zehabi (ö.518/1124) ve Abdurrahman b. Ahmed b. Ömer es-Saffâr'dır. Ebû Tahir es-Silefi, özellikle Haddâd'dan²⁹⁸ ve Deştec'den ders almış ve rivâyette bulunmuştur.

Ebû Nuaym'ın ilmi kişiliği ile alakalı olumlu ve olumsuz pek çok yorum yapılmıştır. Onlardan bazısını nakletmek ilmî kişiliğini anlamak noktasında aydınlatıcı olacaktır.

Ahmed b. Muhammed b. Merdeveyh (ö. 410/1020), "kendisine ilim yolculuğu yapılırdı; güneşin doğup battığı hiçbir yerde Ebû Nuaym'dan daha hafız ve isnadı"²⁹⁹

²⁹⁴ İbnü'l Cezerî, *Ğâyetü'n Nihâye* 1, G. Bergstraesser, 206.

²⁹⁵ Sem'ânî, *et-Tahbîr fî-Mu'cemu'l Kebîr* 1: 177-192; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 17: 457; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 19: 303-307; Suyûtî, *Tezkiretü'l Huffâz*, 459 Ebû Ali el- Haddâd'ın doğum tarihi h.419 dur. Vefat tarihi h. 515'tir. 96 yaşında İsfahan'da vefat etmiş, Kâdî Eb'i Ahmed el-Assâl'ın yanına gömülmüştür.

²⁹⁶ Zehebî, *Tezkiretü'l Huffâz*, 3: 236-237.

²⁹⁷ Mağrîvî, "*Hafız Ebû Nuaym el-Esfehânî'ye Göre Eleştiri Metodu* 1: 84.

²⁹⁸ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Tihâmi, 16; Sem'ânî, *et-Tahbîr fî-Mu'cemu'l Kebîr* 1: 497-498; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 19: 304-473-374; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 17: 462; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 21: 10; Zehebî, *Tezkiretü'l Huffâz* 3: 195; Deştec'in vefat tarihi h. 518'dir. Doğum tarihi h. 420 ler olarak verilmektedir. Sem'ânî, *et-Tahbîr* 1: 498. Doksan küsur sene yaşamıştır. Ebû Ali el-Haddad ile aynı dönemlerde Ebû Nuaym'dan ders almış öğrencisidir.

²⁹⁹ Sened, bir hadisi ilk rivâyet edene ulaştırmak için zikredilen ravilerin listesi (sened) Bkz.Raşid Küçük, "İsnad" *DİA*, c. 23, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 154-159.

daha sağlam olan yoktu; dünya kadar hafız onun etrafında toplanır sırasıyla öğlen olana kadar okumak istediği hadisleri ona okurdu. O evine gitmek için kalktığında bile okumaya devam edilir, gidinceye kadar bir cüz okunmuş olurdu. Ebû Nuaym bundan hiç yorulmazdı, hadis dinlemek ve tasnif etmek onun için ekmek su gibiydi.” demiştir. Hamze b. el-Abbas da onun Ashâbu'l-Hadis arasında hayatının son on dört yılında âlî isnad yönünden tek kaldığını³⁰⁰ söylemiştir.

İbn Teymiyye, Ebû Nuaym hadislerin sıhhatini beyan noktasında eleştirilse de çok hadis rivâyet eden hafızlardandır³⁰¹ demiştir.

1.4.1. Mensubu Olduğu Mezhep

Ebû Nuaym, amelde Şâfiî mezhebinden olduğunu *Kitâbü'l-İmâme*'de kendi ismiyle birlikte zikretmektedir.³⁰² Ayrıca Şâfiî tabakat eserlerinde de ismi geçmektedir.³⁰³ Onun çok yönlü bir âlim olması, îtikâdî açıdan pek çok mezhep müntesibi tarafından sahiplenilmesine yol açmıştır. Bundan dolayı kendisi ile ilgili olay ve tartışmalara değinmekte fayda vardır.

Ebû Tahir es-Silefi (ö. 576/1180) şöyle bir rivâyet nakleder: “Muhammed b. Abdülcebbar el-Fursâni'nin şöyle dediğini duydum: Küçüklüğümde babamla birlikte Ebû Bekir b. Ebû Ali el-Muaddil'in meclisindeydik. O hadis imlasını bitirdiğinde biri kalktı ve dedi ki kim Ebû Nuaym'ın meclisine katılmak ister? O sıralarda Hanbelî ve Eş'arîler arasındaki mezhepçilik taassubunun yol açtığı bir fitne ve sorun vardı. Boş söz ve şayialar ortalıkta dolaşıyordu. Mezhepçilik nedeniyle Ebû Nuaym yalnız bırakılmıştı. Adam öyle söyler söylemez oradaki Ashabu'l-Hadis ellerindeki kalem bıçaklarıyla üzerine yürüdüler neredeyse öldüreceklerdi.”³⁰⁴

Ebû Nuaym'ın mezhep taassubu nedeniyle İsfahan'dan kovulduğu bir dönemde Sultan Mahmûd b. SEbûktekin³⁰⁵ orayı idare etmesi için bir vali görevlendirmişti. Vali

³⁰⁰ Zehebî, *Tezkiretü'l Huffâz* 3: 19; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 17: 459; Sübki, *Tabakâtu's Şâfiyyeti'l Kübrâ* 4: 21; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü'l Ulemâi'l Hadis* 3: 290.

³⁰¹ İbn Teymiyye, *Minhâcü's Sünneti'n Nebeviyye* 7, Muhammed Reşad Sâlim, (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1989), 52.

³⁰² Ebû Nuaym, *Kitâbü'l- İmâme*, 1a.

³⁰³ Sübkî, *Tabakâtü's Şâfiyyeti'l Kübrâ*, 4: IV, 253.

³⁰⁴ Zehebî, *Tezkiretü'l Huffâz* 3: 196; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 17: 459-460; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü'l Ulemâi'l Hadis*,3: 291.

³⁰⁵ 1001 ve 1024 yılları arasında bizzat kendisinin komutanlığında orduları Lahor, Pencap, Multan ve Sind'i topraklarına kattı. Pek çok ganimetlerle döndüğünde kendisine “putkıran” ünvanı verildi. İbn Kesîr: 414/1024 senesinde Mahmud b. SEbûktekinin Halîfe'ye Hindistan'a tekrar girdiğine ve pek çok bölgeyi fethettiğini 418/1027 senesinde yine Hindistan'a gittiğini orada Hintlilerin çok önem

İsfahan'a geldiğinde halk onun üzerine hücum etti ve öldürdü. Bu olay üzerine Mahmûd b. Sebûktekin İsfahan'a döndü ve halka eman verdi. Onlar da buna inandılar. Fakat halk cuma günü camideyken onlara saldırdı ve çoğunu katletti. Ahali Ebû Nuaym'ın orada bulunmamasının onun bir kerameti olduğuna inandı. Sübkî de (ö. 771/1370) bu durumun onun bir kerameti olduğunu düşünmektedir.³⁰⁶ İmam Şa'râni (ö. 973/1565), bu konuyla ilgili şu ifadeleri kullanır: "Mahmûd Sebûktekin (ö. 421/1030)³⁰⁷ Ebû Nuaym'ı çok seviyordu. (İsfahan halkının, mezhep sorunu sebebiyle onu camiye dahi almadığı dönemlerde) onu yakaladıklarını öğrendi. Onlara "ondan size bir zarar gelmez, ben ona kefilim" dediğinde onu serbest bıraktılar. Fakat onun İsfahan'dan ayrılmasıyla Ebû Nuaym'ı İsfahan'dan sürdüler sonunda da öldürdüler."³⁰⁸

Ebû Nuaym, ömrünün sonlarına doğru Eş'arîlerin dile getirdiği "Kur'ân-ı Kerîm tilaveti yaratılmıştır görüşünü"³⁰⁹ *er-Red ale'l-Lafziyye ve'l-Hululiyye* adındaki eserinde savunduğunda Hanbelîlerin, özellikle de İbn Mende'nin ona ağır sözler

verdikleri putu kırdığını 420/ 1029 senesinde ise Re'ye'deki Bâtînî ve Rafizî lerden çoğunu öldürdüğünü Rüstem b. Ali ed-Deylemi'ye ait ne varsa el koyduğunu mektuplar yazarak Kadir Billah'a anlatıyordu. Aynı sene âlim ve Kâdîları Halîfenin sarayında toplayarak ehli bid'at kimselere reddiye, Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyenlerin fasıklığı gibi konulardan müteşekkil bir beyanat dinletildi ve onayları yazılı olarak alındı. Bir süre sonra yine Ehl-i Sünnet görüşlerin açıklandığı ehli bid'atin reddedildiği Ebû Bekir ve Ömer (r.a.) faziletlerinin ve üstünlüklerinin anlatıldığı bir bildiri okundu ve kabul ettiklerine dair yazılı beyanları alındı. 421/1030 senesinde Mahmut b. Sebûktekin, 422/1031 senesinde Halîfe Kadir Billah vefat etti ve yerine Kaim bi-Emrillah geçti. Bkz. *İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n Nihâye*, 12: 87, 98, 104, 109, 111.

³⁰⁶ İbn Asâkir, *Tebyînu Kezîbi'l Müfterî* 1: 247; Sübkî, *Tabakâtu's Şâfiyyeti'l Kübrâ* 4: 21-22; Zehebî, *Tezkiretü'l Huffâz* 3: 19; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 17: 460.

³⁰⁷ İbn Kesîr'in bildirdiğine göre Sultan Mahmut önceleri Hanefîydi. Fakat sonradan Şâfi mezhebine tabi oldu. İtikatta Kerrâmîydi. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n Nihâye* 12: 110. Zehebî de onun Kerrâmî olduğunu söylemektedir. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 17: 319. Kerrâmîyye, İmamet'in Müslümanların uzlaşması sonucu belirlenmesi gerektiği görüşündedir. Onlara göre aynı zamanda iki farklı yerde iki ayrı imam bulunabilir. Bu görüşlerinin arkasında Muâviye'nin imâmetini meşrulaştırma çabası yatmaktadır. Osman dönemi olaylarda Ali'nin sessiz ve pasif kalmasından dolayı Ali'yi suçlamaktadırlar. Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n Nihal*, 113.

³⁰⁸ Ebû'l Mevâhib Abdülvehhab Şa'râni, *Tabakatül Kübrâ* I, çev: Abdulkadir Çiçek, (İstanbul: 1968, Toker Matbaası), 245. Ebû Nuaym'ın Hanbelîler tarafından öldürüldüğüne dair bir bilgiyi başka kaynaklarda görmedik.

³⁰⁹ Cehmiyye ile başlayan Halku'l-Kur'ân görüşü ilerleyen zamanda Mu'tezile tarafından benimsenerek savunulmuştur. Allah kelamının Allah'ın sıfatı değil fiili olduğu ve Kur'an'ın yaratılmış olduğu görüşüdür. Ehli Hadis başlarda bu konun tartışılmasının bid'at olduğunu söylese de daha sonra Mu'tezile ile Ehl-i Hadis arasındabı konu tartışılmış Ahmed b. Hanbel gibi hadisçiler mahlûk değildir görüşünü savunmuşlardı. Devam eden tartışmalar ayrıntılı bir şekilde delillerin incelenmesi ile Kur'an'ın lafzî yönünün ses, harf ve cüz'lerden oluşması her birinin öncekinden sonra varlık bulması, zaman içinde var olması gibi özelliklerinden dolayı nefsi kelama ait olamayacağı kanaatine varıldı. Bu süreçte Ehl-i Sünnetin iki kelami kolu Maturidiyye ve Eş'ariyye, kelâm-ı nefsi ve kelâm-ı lafzî ayırımına gitmiştir. Bkz. Recep Ardoğan, "Mu'tezile'nin Halku'l-Kur'an Fikrinin Eş'ariyye-Maturidiyye Kelâmına Nüfuzu: Kelâm-ı Nefsi" *Kavramlaştırması*, *Usul İslâm Araştırmaları* 15, sy.15 (2011), 125-159.

söylediği, Kur’ân-ı Kerîm’in mahlûk olmadığını ispat için *er-Red ale’l-Lafziyye* isimli bir reddiye eser ortaya koyduğu³¹⁰ kaynaklarda geçmektedir.

Konuyla ilgili araştırmalarımız neticesinde Nuaym’ın itikadi mezhebi hakkında nakledilen bazı bilgiler birbiri ile çelişiyor görünmektedir. Örneğin Zehebi ve İbn Teymiyye’nin eserlerinde verdikleri bilgiler birbirinin aksi bilgilerdir. Fakat kanaatimize göre bilgiler zıt görünse de doğrudur.

Burada Zehebi ve İbn Teymiyye’nin Ebû Nuaym hakkında eserlerinde geçen kısımları aktardıktan sonra, kendisine en yakın dönemden itibaren âlimlerin onun mezhebiyle ilgili görüşlerine yer verilecektir.

Ebû Nuaym’ın günümüze ulaşmayan *İtikad*³¹¹ adındaki eserinden Zehebi (ö. 748/1348) *el-Uluvv li’l Aliyyi’l Ğaffâr* adındaki eserinde, İbn Teymiyye de *Mecmûu Fetevâ*’sında (v. cilt) şöyle nakletmiştir: “Bizim yolumuz Selefin tabi olduğu Kitap, sünnet ve icma’nın yoludur. Allah ilmi ile âlim görmesi ile basîr kelamı ile mütekellim, eşyayı hiçten yaratmıştır. Kur’ân-ı Kerîm’in; okunan, tilavet edilen, hıfzda tutulan, işitilen, yazılan lafzıyla, bütün cihetleriyle Allah kelamıdır. Gayri mahlûk olduğunu izaha gerek yoktur. Allah’ın kelamı hakikattir. Anlatılan rivâyet edilen bir şey değildir. Bizim lafızlarımız da Allah kelamı olup gayri mahlûktur. Mahlûk olduğunu söyleyen Cehmiyye’dir. Kim böyle derse Cehmiyye’dendir. Selefe göre de Cehmiyye kâfirdir. Resûlullah’tan “el-arş ve istivâ” hakkında gelen rivâyetleri temsil ve teşbihsiz kabul etmek selefin itikâdıdır. Bu konuda selefin icması vardır.”³¹²

³¹⁰ Sübki, *Tabakâtü’s Şâfiyyeti’l Kübrâ* 4: 22; Zehebî, *Tezkiretü’l Huffâz* 3: 196; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ* 17: 460; Ebû Nuaym ve İbnü’l Cevzi, *Hilyetü’l-Evliyâ ve Sıfatu’s Safve*, (*Sahâbeden Günümüze Allah Dostları* 1) çev: Said Aykut ve Enver Güneç. (İstanbul: Şule Yayınları, 1996), 30; Keskin, *Ebû Nuaym el- İsfahânî*, 166-169. İbn Mende uzun seneler ilim yolculuğu yapmış 375/985 senesinde İsfahan’a dönerek evlenmiş ve yerleşik bir hayat yaşamıştır. Ebû Nuaym ve İbn Mende’nin birbirlerinin meclislerinde buldukları ve birbirlerinden rivâyet ettikleri bilinmektedir. Bkz. Zehebî, *Tezkiretü’l Huffâz* 3: 158. Bu Tarihlerde Gazneliler Sâ mâni topraklarına hâkim durumdadır. (381/991) Altı yıl sonra Gazneli hükümdar Sebüktekin vefat etmiş, oğlu Mahmut kardeşiyle girdiği mücadele sonunda tahtın sahibi olmuştu. (388/997) Gazneli Mahmut Horasan’a hâkim olduktan sonra Kadir-Billâh’a bağlılığını bildirmişti ve Abbâsî Halifesi ile iyi ilişkiler içindeydi. Rey ve civarındaki Bâtınilerle mücadele etti. Büveyhiler ise o dönemde güç kaybetmekteydi. Bkz İbn Esir, *İslâm Tarihi* 8: 441-442, 9: 109, 121, 123, 305, 310. 373. İbn Mende’nin vefat tarihi 395/1005’tir. Halku’l Kur’an meselesi nedeniyle aralarında yaşanan tartışmanın etkisi Gazneli Sultan Mahmut İsfahan’a girdiği dönemde (421/1029) de devam etmekteydi.

³¹¹ Ebû Nuaym’ın günümüze ulaşmayan fakat kaynaklarda ona ait olduğu beyan edilen eseri.

³¹² İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetevâ* 5: 190; Zehebî, *el-Uluvv li’l Aliyyi’l Ğaffâr*, Thk. Ebû Muhammed Eşref b. Abdülmaksut, (Riyad: Mektebetü Edvâu’s Selef, 1995), 243.

Ebû Nuaym, *Duafa* adlı eserinde Ebû Hanife'den³¹³ bahsederken onunla ilgili olarak, “Kur’ân-ı Kerîm’in mahlûk olduğunu söyledi; ondan tövbe etmesi defalarca istendi, o, yanılığısı, kuruntusu çok olan bir kişiydi” şeklinde bir ifadesi olduğunu da görmekteyiz.

Zehebi (ö. 748/1348), *Uluvv li'l-Aliyyi'l-Ğaffâr*'da naklettiğinin aksine *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* adındaki eserinde şöyle demiştir: “İbn Mende; Ebû Nuaym, Ebû'l-Hasan'ın görüşleri ile Hanbelîlerin görüşleri arasında kaldığı için Ebû Nuaym'a çirkin sözler söyledi ve Ebû Nuaym da ona cevap vermekte ondan farklı davranmadı. Fakat bu onların döneminde alışıldık bir durumdu. Birbirleriyle bu tür sözlü çekişmeler yaşanır. Allah'tan onları hoş görmesini dileriz.”³¹⁴ O burada İbn Mende'nin Ebû Nuaym'a bid'atçı demesinin bir hata ve karalama olduğunu, her ikisinin de suçlanmaması gerektiğini, onlar hakkında bu şekilde konuşulmasından hoşlanmadığını³¹⁵ ifade etmiştir.

İbn Teymiyye (ö. 728/1328), *Der-u Teârîzi'-Akl ve'n-Nakl* adlı eserinde Kur'ân-ı Kerîm okurken kıldan çıkan ses hakkında iki taife olduğunu bildirmektedir. Birincisi “işitilen ses kadimdir” diyen Ahmed b. Hanbel ve İmam Şâfii'nin görüşlerinin müntesipleridir. İkincisi ise diğerleri, yani Mutezile, Küllâbiye, Kerrâmiyye ve Haşviyye'dir. Bunlar “Allah'ın kelamı mahlûktur” diyenlerdir; görüşleri fâsiddir.³¹⁶

Yine İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetevâ* (xii. Cilt) adındaki eserinde aksine görüş bildirerek, Buhari ve onun *Halku'l-Ef'âl* adlı kitabı hakkındaki tartışmaların, iki fırkayı ortaya çıkardığını ifade eder ve şöyle der: “Gruplardan birisi Ahmet'in (İsferayini'yi

³¹³ Ebû Nuaym, *Duâfâ*, Thk. Faruk Hamâde, (Dîmeşk: Dâru'l Kalem, 2010), 140. Burada Ebû Hanife'nin halku'l Kur'an görüşünün tam olarak ne olduğunu anlamakta fayda vardır: Ebû Hanife *Fıkh-ı Ekber* adlı eserinde “Allah'ın kelâmı nefsi mahlûk değildir. Bizim Kur'an'ı telaffuz ettiğimiz mahlûktur. Yazmamız ve okumamız da mahlûktur. Fakat bizim mahlûkumuz değildir demektedir. Bkz. Nu'man b. Sâbit Ebû Hanife, *Fıkh-ı Ekber*, çev: Yunus Vehbi Yavuz, (İstanbul: Çağrı Yay., 1979), 76; Ayrıca Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev: Osman Keskiöğlü, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966), 180-181 de “Ebû Hanife halku'l Kur'an hakkında konuşmaktan kaçınıyor. O Kur'an yaratıldı dememiştir.” Ayrıca Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Ebû Hanîfe” *DİA*, c.10, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 138-143'de Ebû Hanife'nin bu konudaki görüşü üç şekilde olabilir; birincisi Allah kelamıdır. Bunun tartışılmaması gerekir. İkincisi Allah'tan başka herşey mahlûktur. Kuran da mahlûktur. Üçüncüsü Kuran Allah kelamıdır. Mahlûk değildir. Onun telaffuz ve yazılışı mahlûktur. Ayrıca Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Halku'l Kur'an” *DİA*, c. 15, (İstanbul: TDV Yay.,199), 371-375. Râgıb el-İsfahânî, bu meseleyi ilk defa Kûfe'de Beyân b. Sem'ân'ın, “Kur'an mahlûk mudur değil midir?” sorusuna Ebû Hanîfe cevap verdi. “Kur'an mahlûktur” dedi. Küfürle suçlandı. Sonra görüşünden vazgeçerek tevbe ettiğini bildirmektedir. Kâdî Abdülcebbar, Ebû Hâşim el-Cübbâi'den bir nakille bu meselenin Ebû Hanîfe döneminde ortaya çıktığını kaydetmiştir.

³¹⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 17: 462.

³¹⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 17: 34-462; Zehebî, *Mîzânü'l-İtidâl fî Nakdi'r-Ricâl* 1, thk. Ali Muhammed Becâvî, ('y.y.' Dâru'l Fikr Yay., 't.y.'). 111.

³¹⁶ İbn Teymiyye, *Der'u Teârûzi'l Akl ve'n Nakl* 1, thk: Abdüllâtif Abdurrahmân, (Beyrut: Daru'l Kütübî'l İlmiyye, 1997), 274.

kastediyor olmalı) görüşlerini kabul etti. Diğeri ise Sünne'ye katıldı. Ahmed'in görüşlerine katılanlar Ebû Nuaym ve Ebû Bekir el-Beyhakî'ydi. Bu durum Ebû Nuaym ve İbn Mende'nin arasını açtı. Aralarındaki mesele lâfız meselesiydi. Ebû Nuaym görüşünü *Fi'r-Red ale'l-Lafziyye ve'l-Hulûliyye* adlı eserinde ortaya koydu ve tilaveti mahlûktur diyenlerin tarafına meyletti. İbn Mende de gayri mahlûktur diyenlerin tarafındaydı. Her ikisinin de maksadı hakır³¹⁷ demektir. İbn Abdülhadi, *Tabakât*'ında hocası İbn Teymiyye'nin bu görüşünü aynen naklederek onaylamaktadır.³¹⁸

Tüm burada ifade edilenlerden anlaşıldığı üzere Ebû Nuaym, Kur'ân-ı Kerîm tilavetinin mahlûk olduğu görüşüne ya sonradan sahip olmuş ya da bu düşüncesini gizlemiştir. İlgili bölümlerde bahsettiğimiz üzere Kâdir-Billâh ile Gazneli Mahmûd dostluğu (390/999) sonrası oluşan siyasi-ilmî ortam görüşlerinin açıklamasını kolaylaştırmış olmalıdır.

İbn Asâkir(ö. 571/1176) *Tebyin-u Kezibi'l-Müfteri* isimli eserinde Ebû Nuaym'ı, Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin taraftarlarını tanıttığı bölümde zikrederek burada Ebû'l-Hasan Abdülğâfir'in görüşünü nakletmiş ve onunla ilgili olarak "döneminin fazilet ve bilgiyi kendisinde toplayan eser sahibi müelliflerindendir; *Hilyetü'l-Evliya ve Tabakâtü'l-Asfiyâ* onlardan en meşhurdur"³¹⁹ ifadelerini kullanmıştır.

Ebû Tahir es-Silefi'ye (ö. 576/1180) göre Ebû Nuaym, Hanbelîlik ile Eş'arîlik arasında görüşlere sahipti. Ama Eş'arîlik yönünün ağır bastığını düşünmektedir. Bununla birlikte ona göre Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olmadığı fakat onun, insandan ses olarak sadır olmasının mahlûk olduğunu söylemesi ise onu seleften ayırmaktadır.³²⁰

İbn Cevzi, (ö. 597/1201) *el-Muntazam*'da hiçbir açıklama yapmaksızın Ebû Nuaym'ın Eş'arîliğe oldukça fazla meyli olduğunu söylemektedir.³²¹ İbni Kesir'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı eserine baktığımızda İbnü'l-Cevzi'nin görüşünün aynen naklettiğini görmekteyiz.³²²

³¹⁷ İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetevâ* 12: 209; Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 160.

³¹⁸ İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü'l-Ulemâi'l-Hadis*, 3: 292.

³¹⁹ Ebû'l-Kâsım, Ali b. el-Hasen b. Hibbetullah b. Abdillâh b. Hüseyin İbn Asâkir, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri* 1, (Beyrut: Dâru'l Kütübî'l Arabî, 1991), 246-247.

³²⁰ Zehebî, *Tezkiretü'l Huffâz* 3: 196; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 17: 459-460; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü'l-Ulemâi'l-Hadis* 3: 291.

³²¹ Abdirrahman b. Ali b. Muhammed ibnü'l Cevzi, *el-Muntazam fi Tarihi'l Mulûk ve'l Ümem* 15, Thk. Muhammed Abdülkâdir Ata ve Mustafa Abdülkadir Ata, (Beyrut: Daru'l Kütübî'l İlmiyye, 'y.t.y. '), 268.

³²² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n Nihâye* 12: 134.

Kitâbü'l-Îmâme üzerine doktora tezi hazırlayan Fukayhî de Ebû Nuaym'ın selefîn akîdesine sahip, keyfiyetsiz teşbihsiz³²³ ve ta'tilsiz³²⁴ bir Allah inancına sahip olduğunu, ayrıca yazdığı eserlerin bunu ispatladığını söylemektedir.³²⁵

Fukayhî, İbn Mende ve Ebû Nuaym arasındaki tartışmalar hakkında şöyle der: “Her ikisi de ehli Sünnetten, Selef mezhebindedir. Kur’ân-ı Kerîm mahlûk mudur gayri mahlûk mudur meselesi Buhâri gibi eski âlimlerin arasında da ihtilafli bir meseleydi. Bu yüzden Buhari *Halku Ef’âli'l-Îbâd* adlı eserini yazdı. Bu meselede Selef uleması ikiye ayrıldı ve iki ciheti de haktır. Birinci Cihet: Tilavet ile okunan şeyin kendisi kastediliyor ise gayri mahlûktur. İbn Mende'nin *er-Red ale'l-Lafziyye* adlı eserinde kastettiği budur. İkinci Cihet: Eğer tilavetle kuldan çıkan ses kastediliyor ise bu mahlûktur. Ebû Nuaym, *er-Red ale'l-Lafziyye ve'l-Hululiyye* adlı eserinde bunu kastetmiştir. Zehebi her ikisinin de seleften olduğunu söylemiştir. Bu kadarı onun selefî itikâdından olduğunu söylemek için yeterlidir. Ve aynı zamanda Ebû'l-Ferec İbn Cevzi, İbn Kesîr, Sabbâğ ve İbn Asâkir'in Ebû Nuaym'ın Eş'ari olduğu iddialarına karşı çıkmayı gerektirir.”³²⁶

Görüldüğü üzere Fukayhi, burada Zehebî'de geçen bir yoruma dayanmaktadır. Zehebî'nin iki farklı eserinde Nuaym hakkında birbirine zıt bilgiler yer aldığını daha önce belirtmiştik. Ayrıca Fukayhî, “Ebû Nuaym'a Eş'ari demek için kesin delil yoktur. Fakat *Hilyetü'l Evliyâ*'da ve *Kitabü'l-Îtikat*'ta bizim yolumuz kitap sünnet ve icmâ-i ümmetin yoludur” demesi selef itikâdına delil sayılır. İbnü'l-Cevzi ve İbn Kesir ise delil göstermeksizin onun Eş'ari olduğunu söylemiştir. Aynı Şekilde Ebû Nuaym'ın

³²³ Bazı Selef uleması Allah'ın sıfatlarını ispat konusunda Allah ve kulun benzerliğinde ifrata kaçarak kulun sıfatlarını Allah'a yakıştırdılar. Bu konuda ikiye ayrıldılar. Birinci grup Allah'ın haberi sıfatını yorumladı. İkinci grup ise bundan kaçındı ve bu sıfatları olduğu gibi kabul etmenin gerektiğini, yorumundan sorumlu olmadıkları görüşünü savundu. Yorumlamayan ama teşbihe de düşmeyen âlimler Malik b. Enes, Ahmed b. Hanbel Süfyan es-Sevri, Davud b. Ali el-İsfahânî gibi âlimlerdi. Daha sonra İbn Said el-Küllâbi, Haris el- Muhasibi gibi âlimler seleften olmalarına rağmen kelâmı kullanarak Selefîn inancını kelâmî metodlarla savundular. Eşari Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra bu gruba katılmasıyla Sıfâtiyye adı verilen bu grup daha sonra Eş'ariyye olarak tanındı. Şîa'dan bir kısmı ve Ashâbu'l Hadisin Haşviyye'si âyette geçen kelimeleri olduğu gibi kabul etmenin gerekli olduğunu savunarak tamamen teşbihe yöneldi ve Müşebbihe olarak adlandırıldı. Diğer bir grup ise Ebû Abdullah b. Kerram'ın görüşlerini benimsedi. Onlar Allah'ın bir ilimle âlim bir kudretle kâdir, bir hayatla diri diri olduğunu el, Allah'ın eli yüzü gibi ifadeleri Allah'ın kendisi ile birlikte var ve diğer varlıklar gibi olmadığı görüşüne sahip olanlardır. Bkz Şehristânî, *el-Milel ve'n Nihal*, 93-113.

³²⁴ Ca'd b. Dirhem Allah'ın sıfatları olmadığını, naslarda naslarda geçen Allah'ın “yedi, vechi, aynı” gibi kelimelerin açık anlamlarından farklı şekilde anlaşılması gerektiği görüşündedir. Ca'd'ın fikirleri Cehm b. Safvân, Vâsil b. Atâ, Amr b. Ubeyd ve diğer bazı Mu'tezililerce takip edilmiştir. Teşbihten uzak durmak amacıyla Allah'ın “vücûd” sıfatını dahi reddeden Cehm b. Safvân'ı ehli-i hadis tekfir etmiş, kısmî ta'til anlayışına sahip Mu'tezile âlimleri onu dalâletle suçlamışlardır. Bkz. Mustafa Sinanoğlu, “Muattıla” *DİA*, c. 30, (İstanbul: TDV Yay., 2005), 330-331.

³²⁵ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhî, 158.

³²⁶ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhi, 159-160.

hayatı hakkında bir çalışma hazırlayan Muhammed Sabbâğ (ö. 2017) da onlardan naklederek hiçbir açıklama ve delil göstermeksizin Eş'arî olduğunu iddia etmiştir” demektedir.³²⁷

Tihâmi, *Kitâbü'l-İmâme* üzerine hazırladığı master tezinde: “Ebû Nuaym'dan günümüze ulaşan eserlerinin onun itikatta seleften olduğunu gösterdiğini, bu konuda başka bir söze gerek olmadığını ifade etmektedir.³²⁸ Onun Şîi olduğu iddialarına gelince, bunların delili olmayan asılsız iddialar olduğunu düşünmektedir. Keza onunla ilgili “Eş'arî'dir” denmesinin de böyle olduğunu ifade etmektedir.”³²⁹ Yusuf Ziya Keskin de “Ebû Nuaym'ın bazı görüşleri Eş'arîlerin görüşleri ile örtüşmektedir; fakat o Selef akîdesini benimsemiştir”³³⁰ demektedir. Mahmûd Mağrîvî de, Ebû Nuaym'ın eleştiri metodu üzerine hazırladığı doktora tezinde “onun Eş'ari olduğunu iddia etmek fasid bir sözdür, çünkü o mescitte Eş'arî akîdesini anlatmamış, kimseyi Eş'arîliğe çağırmamıştır, onun meclisinde hadis dinlenirdi. Bu yüzden Selef mezhebinden olduğu âşikardır” demektedir.³³¹

Kanaatimizce, Madelung'un da işaret ettiği gibi Ebû Nuaym, Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerdeki insan biçimli ifadeleri olduğu gibi kabul ettikleri için Hanbelîleri eleştirdiğinde İbn Mende ve diğer Hanbelî Hadisçiler onu dışlamışlar ve Hanbelîlerin çoğunlukta olduğu büyük İsfahan camisinden kovmuşlardır. Camiye alınmaması İbn Mende (ö. 395/1005) öldükten sonra da uzun bir süre devam etmiştir.³³²

Faruk Hamade de, Ebû Nuaym'ın *Duafâ* isimli eserinin tahkikini yaptığı mukaddimesinde, Ebû Nuaym'ın amelde Şâfiî olduğunu, îtikatta da İbnü'l-Cevzi'nin dediği gibi Eş'arîlerin görüşlerine oldukça fazla meylettiğini söylemektedir.³³³ Benzer şekilde Ali Rıza b. Abdullah da Ebû Nuaym'ın *Sıfatü'l-Cenne* isimli eserini tahkik ederek mukaddimesinde, onun amelde Şâfi, itikatta Eş'arî ve aynı zamanda bir Sûfi olduğunu söylemektedir.³³⁴ Yine günümüz çalışmalarından *Sıfatü's-Safve* ve *Hilyetü'l-Evliyâ*'nın birleşiminden oluşturulan *Sahâbeden günümüze Allah Dostları* adlı on ciltlik

³²⁷ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 156; Mağrîvî,” Hafız Ebi Nuaym el-Esfahânî'ye Göre Eleştiri Metodu 1”92-93.

³²⁸ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Tihâmî, 32-33.

³²⁹ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Tihâmî, 66-67.

³³⁰ Keskin, *Ebû Nuaym el- İsfahânî*, 134.

³³¹ Mahmud Mağrîvî, *Hafız Ebi Nuaym el-Esfahânî'ye Göre Eleştiri Metodu* 1: 96.

³³² W. Madelung, “Abû No'aym Al-Esfahânî,” *Encyclopædia Iranica*, I/4, pp. 354-355. Erişim Tarihi 17 Şubat 2021, <https://www.iranicaonline.org/articles/abu-noaym-al-esfahani-al-hafez-ahmad-b>

³³³ Ebû Nuaym, *Duafâ*, thk: Faruk Hamâde, (Şam: Dâru'l Kalem, 2010), 11.

³³⁴ Ebû Nuaym, *Sıfatü'l Cenne* 1, thk: Ali Rıza Abdullah b. Ali Rıza, (Şam: Dâru'l-Me'mun li't-Türas, 1995), 20.

çalışmada biyografisi verilerek Ebû Nuaym'ın itikatta Eş'arî, amelde Şâfiî olduğu ifade edilmiştir.³³⁵

Görüldüğü gibi Ebû Nuaym'la ilgili temel tartışma onun Eş'arî olup olmadığıyla ilgilidir. Bize göre de o bir Eş'arî'dir. Mustafa Abdülkâdir Atâ da benzer kanaatten yola çıkarak, Ebû Nuaym'ın Sûfi olması ve Eş'arîliğe meyiletmesi sebebiyle pek çok fanatik âlim tarafından şiddetli tenkitlere maruz kaldığını belirtir. Muhammed Lütfi Sabbâğ “*Ebû Nuaym Hayâtuhû ve Kitâbühû Hilye*'sinde” bu konunun üzerinde durarak, karalamaların ve iddialarının asılsız olduğunu ortaya koydu³³⁶ demektedir.

Ca'fer eş-Şîbî ise meseleyi daha geniş bir açıyla ele almakta ve Ebû Nuaym'ın *Delâilü'n-Nübüvve* eserini tahkik ederek Ebû Nuaym'ın biyografisini verdikten sonra onun itikadı hakkında görüş beyan edenlere şöyle demektedir: “Denildi ki o Sûfidir, Eş'arîdir, Şîr'dir. En iyisini Allah biliyor fakat onun itikadı selefin itikadıdır. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat'tir. Çünkü Allah'ın arşı ve istivası, Allah'ın sıfatları konusunda Selefin görüşlerini savunmaktadır. Eş'ari olduğu iddiasına gelince. Onun bazı sıfatları te'vîl etme eğilimi onun Eş'ari olarak sınıflandırılmasına sebep oldu. Belki bu beyanları hayatının ilk yıllarındadır.³³⁷ Fakat Ebû Nuaym'ın hayatı hakkında edindiğimiz bilgiler, uzun ömrü boyunca yaşanan siyasi ve sosyal değişim, incelediğimiz kadarıyla eserleri, bize bu ifadenin doğru olmadığını aksine ömrünün son dönemlerinde Eş'ari görüşlere yakın görüş ve beyanlarının bulunduğunu düşündürmektedir.”

Ebû Nuaym'ın Eş'arî düşünceye sahip olmasıyla ilgili başka deliller de vardır. Örneğin, *Kitâbü'l-İmâme'de* Muâviye'yi meliklerin ilki olarak tanımlayarak Eş'arîlerle aynı fikri paylaşmaktadır.³³⁸ Ancak kendisini açıkça Eş'arî görüşlere sahip birisi olarak da ifade etmekten çekinmiş gözükmektedir. Onun bu tutumunun, içerisinde bulunmuş olduğu konjektürel ortamla alakalı olduğunu düşünmekteyiz. Zira, Ebû Nuaym'ın doğup büyüdüğü şehir İsfahan'ı anlatırken de değindiğimiz üzere o dönemde burada Hanbelilerin sayısı oldukça fazladır. İsfahan halkı özellikle Yâhûdiyye bölgesi Muâviye söz konusu olduğunda yüreklerini parçalayacak kadar fanatiktir. Öyleki “Muâviye peygamberdir” diyecek kadar ileri gidenleri vardır.³³⁹ Kendisi de Hanbeli

³³⁵ Ebû Nuaym ve İbnü'l Cevzi, *Sahâbeden Günümüze Allah dostları* 1, 29; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ* 1, Nşr. Mustafa Abdülkadir Ata, (Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 1971), 7.

³³⁶ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ* 1: 13-15.

³³⁷ Ca'fer b. Abdülmuhsin b. Ömer eş-Şîbî, “Delâilü'n nübüvve li-Ebî Nuaym el-Esbehâni”, (Doktora Tezi, Ümmü'l Kurâ Üniversitesi, 2011), 49-54.

³³⁸ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, 41a; Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 359.

³³⁹ Mukaddesî, 403, 417.

fanatikliğinden etkilenmiş olmalıdır. Zaten sūfî yönüyle de bilenen böyle bir kişinin dönemin Hanbelfîleriyle uzlaşabilmesi oldukça zor bir husus olsa gerektir.

Biz burada gerek kendi asrında gerekse günümüzdeki bazı âlimlerin Ebû Nuaym'ın hangi îtikâdî mezhepten olduğuna dair görüşlerini naklettik. Buraya kadar ifade edilenlerden yola çıktığımızda Ebû Nuaym hakkındaki görüşlerin çoğunun onun Eş'ârî olduğu yönünde olduğunu görmekteyiz. Ancak Ebû Nuaym gibi çok yönlü bir âlimin görüşlerini kesin çizgiler çizerek tam şu inanç ekolüne mensuptur diyebilmek de pek kolay değildir. Bir yorumuna dayanarak ya da bir âlimin onun hakkındaki görüşüne istinaden mezhebî aidiyetini tespit etmek sağlıklı ve bilimsel bir tespit olmayacaktır. Hayatı ve eserleri pek çok yönden ele alınıp incelendikten sonra bir sonuca varmak gerekmektedir. Ebû Nuaym ve *Kitâbü'l-Îmâme*'si üzerine yaptığımız bu çalışma sonucunda Ebû Nuaym'ın özellikle olgunluk yaşlarında Eş'ârî yönünü izhar etmekten çekinmemiş olduğunu söyleyebiliriz.

1.4.2. Sūfî midir?

Tasavvuf tarihini uzmanlar genellikle üç döneme ayırmaktadırlar. 1. Zühd dönemi: Asr-ı saadetten hicri ikinci asrın sonuna kadar devam eden süredir. 2. Tasavvuf dönemi: Sūfî ve tasavvuf kelimelerinin kullanılmaya ve sūfî adının yaygınlaşmaya başladığı h. II asır sonundan h. VI. asra kadar geçen dönemdir. 3. Tarikatlar Dönemidir.³⁴⁰

Ebû Nuaym, 2. dönemde yaşayan *El-Erbeu's-Sūfîyyeti* ile *Lebise's-Sūf* gibi Sūfilik ile ilgili eserler telif eden bir âlimdir.³⁴¹ *Kitâbü'l-Erbaîn alâ mezhebi'l-mütehakkîkîn mine's-Sūfîyye* adındaki eserinde tasavvuf erbabının ahlak ve davranışını anlatan kırk rivâyeti nakletmiştir.³⁴² Ebû Nuaym'ın en çok tanınan eseri *Hilyetü'l-Evliya* günümüzde istifâde edilen en geniş sūfî tabakat kitabıdır. Eser, Hz. Ebû Bekir'in biyografisiyle başlamakta 689 zâhid ve sūfîyi tanıtmaktadır.³⁴³ Ayrıca tez konumuz olan *Kitâbü'l-Îmâme*'de Allah Teâla'nın kitabında enbiyanın ve esfiyanın hallerini anlattığından bahsederek örneklendirmektedir.³⁴⁴

³⁴⁰ Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, (Ankara: T.C Kültür Bakanlığı, 2001), 15.

³⁴¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 19: 306; Sem'âni, *et-Tabîr* 1: 172.

³⁴² Türer, "Ebû Nuaym" *DİA*, c. 10, 201-204.

³⁴³ Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, 15.

³⁴⁴ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhî, 338.

Ebû Nuaym *Kitâbü'l-Îmâme*'de Hz. Ebû Bekir'den nakledilen “Ben size vali oldum fakat sizin en hayırlınız da değilim” sözünü onun tevazu, kibrini yok etme duygusu, nefisini hor görmesi olarak yorumlayarak işte bu “ehli havf ve't takvanın” özelliğidir. Onlar amellerine ve çabalarına güvenmezler. Nefislerini hakir görmeyi ve tevazuyu gerekli görürler³⁴⁵ şeklindeki açıklamalarında, sufi bir yaşantı ve içsel yönü olan birinin kullanabileceği kavramları seçtiğini görmekteyiz.

Ebû Nuaym, Cafer-i Sadık'ın (ö. 148/764) “kim Resûlullah'ın (s.a.) zahirine göre yaşarsa, o Sünnîdir; kim de batınına göre yaşarsa o da sûfi'dir” dediğini Ca'fer'in bu sözünde “bâtın” ile kastettiği Resûlullah'ın güzide ahlakı ve ahireti dünyaya tercih etmektir³⁴⁶ şeklinde açıklaması yine sufi yanını yansıtmaktadır diyebiliriz.

1.4.3. Ebû Nuaym'ın Şîi Olduğu İddiaları

Genellikle Hz. Ali'yi Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e üstün tutanlar “Rafızî”, Ebû Bekir ve Ömer'i kötüleyenler ise “aşırı Rafıziler” olarak tanımlanmıştır. Ali'nin üstünlüğü fikrini savunan ve Emevîleri eleştiren âlimlerin pek çoğuna da “teşeyyü” damgası vurulmuştur.³⁴⁷ Bu noktada Ebû Nuaym'ın da bazı eserlerinde özellikle konumuz olan *Kitâbü'l-Îmâme*'de Ali'yi diğer üç Halîfeye üstün tutmamakla birlikte faziletlerini zikretmesi ve muhabbet beslemesi onun taraftarlarına karşı aşırı bir tutum ve söylem içinde bulunmaması onun Şîi olduğunu iddia etmeyi kolaylaştırmıştır. Açıklamalarımızda geleceği üzere onunla ilgili Şîilik iddiaları sonradan ortaya atılmış görünmektedir. Bu hususla ilgili olarak, öncelikle Ebû Nuaym hakkında Şîi kaynaklarda yer alan görüşler tespit edilmeye çalışılacaktır.

Ebû Nuaym'dan bir asır sonra yaşayan Şîi âlim Reşîdüddîn Muhammed b. Alî b. Şehrâşûb (ö.588/1192), *Meâlimu'l-Ulemâ* adındaki tabakat eserinde Ebû Nuaym'ın Âmmî olduğunu belirtmiş ve onun *Menkıbetü'l-Mutahhirîn* ve *Terbiyetü't-Tayyîbîn* ile *Mâ Nezele Mine'l-Kur'ân fî Emîri'l-Müminîn* isimli eserlerinin olduğunu belirtmiştir.³⁴⁸ Kohlberg, İmamiyye'nin tabakat eserlerinde “Âmmî” ifadesi ile Şîilere sempati

³⁴⁵ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, 14b; Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhi, 268.

³⁴⁶ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l Evliya ve Tabâkâtu'l Asfiyâ* 1: 20-21; Keskin, *Ebû Nuaym el- İsfahânî*, 163.

³⁴⁷ Saib Abdühâmîd, “İlk Dönem Şîi Tarihçiler ve Eserleri” Çev. Şaban Öz, *KSÜİFD* sy.15 (2010): 147.

³⁴⁸ Muhammed b. Ali İbn Şehrâşûb, *Meâlimü'l-Ulemâ*, thk: Abbas İkbâl, (Tahran, Matbaatu Ferdeyn,1934), 21. İbn Şehrâşûb'un bu eserini incelediğimizde âmmî” olarak tanımladığı başka âlimleri de görmekteyiz. Örneğin Ahmet b. Abdülmelik b. Müezzîn (s.21), Abdülvahid b. Ömer Ebû Tahir el- Mukrî (s.72) Abbâd b. Yakub er- Revvâcnî (s.78).

besleyen Ehl-i Sünnet âlimlerinin kastedildiğini söylemektedir.³⁴⁹ Osman Türer, İbn Şehraşub'u Ebû Nuaym'ın Şîî olduğunu iddia eden, Şîî âlimlerden biri olarak kaydetmiştir.³⁵⁰ Fakat İbn Şehraşub, açıkladığımız üzere onu Âmmilerden saymaktadır.

Şîî âlim Mirza Muhammed Bâkır Hansâri el-İsfahânî (ö.1313/1895), *Ravdâtü'l-Cennât* adlı tabakatında Ebû Nuaym'ın biyografisini vererek onun meşhur Şii muhaddis Meclîsî'nin³⁵¹ dedelerinden olduğunu bildirir. *Erbeîn* ve *Zikru Mehdi ve Nuûtu* gibi eserleri olduğunu ve bu eserlerden nakiller yapıldığını söylemektedir. Âmme'den bir hadis âlimi olduğunu, ayrıca *Hilyetü'l-Evliyâ* isimli eserinde Emîrül-Mümînin Ali hakkında başka eserlerde bulunmayan hadisler ve menâkıbın bulunduğunu fakat muhaliflerin bunları değiştirdiğini ya da kitaptan çıkardıklarını iddia etmektedir.³⁵²

Şîî âlim Muhsin el-Emîn (ö. 1372/1952) ise, *Âyânü's Şîa* adındaki eserinde onun Ehl-i Sünnet âlimlerinden olduğunu ve Ehl-i Beyt'in faziletini anlatan eserler yazdığını söylemektedir. Bazı âlimlerin Ebû Nuaym'ın Şîî olduğu iddiasında bulduklarını, kendisinin bu görüşe katılmadığını, onun Şîî olduğuna dair açık gizli hiçbir delil bulunmadığını bildirir.³⁵³

Fukayhî onun Şîî olduğuna dair iddiaları yalancılık ve sahtekârlık olarak değerlendirmektedir. "*Kitâbü'l-İmâme ve'r-Red ale'r Rafıza*"nın müellifi nasıl olur da selef âlim ve hafızlarından sayılmayarak şîîlik ile itham edilir, bu eser tek başına bu iddiayı boşa çıkartmak için yeterlidir, İbn Teymiye de Rafizâ'nın bu konuda yalancı

³⁴⁹ Burada "Âmme" kelimesini açıklamakta fayda vardır. İmâmî Şîilerin Ehl-i sünnet âlimler için kullandığı cahiller anlamında küçümseyici bir mânâ içermektedir. Zıddı Hâssadır. Hâssâ ile kendilerini kastederler. Terim olarak ne zaman kullanılmaya başlandığı bilinmese de Muhammed Bâkır'a (ö. 113/733) kadar uzanan gelenekte görülür. Bunun yanı sıra Âmme terimi ile her zaman Sünnîler kastedilmez, Şîilerin bütün muhalif ve düşmanlarını ifade etmek için de kullanıldığı görülür. Bkz. E. Kohlberg, "ÂMMA," *Encyclopædia Iranica*, I/9, pp. 976-977, Erişim Tarihi Şubat 2021, <http://www.iranicaonline.org/articles/amma-pl>, "Âmme" ifadesini III/IX. Yy'da yaşamış İmâmî âlim Keşşî'nin de Ehl-i Sünnet âlimlerini tanımlamakta kullandığını, onlardan Şîa'ya muhabbeti olan ve çokça meyledenleri kastederken de "âmî" ifadesini kullandığını görmekteyiz. Örneğin Hafz b. Gıyas için âmî'dir demektir. Bkz.Ebû Amr Muhammed bin Ömer el-Keşşî, *Ricâlü'l Keşşî*, thk: Hüseyini Ahmet, (Kerbela: Müessesetü'l-Âlemi Yayınları, 1962), 333-334.

Ayrıca Nasûriddin Tûsî'nin *el-Fihrist*'te Âmmî olarak tanıttığı biyografiler bulunmaktadır. Örneğin Abdullah b. Muhammed b. Ebi'd Dünya için âmî'dir. Onun *Maktelü Hüseyin* isimli bir eseri vardır. Abbad b. Yakub er-Revvâcni âmîdir. *Mehdi* yi anlatan bir eseri bulunmaktadır. Yakub b. Şeybe âmî'dir. Onun Hasan ve Hüseyin'in faziletlerini anlattığı bir eseri ayrıca Cemal, Sıffin ve Nehrevan'da Ali'nin faziletleri anlatan eseri vardır. Şeklinde nakletmektedir. Bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. El-Hasen et-Tûsî, *el-Fihrist*, thk: Muhammed Sadık Âli Bahru'l-Ulûm, (Necef: Menşûrât Yayıncılık, 1380/1960), 130, 145, 210.

³⁵⁰ Osman Türer, "Ebû Nuaym el-İsfahânî", 201-204.

³⁵¹ Tam adı Muhammed Takî b. Maksûd Alî el-Meclîsî-i Evvel el-İsfahânî el-Âmilî 'dir.(ö. 1070/1659).

³⁵² Muhammed Bâkır Hansâri, *Ravdâtü'l Cennât fî Ahvâli'l Ulemâ ve's Sâdât* 1 (Tahran, 'y.y.' 1930), 272-273.

³⁵³ Muhsin el- Emin, *Âyânü's Şîa* 3, thk: Hasen el-Emîn, (Beyrut: Dâru'tt Teâruf lil-Matbûa, 1983), 7.

olduğunu Ebû Nuaym'ın *Hilyetü'l-Evliya*'sında Ali'nin faziletlerini sayan biri olarak gösterilmesinin onun Şiiliğine delil olamayacağını, çünkü Tirmizî, Müslim, Nesai ve İbn-i Mace'de de Ali'nin faziletleri ile rivâyetler bulunduğunu, bunun onları Şîî yapacağını bildirmektedir. Ebû Nuaym hakkındaki bu iddia da gerçeği yansıtmamaktadır.³⁵⁴ Ebû Nuaym'ın *Hilyetü'l-Evliyâ*'da, zayıf, hatta uydurma rivâyetleri fazla kullandığı meselesi Sünnî âlimler gibi Şîî âlimler tarafından da ifade edilmektedir.³⁵⁵

Ebû Nuaym'a nispet edilen *Mâ nezele mine'l-Kur'an fî Emîri'l-mü'minîn Alî b. Ebî Tâlib* adlı eser ise sadece Şîî yazarlardan bazılarınca ona nispet edilmekte olup Şîa dışındaki kaynaklarda onun böyle bir eser yazdığından söz edilmemektedir.³⁵⁶ Eserin Ebû Nuaym'ın kardeş olan iki öğrencisi Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ahmed b. Hasen el-Haddad ve Ebû Ali el-Hasen b. Ahmed b. Ahmed el-Haddad'ın rivâyetiyle geldiği, diğer tarihin ise Ebû Ali el-Haddâd'dan Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Şehrâşub (588/1192) yoluyla geldiği kaydedilmiştir. Daha önce de belirttiğimiz üzere eserin ravileri olarak zikredilen öğrencileri Ebû Nuaym'ın vefat ettiği tarihte 11'li yaşlardadır.

Mâ nezele mine'l-Kur'an fî Emîri'l-mü'minîn Alî b. Ebî Tâlib adındaki bu eser *Nûru Müşteal min Kitâbi ma Nezele mine'l-Kur'an fî Ali* adıyla Muhammed Bâkır el-Mahmûdî tarafından tertip edilerek yayınlanmıştır.³⁵⁷ Bu kitabın yöntem ve çalışmasının Ebû Nuaym'a ait olan *Ma'rifetü's-Sahâbe*'deki gibi konuya göre eseri bina etmesi, âyet ve rivâyetlerle desteklemesi gibi yönüyle benzer olduğunu söyleyebiliriz. Eserin içeriği hakkında söyleyebileceğimiz, Ebû Nuaym'ın *Kitâbü'l-İmâme*'de reddettiği görüşlerin yer aldığıdır. Ebû Nuaym'a ait olması mümkün görünmemektedir.

Kitâbü Menkıbeti'l-Muṭahharîn ve Zikrî'l-Mehdî ve nü'ûtüh (Erbeûne Hadisen fi'l-Mehdî Muntazar?) gibi eserlerin ona nispet edildiğini görmekteyiz.³⁵⁸ Fakat Şiiliğine delil olarak gösterilen (aşağıda bahsedeceğimiz) eserle aynı olup olmadığını tespit etmek mümkün görünmemektedir.

³⁵⁴ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 160-161.

³⁵⁵ İbn Teymiyye, *Minhâcü's Sünneti'n Nebeviyye* 7: 52.

³⁵⁶ Osman Türer, "Ebû Nuaym el-İsfahânî", 201-204.

³⁵⁷ Bkz. Ebû Nuaym, *Nûru Müşteal min Kitâbi ma Nezele mine'l Kur'an fî Ali*, thk: Muhammed Bâkır el-Mahmûdî, (Matbaatü Vizaretü İrşâdi'l İslâmiyyi, 1406/1986), 9-10, 13.

³⁵⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z Zünûn*'da Ebû Nuaym ve İbn Kayyim el-Cevziyye'yi *Kitâbu'l Mehdi* adındaki eserin müellifi olarak kaydetmiştir. (Fakat Celal Bâkır'ın tahkikini yaptığı *Erbeune Hadisen fi'l Mehdi Muntazar*'daki rivâyetlere baktığımızda bunun mümkün olmadığını görüyoruz. Bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfu'z Zunûn an Esâmi'l Kütüb ve'l Funûn* 2, Nşr. İsmail Saib Sencer, (İstanbul: Milli eğitim basımevi, 1943), 1465.

Ebû Nuaym'a nispet edilen *Erbeûne Hadisen fi'l-Mehdî Muntazar* isimli bu eser hakkında İbn Tâvus (ö.664/1266) *et-Tarâif* adındaki eserinde: "Resûlullah'ın (s.a.) Mehdiyi müjdelediği hadislerini Ebû Nuaym yirmi sayfa kırk hadisten oluşturduğu *Kitâbu Zikri'l-Mehdi ve nü'ûtuhû ve Hakîkatu Mehracehû*'da yazmıştır" demektedir.³⁵⁹ Eserin tahkikini yapan Ali Celal Bakır, eserin müellife nispetinde İbn Tâvus'un kaydını delil olarak göstermektedir. Ayrıca mukaddimesinde pek çok âlimin Fatıma neslinden "Mehdi'nin" zuhûr edeceği ve bütün dünyayı adaletle dolduracağına dair hadisleri rivâyet ettiklerini ve bu konudaki ihtilafları ortadan kaldırmaya çalıştıklarından bahsederek Ebû Nuaym'ın da onlardan biri olduğunu ifade etmektedir. Onun pek çok eser tasnif ettiğini, beklenen Mehdi hakkında zikri geçen bu hadis cüzünde, onun ortaya çıkacağını müjdelediğini, onunla ilgili rivâyetleri topladığını, ortaya çıkararak mevcut düzeni kaldırıp, adâleti hâkim kılacağını kırk dokuz rivâyetle ispatlamaya çalıştığını belirtmektedir.³⁶⁰ Eser 395. sayfada başlamaktadır. *Kitâbü'l-İmâme*'de savunduğu görüşler ile taban tabana zıt içeriğe sahiptir. Resûlullah'ın (s.a.) kızı Fatıma'ya "Mehdi'yi sen doğuracaksın" Hasan ve Hüseyin'e "siz ikiniz bu ümmetin mehdisisiniz", "Muhakkak ki Mehdi Hüseyin'in soyundandır", "Mehdi Kur'a köyünden çıkacaktır", "Mehdi'nin cismi cismim gibi rengi rengim gibidir; ortaya çıkacak yeryüzünü adaletle dolduracak..."³⁶¹ gibi rivâyetler yer almakta Mehdi'nin dünyaya adaleti getiren, bol bol veren, emniyeti sağlayan salih bir imam portresi olduğu görülmektedir. Beklenti ve ümitlerini yansıtmaktadır.

Ebû Nuaym *Fedâilu'l-Hulefâi'l-Erbea ve Gayrihim* isimli bir eserinde dört Halîfenin faziletini anlatan 239 rivâyet zikretmiştir.³⁶² *Ma'rifetü's-Sahâbe* isimli eserinde ise sahâbenin faziletlerine dair rivâyetleri kendi aralarında değerlendirmeye tabi tutarak Ensar ve Muhâcirin fazilet farkını ortaya koymaya çalışmıştır. Muhâcirleri de Muhâcirlerin ilkleri ve sonrakileri, Habeş'e hicret edenlerin faziletleri, Bedir Ehli'nin Hudeybiye'ye katılanların fazileti, Resûlullah'ın (s.a.) sohbetinde bulunanların ve onu görenlerin faziletleri... gibi sahâbenin fazilet ve derecesini açıklama ve te'yît etme gayreti görülmektedir.³⁶³ Aynı şekilde konumuz olan *Kitâbü'l-İmâme*'de dört Halîfenin

³⁵⁹ Ali b. Musa İbn Tâvus, *et-Tarâif* (Kum, Hayyam Yayınları, 1400/1980), 179.

³⁶⁰ Ebû Nuaym, *Erbeune Hadisen fi'l-Mehdî Muntazar*, thk: Ali Celal Bâkır, (Kum: Müessesetu ehl-i Beyt li-Ehyâü't Tûrâs, 2005), 368-369.

³⁶¹ Ebû Nuaym, *Erbeune Hadisen fi'l-Mehdî Muntazar*, Ali Celal Bâkır, 398, 399, 402, 405.

³⁶² Bkz. Ebû Nuaym, *Fedâilu'l-Hulefâi'l-Erbea ve Gayrihim*, thk: Salih b. Muhammed el-Âkil, (Medine: Daru'l Buhari li'n Neşr ve't Tevzi', 't.y.').

³⁶³ Bkz. Ebû Nuaym, *Ma'rifetü's-Sahâbe* 1-4, thk: Âdil b. Yusuf el-Azâzi, (Riyad Dâru'l Vatan, 1998).

ve sahâbenin faziletlerini ortaya koymakla kalmamış, muhalif görüşlerin delillerini yine muhaliflerin kendi delilleri ile çürütmeye çalışmıştır.

Madelung'un da ifade ettiği gibi, Ebû Nuaym'a en yakın dönemde yaşayan ve onun hakkında fikir beyan eden gerek Sünnî gerek Şîî âlimlerin onun Ehl-i Sünnet'ten olduğu konusunda hemfikir oldukları görülmektedir. Onun Şîî olmadığına dair bir açıklamaya dahi rastlamamış olmamız bunun ispatıdır. Onun Şîî olduğu iddiaları Safeviler döneminde yaşayan Meclisi ailesi tarafından h. XI/XVII. yüzyılda ortaya atılmış görünmektedir.³⁶⁴ Ehl-i Sünnet âlimleri onun Şîî olduğu iddialarını asılsız bulmaktadır. Ayrıca onun hakkında bilgi aktaran Şîî âlimlerin de onu Âmm'e'den kabul ettikleri ve bazılarının da Âmmî olduğunu beyan ettikleri görülmektedir. Görüldüğü üzere Ebû Nuaym'ın Şîî olduğu iddialarının tutarlı bir delili bulunmamaktadır.

1.5. DÖNEMİN BAZI ÖNEMLİ ÂLİMLERİ

Bu bölümde, Ebû Nuaym ile aynı şehirde bulunmuş ve araştırmalar neticesinde onunla aynı ortamda buldukları düşünülen âlimler tanıtılacaktır.

1.5.1. İbn Fûrek (ö. 406/1015)

Tam adı, Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî, en-Nîsâbü'rî şeklindedir. 330/941'de dünyaya geldiği tahmin edilen İbn Fûrek, İsfahan'da doğmuş ve ilk eğitimini yine burada almıştır. Önce Bağdat sonra Basra'da bulunmuştur. Eş'arî'nin talebelerinden İbn Mücâhid et-Tâî ve Ebû'l-Hasen el-Bâhilî'den kelim eğitimini ders arkadaşı Bâkîllânî'yle birlikte almıştır. 360/970 yılında İsfahan'a dönen İbn Fûrek, Mûtezililere (Sahib b. Abbad ile tartışmalar yaptığı biliniyor) yönelttiği tenkitlerin ortaya çıkardığı sorunlar nedeniyle Şiraz'a sürgün edilmiştir.³⁶⁵ Tasavvufa yönelmesi, Şiraz'da Eş'arî'nin öğrencilerinden Sûfî İbn Hafîf'ten etkilenmesi neticesindedir.³⁶⁶ Nîşâbur halkının isteği üzerine sultanın davetiyle Nîşâbur'a giden (368/978)³⁶⁷ İbn Fûrek karşılaştığı bu yeni çevreden etkilenerek Kelamcı-Sûfî bir tarza yönelmiştir.³⁶⁸

³⁶⁴ Wilferd Madelung, "Abû No'aym Al-Eşfahânî," Encyclopædia Iranica, Erişim Tarihi 9 Kasım 2020, <http://www.iranicaonline.org/articles/abu-noaym-al-esfahani-al-hafez-ahmad-b>

³⁶⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Furek" *DİA*, c. 19 (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 495-498.

³⁶⁶ Tahsin Yazıcı, "İbn Hafif", *DİA*, c. 19 (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 535- 537.

³⁶⁷ Zeynep Âlimoğlu Sürmeli ve Ahmet Bağluoğlu, "Eş'arî Gelenekte Kerramiyye ve Tenkidi: İbn Fûrek, Bağdâdi ve İsferyânî Örneği", *FÜİFD* 22, sy.1 (2017): 186.

³⁶⁸ Mehmet kalaycı, *Ehl-i Sünnet'in Büyüklerinden İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, (Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2019), 92-94, 100.

Zehebi onu Eş'arî, Kelam ilminin reisi olarak tanımlamıştır. Gazneli Mahmud'un bir sorusuna cevaben "Resûlullah (s.a.) öldüğü gün peygamber değildir" dediği için onun öldürülmesini emrettiğini³⁶⁹ bildirmiştir.

İbn Fûrek, Sünnî itikadın sonraki nesillere aktarılmasına gayret etmiş, Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) ve Ebû Bekir el-Beyhâkî (ö. 458/1066) gibi âlimlerin yetişmesinde etkili olmuştur.³⁷⁰ Tefsirini soru cevap şeklinde yazması onu özgün kılan en önemli özelliğidir. *Müşkilü'l-hadis ve beyânuhu* adlı eserinde müteşâbih hadisleri te'vîl etmiş,³⁷¹ eserine aldığı rivâyetler için "hadis" yerine "haber" kavramını kullanmayı tercih etmiştir.³⁷² Kelam sahasında Eş'arî'nin fikirlerini derlediği *el-Mücerred-i Makâlâtî'l-Eş'arî* adındaki eseri önemlidir. Ayrıca Ebû Hanife'nin *el-Âlim ve'l-Mütallim*'ine yazmış olduğu bir şerhi bulunmaktadır.³⁷³

İbn Fûrek, Ebû Nuaym ile aynı şehirde yaşamış, ondan altı yaş büyük akranıdır. Gençliğinde çıkmış olduğu ilim yolculuğunu onunla aynı tarihlerde başlayıp bitirmiştir. Dönemin ulaşım şartlarını göz önüne aldığımızda kanaatimize göre bu yolculuğa birlikte çıkmışlardır. Ebû Nuaym daha çok hadisçi olması ile öne çıkarken İbn Furek mütekellim oluşu ile öne çıkmaktadır. Ortak noktaları Sûfiliktir. İbn Furek ve Ebû Nuaym'ın, zühd ve takva üzerine bina edilmiş bir sufilik anlayışı vardır denilebilir.

1.5.2. Bâkılânî (ö. 403/1013)

Tam adı, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî el-Bağdâdî şeklindedir. Bâkılânî usûlilerin öncüsü pek çok eserin müellifidir. Rafıza, Mutezile, Kerramiyye, Cehmiyye ve Havaric'e reddiye eserler telif eden Bâkılânî, Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin görüşlerini benimsemiştir.³⁷⁴ Çocukluk ve gençlik yıllarında Basra'da İmam Eş'arî'nin talebelerinden İbn Mücâhid et-Tâî ve Ebü'l-Hasan el-Bâhilî'den kelâm dersleri almanın yanında ahlak, fıkıh, tefsir, hadis gibi dersleri önde gelen hocalardan aldıktan sonra muhtemelen yirmi yaşında Bağdat'a giderek tahsilini orada tamamlamıştır. 360/970 (ya da 367/977) yılında Aduddevle'nin farklı mezhep

³⁶⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 17, (Beyrut: Müessesetü'r Risâle Yayınları, 1993), 214-216.

³⁷⁰ Ali Can, "İbn Fûrek'in Tefsir Metodu" *ATÜFD*, sy. 40 (2013): 192-193.

³⁷¹ Osman Bodur, "Müteşâbih Âyetlerin Yorumu Kapsamında İbn Fûrek'in Tefsîri", *SÜİFD* 16, sy. 30, (2014): 137.

³⁷² Abdurrahman Ece, "Müşkil ve Müteşâbih Hadisleri Yorumlama İlkeleri: İbnFûrek Örneği". *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 10, sy. 16 (2018): 533.

³⁷³ Çağfer Karadaş, Eş'arî Kelam Okulu", *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (İstanbul: Grafiker Yay., 2013), 132.

³⁷⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 17: 190-191.

âlimlerini davet ettiği tartışma şurasına katılmak için Basra'dan Şiraz'a geçmiştir.³⁷⁵ İbn Haffî'in kendisini karşıladığı Bâkılânî, katıldığı tartışmalarda üstünlük göstermiştir. Düzenlenen bu türden toplantılara İbn Fûrek, Ebû İshak İsferyânî ve Sahib b. Abbâd'ın da katıldığı bilinmektedir. Bâkılânî, İbn Fûrek ve Ebû İshak İsferyânî, Küllâbilerin devamı olarak Eş'arî'nin görüşleri etrafında, Eş'arîliğin bir mezhebe dönüşmesinde etkili olmuşlardır.³⁷⁶ Eş'arî'nin görüşlerini düzenlemiş, Mutezile ve Hanbelîlere karşı Eş'arîliği güçlendirmiş, onların eserleri ve öğrencileri vasıtasıyla Eş'arîlik günümüze kadar gelebilmiştir.³⁷⁷

Şiraz'a yerleşen Bâkılânî, Adudüdevle'nin (ö. 372/983) vefatına kadar burada yaşamıştır. Kelamcı yönü ön planda olan Bâkılânî'nin pek çok kaynakta Mâlikî mezhebinden olduğu belirtilmiştir. Hanbelî-Şâfiî olduğunu iddia edenler de olmuştur. Mutezile, Şîa ve Batniyye'ye karşı reddiyeler kaleme alan³⁷⁸ Bâkılânî, nakilci bir metodu takip etmek yerine özgün görüşler ortaya koymuş ve fikirler üretmiştir. Bazı âlimler "Kâdî Ebû Bekir hariç Bağdat'ta bütün müelliflerin eserleri başka eserlerden naklettiklerinden müteşekkildir. Onda ise hem kendi ilmi hem başkalarının ilmi vardır".³⁷⁹ İbn Kesir, Bâkılânî ile ilgili olarak "Şâfi mezhebinden olup kelamcılarının başıydı. İnsanların Kelâmı en iyi bilen o idi." demektedir. *et-Temhîd fi'r-red ale'l-mülhideti'l-Muattıla ve'r-Râfıza ve'l-Havâric ve'l-Mu'tezile (Temhîdü'l-evâil ve telhîsü'd-delâil* olarak da biliniyor) *Et-Tabsire-i Dakaiki'l-Hakâik, et-Temhîd fi Usûli'l-Fıkh, Şerhü'l-İbâne* ve Batinilere reddiye olarak yazdığı *Keşfü'l-Esrar fi Hetki'l-Estar* gibi pek çok eser yazmıştır.³⁸⁰

Ebû Nuaym'ın hayatını anlatırken değindiğimiz üzere gençlik yıllarında üç yıl süren (967-970) ilim yolcuğunda Bâkılânî Bağdat'tadır. Edindiğimiz bilgiler onların ilk kez orada karşılaşmış olabileceği izlenimini uyandırmaktadır. Sonrasında İsfahan'da Sahib b. Abbâd'ın düzenlemiş olduğu ilmi toplantılarda ya da Şiraz'da Adudüdevle'nin sarayında yapılan ilmi toplantılarda aynı ortamda bulunmamış olmaları da neredeyse imkânsız görünmektedir. Fâtımîlerin güçlenmesi ve İslâm coğrafyasında başlattığı genelde Sünnî görüş özelde sahâbe düşmanlığı karşısında aynı

³⁷⁵ Şerafettin Gölcük, "Bâkılânî" *DİA*, c. 4, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 531-535.

³⁷⁶ Kalaycı, *Ehl-i Sünnet'in Büyüklerinden İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 92-94 100.

³⁷⁷ Çağfer Karadaş, "Eş'arî Kelam Okulu", 131.

³⁷⁸ Şerafettin Gölcük, "Bâkılânî" *DİA*, c. 4, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 531-535.

³⁷⁹ Hasan Hüseyin Tunçbilek, "Ebû Bekir Bâkılânî Hayatı ve Bazı Kelami Görüşleri", *HÜİFD* 4, sy. 5 (1998): 6.

³⁸⁰ İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n Nihâye*, 12: 56.

zamanda bir siyaset adamı da diyebileceğimiz Bâkılânî'nin, bâtinî fikirlere karşı göstermiş olduğu ilmî, siyasi çaba ve hassasiyet siyasetten uzak ilmî çalışmalar yapan bir âlim diyebileceğimiz Ebû Nuaym'ı etkilemiş olmalıdır. Ayrıca Bâkılânî'nin haberi sıfatları selefte benzer şekilde yorumlaması Ehl-i Hadis'in görüşlerini Eş'ari kelam metodu ile savunması gibi gibi yönleriyle de Ebû Nuaym'ı etkilemiş olmalıdır.

1.5.3. İsferyîni (ö. 418/1027)

Tam adı, Ebû İshâk Rüknuddîn İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-İsferyîni³⁸¹ şeklindedir. Nîşâbur'un batısında bulunan İsferyîni'de doğan Ebû İshak, ilim tahsili için gittiği Bağdat'ta Eş'arî'nin talebesi Ebü'l-Hasen Bahili'den ders aldı. Nîşâbur'da Mescid-i Ukayl'de kendisi için inşa edilen medresede dersler verdi. Nîşâbur'da yaşadı ve öldü. Abdülkahir el-Bağdadi, el-Beyhâki, el-Kuşeyrî gibi âlimlerin yetişmesinde etkili oldu. Kelam ilminde önemli bir yeri olan İsferyîni Eş'ariliğin sistemli bir kelam ekolü olmasında en etkili isimlerdendir. İbn Fûrek Nîşâbur'da Kerrâmilerle girdiği tartışmalarda ona müracaat etmiştir. *Câmi' fî usûli'd-dîn ve'r-red ale'l-mülhidîn* adlı eseri onun bu ilimdeki uzmanlığını göstermektedir. Kendine özgü bir kesb teorisi, ilahi kelamın ses ve harflerden müteşekkil olamayacağını bundan dolayı işitilemeyeceği gibi fikirlerin sahibidir.³⁸² İsferyîni, Eş'arî kelamında önemli bir değişimin müsebbibi olan İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî'nin (ö. 478/1085) fikirlerinin beslendiği membalardandır.³⁸³ Eş'arî kelâmının felsefi kelâma evrilmesi Cüveynî ile başlamıştır.³⁸⁴

İlerde değineceğimiz üzere Ebû Nuaym ikinci bir ilim yolculuğu daha yapmış bu yolculuğunda Nîşâbur'a kadar ilerlemiştir. İsferyîni ve İbn Fûrek o tarihlerde Nîşâbur'dadır ve Kerrâmilerle yoğun tartışmalara girmektedir. Ebû Nuaym, Halku'l-Kur'an görüşünü açıkladığı *er-Red ale'l-Lafziyye ve'l-Hulûliyye* adındaki eseri ile Hanbelîlerin hışmına uğrayıp dışlandığında Ebû İshak el-İsferyîni'nin takipçisi olduğu iddia edilmiştir.

³⁸¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 17: 353.

³⁸² Salih Sabri Yavuz "İsferyîni, Ebû İshak" *DİA* c. 22 (İstanbul: TDV Yayınları 2000), 515-516.

³⁸³ Fadıl Aygân, "Eş'arî Kelamının Sistemleşmesine Katkıları Bakımından Ebû İshak el-İsferyîni" *ŞÜİFD* 3, say. 6 (2012): 9.

³⁸⁴ Mehmet Kalaycı, "Eş'arîlik" *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, Ed. Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 403-404.

Kısaca değindiğimiz bu üç âlim hakkında Sahib İsmail b. Abbad'ın onlar söz konusu olduğunda şöyle dediği nakledilir: “Bâkılânî gemi batıran deniz, İbn Fûrek dövme keskin kılıç, İsferyânî harlı ateştir.”³⁸⁵

1.5.4. İbn Mende (ö. 395/1005)

İbn Mende'nin dedesi bir Mecusi iken sahâbenin İsfahan'ı fethetmesiyle İslâm'a girenlerdendir. Künyesi Ebû Abdillâh'tır. Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Yahya b. Mende el-İsfahânî şeklindedir. Tahmin edilene göre 311/923'te İsfahan'da doğmuştur. İlk eğitimine babasından (hadis) dinleyerek başlayan İbn Mende³⁸⁶ Hanbelîliğin İsfahan'da yerleşip yayılmasını sağlayan Mende ailesinden³⁸⁷ aldığı hadis eğitimini önde gelen âlimlerle devam ettirmiştir. 329/940-941'de başladığı ilim yolculuğu Buhara'dan Mekke'ye, Kudüs ve Mısır'a uzanan İbn Mende,³⁸⁸ Ebû Ali en-Nîsâbûrî (ö. 349/960), İbn Hibbân (ö. 354/ 965) ve Taberânî, Ebû's-Şeyh (369/979) gibi âlimlerden ders almıştır. Hocalarını ve rivâyet aldığı kimseleri titizlikle seçmiş sünnete uygun yaşamayanlar ve bid'atçilerden hadis almadığını söylemiştir. İslâm coğrafyasını doğudan batıya iki defa gezmiş kırk altı sene süren yolculuğunu 375/985'te tamamlayarak altmış beş yaşında İsfahan'a döndükten sonra evlenmiştir.³⁸⁹

Hadis, Kelam, Tabakat, Tefsir ve Tarih alanlarında eserler telif eden İbn Mende, inançla ilgili bütün rivâyetlerin farklı isnad ve lafızlardan oluşan değişik biçimlerini *Kitabü'l-İman* adlı eserinde zikretmiştir. *Kitabü't-Tevhid* isimli çalışmasında, haberi sıfatların bildirildiği hadislerin hepsinin Kur'ân-ı Kerîm ile örtüştüğünü, ayrıca mütevatir olduklarını belirtmiştir. Bu sıfatların ezeli sıfatlar olduklarını inkâr eden ve sıfatların hadis yani sonradan yaratılmış olduğunu söyleyenin kâfir olduğunu belirtmiştir. *Er-Redd ale'l-Cehmiyye*, *Müsnedü İbrahim b. Edhem ez-Zahid* gibi eserleri vardır. Onun sahâbe biyografilerini anlattığı *Ma'rifetü's Sahâbe* en erken telif edilmiş müstakil eserdir.³⁹⁰

³⁸⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 17: 354.

³⁸⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 17: 28; Suyûtî, *Tezkiretu'l Huffaz*, 408.

³⁸⁷ İğde, *Hanbelîliğin Teşekkül Süreci*, 240.

³⁸⁸ M. Yaşar Kandemir, “İbn Mende, Ebû Abdullah”, *DİA*, c. 20. (İstanbul: TDV Yayınları, 1999) 177-179.

³⁸⁹ Zehebî, *Tezkiretu'l Huffaz* 3: 158.

³⁹⁰ Bkz. İbrahim Hanek, “Ebû Abdullah İbn Mende'nin (ö. 395/1005) Hayatı ve Eserleri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* sy. 41 (2019); Koca, *Selefi Söylem*, 64-65.

Ebû Nuaym, İbn Mende'nin dersine katılanlardandır. Fakat sonrasında aralarında şiddetli çatışmalar vuku bulmuştur.³⁹¹ Selef âlimlerinin ittifakla kabul ettiği Kur'ân-ı Kerîm'in mâhluk olmadığı görüşünden ayrılan ve Eş'arî görüşe kayarak tilavetinin mâhluk olduğunu söyleyen Ebû Nuaym, *er-Red ale'l-Lafzıyye ve'l-Hulûliyye* adlı eserini yazdığında en büyük tepkiyi İbn Mende göstermiş, aralarında şiddetli kavgalar meydana gelmiştir.³⁹² Ebû Nuaym ise, İbn Mende hakkında "o hadisçilerin evlatlarından bir hafızdı, dağlardan bir dağdı, şeklinde övücü ifadeler kullanmış, onun ömrünün sonlarına doğru her şeyi birbirine karıştırdığını da söylemiştir. Ebû Nuaym, *Tarih-u İsfahan* adındaki eserinde İbn Mende'nin ölüm tarihini 395/1005 olarak bildirmiştir.³⁹³ Seksen iki yaşında vefat etmiştir.

Ebû Nuaym ve İbn Mende dedeleri İsfahan'ın fethedilmesiyle İslâma giren Fars asıllı köklü ailelerin fertleridir. Her ikisi de Hadisçi özellikleri ile öne çıkmaktadır. Uzun yıllarını ilim yolculuklarında geçiren İbn Mende, 375/985 yılında İsfahan'a döndükten sonra edindiğimiz bilgilere göre aralarında Halku'l-Kur'an meselesi gündeme gelmeden önce bir sorunun olmadığıdır. Tabakat ve tarih kitaplarında ilmi kişiliklerinin yanında genellikle bu tartışma ile anılmışlardır.

1.5.5. Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1025)

Tam adı, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebâr b. Ahmed b. Abdülcebâr el-Hemedânî şeklindedir. Fıkıhta Şâfiî mezhebindedir.³⁹⁴ Fikirleri üzerinde en fazla birleşilen Mutezile'nin en önde gelen kelâmcılarından Kâdî Abdülcebâr, kelâm ilminde daha önce benzeri görülmemiş eserler üreterek yeni bir dönem başlatmıştır.³⁹⁵ İlk tahsiline hadis dersleri ile başlayan Kâdî Abdülcebâr, 346/957 tarihinde Basra'da Ebû İshak İbrâhim b. Ayyaş'ın derslerine katıldı ve Mutezili görüşleri savunmaya başladı. Daha sonra Mutezili-Hanefî Ebû Abdullah el-Basrî'nin bulunduğu Bağdat'a giderek eğitimine devam etti.³⁹⁶ 347/958 senesinde Bağdat'a gelen Sâhib b. Abbâd,³⁹⁷ ilmi toplantılara katılması için onu İsfahan'a davet etti. Daha sonra da Kâdîlkudât olarak

³⁹¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 17: 30-32.

³⁹² Yusuf Ziya Keskin, *Ebû Nuaym el-İsfahânî*, 166-167.

³⁹³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 17: 33; Zehebî, *Tezkiretu'l-Huffaz* 3: 158; *Suyûtî, Tezkiretü'l-Huffâz*, 408; İbn Esir, *İslâm Tarihi* 9: 156; Hanek, "Ebû Abdullah İbn Mende Hayatı ve Eserleri", 51.

³⁹⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 17: 244.

³⁹⁵ Kâdî Abdülcebâr, *Tesbîtu Delâli'n-Nübüvve: Mûcizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı*, çev: Şerif Eroğlu – Ömer Aydın, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2017), 26.

³⁹⁶ Metin Yurdağür, "Kâdî Abdülcebâr" *DİA*, c. 24 (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 103-105.

³⁹⁷ Şerafettin Gölcük, "Ebû Abdullah el-Basrî", *DİA*, c. 10, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 84-85.

görevlendirdi. Görev bölgesi Kazvin, Zencan ve Kum'du. Görevleri arasında sapık görüşlere reddiyeler yazmak, onları takip ve kontrol altında tutmak gerekirse ceza vermek vardı.³⁹⁸

Büveyhîlerin Basra Mutezilesini himayesi, eski defterlerin yeniden açılmasına sebep oldu. Bâkîllânî, İbn Fûrek, Ebû İshak İsferyânî gibi âlimler, Eş'ari'nin Mutezile eleştirilerine reddiye yazan Abdülcebbar'a karşılık verdiler.³⁹⁹ Örneğin Eşari'nin *Lüma* isimli eserine *Nakdü'l-Lüma* isimli reddiye yazan Kâdî Abdülcebbar'a Bakillânî *Nakdü Nakdi'l-Lüma* adında bir reddiye yazdı.⁴⁰⁰

Kısa bir süreliğine Bağdat, Mekke ve Kazvin'de bulunduktan sonra Rey şehrine döndüğü (390/1000) tahmin edilen Abdülcebbar, ömrünün sonlarını burada geçirmiş 415/1025 yılında vefat etmiştir.⁴⁰¹ *El-Muğni* adlı eserinin XX. cildinde ve *Şerh-ü Usûl-i Hamse*'de imâmet konusunu tartışmıştır.⁴⁰² Ayrıca *Tesbitu Delâilü'n-Nübüvve* isimli eserinde imâmet konusunda İmâmiyye'ye reddiye, Sahâbeye atılan iftiralar, Şîa'nın sahâbe hakkındaki yalanları, dört Halîfenin hilâfetleri ile alakalı görüş ve reddiyelerini görmek mümkündür.⁴⁰³

Yukarıda verdiğimiz bilgilere göre Kâdî Abdülcebbar, Ebû Nuaym'ın yaşadığı şehre gelmiş ve uzun süreler orada bulunmuş ilmi toplantılara katılmıştır. Hadisçi yönü de bulunan Kâdî Abdülcebbar'ın dört Halîfenin imâmeti ve fazilet sırası hakkındaki görüşleri Ebû Nuaym'ın görüşleri ile birebir aynıdır. *El-Usulü Hamse* adlı eserinde “bize sizin imâmet görüşünüz nedir diye sorulursa deriz ki: “ İmâm, Sallallahu Aleyhi ve Sellem'den sonra Ebû Bekir, sonra Ömer, sonra Osman sonra Ali'dir. Ali b. Ebi Talib aleyhisselam'ın imâmetinin delili ahabâr ve asar ile ispatlanmıştır. Fakat fazilet konusuna gelince Ali'nin onların en efdali olduğunu gösterecek bir delil yoktur. Bu Ali hakkında şiddetli bir zandır. Her kim onlardan teberrî ederse hata eder ve onların her biri Rafıza ve Havaric gibidir.”⁴⁰⁴ Ebû Nuaym'dan farklı olarak saygı ve tazim ifadesi olan (r.a.) gibi ifadeleri kullanmamıştır. *Kitâbü'l-İmâme*'de gördüğümüz, farazi sorulara cevap verme şeklinde bir metodu kullandığı eserlerinde görülebilmektedir.

³⁹⁸ Metin Yurdagür, “Kâdî Abdülcebbar” *DİA*, c. 24, 103-105.

³⁹⁹ Mehmet Kalaycı, “Eş'arîlik” *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ed. Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 400-401.

⁴⁰⁰ Kalaycı, *Ehl-i Sünnet'in Büyüklerinden İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 95.

⁴⁰¹ Yurdagür, “Kâdî Abdülcebbar” *DİA*, c. 24, 103-105.

⁴⁰² İlyas Çelebi, “el-Muğni” *DİA*, c. 30 (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 382-384.

⁴⁰³ Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *Tespitu Delâilü'n-Nübüvve: Mûcizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı*, çev: Şerif Eroğlu ve Ömer Aydın, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2017).

⁴⁰⁴ Kâdî Abdülcebbar, *el-Usulü'l Hamse*. thk: Faysal Bedir, (Kuveyt: Kuveyt Üniversitesi Yayınları, 1998), 97-98.

1.5.6. Sâhib b. Abdâd (ö. 385/995)

Döneminin imâmet tartışmalarının bir diğer önemli figürlerindendir. Bu konudaki çalışmaları, muhtemelen Ebû Nuaym'ın en önemli muhataplarından biridir. Künyesi, Ebü'l-Kâsım'dır. Tam adı İsmâîl b. Abbâd b. el-Abbâs et-Tâlekânî şeklindedir. Kâtiplik, vezirlik gibi görevlerinin yanında bir şair ve edebiyatçıdır.⁴⁰⁵ 326/938 yılında Kazvin'e bağlı Talekan'da doğmuştur. Müeyyidüddeve ve Fahrüddeve'nin vezirliğini yapmıştır. Ali b. Ebi Talib neslinin efdallığına ve önceliğine inanıyordu. Bu nedenle Zeydî olduğu düşünüldü. İnsanın iradesinin özgürlüğü konusunda Mutezileyi destekledi.⁴⁰⁶ Genelde Mu'tezili-Şafî olduğu düşünülse de Şeyh Müfîd gibi bazı Şîî âlimler onun Şîî olduğunu iddia ettiler.

Sahib b. Abbad, bazı kaynaklarda *Kitâb fî tafdîl-i Alî b. Ebî Tâlib ve Tashîh-i men Tekaddemeh* olarak da geçen *Kitâbü'l-İmâme* adındaki eserinde,⁴⁰⁷ Ali'nin üstünlüğünü fazilet ve meziyetlerini anlatmıştır. Önceki üç Halîfenin imâmetini de kabul eder. İmametle ilgili diğer bir eseri *Kitâbü'z-Zeydîyye*'de⁴⁰⁸ mezhebin ilkelerini özellikle de imâmet konusu ele almakta, sahâbenin en faziletlisinin Hz. Ali, sonra Hasan ve Hüseyin olduğu söylemektedir. Hz. Ali'nin hilâfetini delillerle ispat etmeye çalışmakta fakat kesin bir nass olmadığını da açıklamaktadır.⁴⁰⁹ Rey'de elli dokuz yaşında vefat eden Sahib b. Abbâd'ın cenazesi İsfahan'a götürülmüştür.⁴¹⁰ O öldüğünde bütün Kum'un onun yasını tuttuğu rivâyet edilmiştir.⁴¹¹

Ebû Nuaym, Fâtımîler Mısırı fethettiğinde (358/969) çıkmış olduğu ilim yolculuğundan henüz dönmemiştir (967-970). Yolculuğunda ilerleyememesinin nedeni de, ilerde bahsedeceğimiz üzere Fâtımîlerin Abbasi sınırlarına kadar dayanmasıdır. O dönemde Sahib b. Abbad, Vezir Ebü'l-Fazl İbnü'l-Amîd'in (ö. 360/970) Rey'deki Sarayında kâtiplik görevi yapmaktadır. Ardından Müeyyidüddeve onu vezirlik makamına getirmiştir.⁴¹²

Ebû Nuaym'ın hocalarından İbn Mukri'nin, Abbâd'ın kütüphanesinde hâfız-ı kütüb olarak çalıştığını da öz önünde bulundurursak; ilimle meşgul bir aile ortamında

⁴⁰⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 16: 511.

⁴⁰⁶ Maurice A. Pomerantz, "A Political Biography of al-Şâhib Ismâ'îl b. 'Abbâd", 4.

⁴⁰⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ Âlâmu'n-Nübelâ*, 16: 512.

⁴⁰⁸ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, ed. Mehmet Yolcu, (İstanbul: Çıra Yay., 2017), 339.

⁴⁰⁹ İlyas Çelebi, "Sahib b. Abbad", *DİA*, c. 35, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 512-515.

⁴¹⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 16: 513-514. İbn Kesîr, "*el-Bidâye ve'n Nihâye*", 535.

⁴¹¹ Maurice A. Pomerantz, "A Political Biography of al-Sâhib Ismâ'îl b. 'Abbâd", 4.

⁴¹² Bkz. İlyas Çelebi, "Sahib b. Abbâd", 512-515; Ayrıca Bkz. Ahmet Güner, "İbnü'l-Amîd, Ebü'l-Fazl", *DİA*, c. 20, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999) 485-486.

büyüyen ve ilme gönül veren genç bir delikanlı olarak Ebû Nuaym'ın da bu toplantılara katılmış hatta İbn Abbad ile tanışmış olduğunu düşünmekteyiz. Diğer bir nokta ise Sahib b. Abbâd'ın *ez-Zeydîyye* isimli eserine baktığımızda konumuz olan *Kitâbü'l-İmâme'de* reddedilen görüşlerden bir kısmının savunulduğunu görmekteyiz. Örneğin Emirü'l-Müminin Ali b. Ebi Talib (s.a) bütün fazilet özelliklerini kendisinde toplaması ve bundan dolayı sahâbenin efdali olması gibi Ebû Nuaym'ın *Kitâbü'l-İmâme'de* reddettiği konuları savunmaktadır.⁴¹³

1.5.7. Şeyh Müfîd (ö. 413/1022)

Ebû Nuaym'ın da yaşadığı dönemin en önde gelen İmamî/İsnaaşerî Şii âlimidir. Künyesi Ebû Abdillâh'tır. Tam adı Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî el-Ukberî şeklindedir.⁴¹⁴ Bağdat yakınındaki Ukbera'da doğdu (338/950).⁴¹⁵ Babası İmâmiyye'nin Vasıt şehrindeki muallimlerinden (bu nedenle İbnü'l-Muallim olarak da tanınır) olan Şeyh Müfîd, on yaşından sonra Bağdat'a giderek eğitimine orada devam etti. Mansur Camii'ndeki Kum merkezli hadis eğitimini Şeyh Saduk'tan ve İbn Cüneyd'den, Kelam eğitimini Ebü'l-Ceyş Muzaffer b. Muhammed el-Belhî el-Verrâk'tan aldı. Basra merkezli Mu'tezili görüşleri Ebû Abdullah el-Basrî ve Rummânî'den öğrendi. Kendisi de Şerîf el-Murtazâ ve Şerîf er-Radî, Ebû Ca'fer et-Tûsî gibi âlimlerin yetişmesinde etkili oldu. İmâmiyye'yi yaymak için ilmi tartışmalara katılıp gerek camilerde gerekse evinde dersler verdi. İmâmi görüşleri savunmak amacıyla İbn Küllâb (ö. 240/854 [?] Câhız (ö. 255/869), Kerâbîsî (ö. 248/862), Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916), İbn Bâbeveyh el-Kummî (ö. 381/991) ve Mutezili Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1025) gibi âlimlere cevaplar verdi. Kendisine sorulan sorulara cevap yazan Şeyh Müfîd'in, Nişâbur, Taberistan, Huzistan gibi pek çok şehre cevap risaleleri gönderdiği bilinmektedir.⁴¹⁶

Şeyh Müfîd, *El-İfsâh fi'l-imâme* adlı eserinde Hz. Ali'nin hilâfetini kanıtlamaya ve muhaliflerin bu konudaki delillerini çürütmeye çalışmıştır.⁴¹⁷ Benzer şekilde, *el-İrşad* isimli eserinde de İmamî görüşleri savunmuş, ana konusu İmamiyye'nin oniki

⁴¹³ Bkz. Sahib b. Abbâd, *ez-Zeydîyye*, (Beyrut: Daru'l-Arabiyyeti'l-Mevzuat, 1986).

⁴¹⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 17: 344.

⁴¹⁵ Muhammed b. İshak en-Nedîm, *el-Fihrist*, ed. Mehmet Yolcu, (İstanbul: Çıra Yay., 2017),521.

⁴¹⁶ Avni İlhan, "Şeyh Müfîd" *DİA*, c. 31. (İstanbul: TDV Yayınları, 2006),502-503.

⁴¹⁷ Bkz. Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân, Şeyh Müfîd *el- İfsâh fi'l İmâme*, (Kum: Dirasetü'l İslâmiyye, 1413/1992).

imamının biyografileri olmakla beraber yer yer *Kitâbü'l-İmâme*'de reddiye olarak yer alan konulardan bir kısmını bu eserde de paylaşmıştır.⁴¹⁸ Bunlara ilaveten, beş bölüme ayırdığı *Nüketü'l-i'tikâdiyye* adlı diğer bir eserin dördüncü bölümünde yine imâmet görüşlerini açıklamıştır.⁴¹⁹ Ayrıca Ali'nin imâmeti konusunda *Mes'ele fi'n-Nass-i Ali ve Mes'eletü'l-Uhra fi'n-Nass-i Ali, Tafdîlü Emîri'l-müminîn, Evâilü'l-makâlat* gibi farklı eserlerinde de Hz. Ali'nin imâmeti en çok hak eden olduğunu akli ve nakli delillerle savunmuştur.⁴²⁰

Şeyh Müfid döneminde Mutezile'den etkilendiği düşünülen Şîî âlimler, ortaya çıkan sorunları çözmek için ahbârı temel almakla birlikte akla daha fazla yer vererek, Bağdat Mutezilesi ve İmamiyye'nin görüşlerini harmanlamış, kendine has bir Şîî kelam metodu terkip etmiştir.⁴²¹ Bizzat kendisi bu kelâmının oluşmasına öncülük etmiş ve geleneksel Ahbârî Kum ekolünün güç kaybetmesine neden olmuştur. Görüşlerini Eş'arîler, Haricîler ve Mutezileye karşı savunmakla kalmamış, İsmâiliyye,⁴²² Zeydîyye,⁴²³ Vakıfiyye'ye⁴²⁴ de benzemediklerini ortaya koymaya çalışmıştır.⁴²⁵

Şeyh Müfid, imamların da Hz. Peygamber (s.a.) gibi masum olduğunu, aksini ihtiva eden haberlerin güvenilir bir kanaldan gelmediğini belirtmiştir. Konuyla ilgili fikirlerini *Ademu Sehvi'n-Nebi* adlı risalesinde açıklamıştır.⁴²⁶ Ayrıca isme özel reddiye eserler de telif etmiştir. *Kitâbü'n-Nakd âlâ İbn Abbâd fi'l-İmâme, Kitâbü'n-Nakd âlâ Ali b. İsâ fi'l-İmâme, Kitâbü'r-Red âlâ İbn Harb fi'l-İmâme*⁴²⁷ bunlardan birkaçıdır.

⁴¹⁸ Bkz. Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân, Şeyh Müfid, *Oniki İmamın Hayatı(el-İrşâd)*, (İstanbul: İmam Rıza Dergahı Yayınları, 2019), 58-90.

⁴¹⁹ Bkz. Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân, Şeyh Müfid, *Nüketü'l-i'tikâdiyye*, (Tahran: b.y.y. 1324/7).

⁴²⁰ Habip Kartaloğlu, "Evâilü'l-Makâlât Adlı Eseri Bağlamında Şeyh Müfid'in İmamet Anlayışı", 51-56.

⁴²¹ Harun Yıldız ve Ferhat Mâden, "Büveyhîler Dönemi Şîî Düşünürleri" *Mezhep Araştırmaları Dergisi* 10, sy. 2 (2017): 281.

⁴²² İmametın Ca'fer'den sonra oğlu İsmâil'in hakkı olduğunu iddia edenlerdir. İki fırkaya ayrıldılar. Bunlardan birincisi İsmail öldüğünün bilinmesine rağmen onu bekleyenlerdir. İkincisi İmametın Ca'fer'den sonra torunu Muhammed b. İsmail'e geçtiğini iddia edenlerdir. Bkz. Abdül-Kahir Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev: Ethem Ruhi Fığlalı, (Ankara: TDV Yay., 2018),47.

⁴²³ Cârudiyye, Butriyye (Betriyye), Süleymaniyye (Ceririyye) gibi fırkalara ayrılmış Zeyd b. Ali'nin taraftarlarıdır. Efdal varken Mefdul'ün imâmetini, aynı zamanda farklı yerde iki imamın bulunabileceği ve itaatın gerekliliği gibi görüşlere sahip fırkâdır. Bkz. Şehristani, *el-Milel ve'n Nihal* çev., 148; Abdül-Kahir Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 26-29.

⁴²⁴ İmametın Cafer ve oğlu İsmail'den sonra Muhammed b. İsmail'in hakkı olduğunu ondan başkasına intikal etmediğini gaybetten sonra döneceğini iddia edenlerdir. Bkz. Şehristani, *el-Milel ve'n Nihal*, 159.

⁴²⁵ Habip Kartaloğlu, "Evâilü'l-Makâlât Adlı Eseri Bağlamında Şeyh Müfid'in İmamet Anlayışı", *SÜİFD* 17, sy. 31 (2015): 46-48.

⁴²⁶ Cemil Hakyemez, *İmamiyye Şiası ve Temel Kavramları* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2019), 36.

⁴²⁷ Muhammed b. İshak en-Nedîm, el-Fihrist, ed. Mehmet Yolcu, (İstanbul: Çıra Yay.,2017), 522.

Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*'yi yazış amacının insanların en çok tartıştığı ve ihtilaf ettiği konunun imâmet meselesinde doğru delilleri ve görüşleri açıklayarak ortaya koyma olduğunu ifade etmiştir. İmami âlimler arasında nakli esas almak yerine akli temele koyan önemli biri olarak Şeyh Müfîd, Ebû Nuaym'ın reddiyesinin en önemli muhataplarından biridir. Ebû Nuaym'ın hadisçi olmasına rağmen kelami bir metodla eserini telif etmesi bu durumun ispatıdır.

1.5.8. Şerif el-Murtazâ (ö. 436/1044)

Şeyh Müfîd'in öğrencisi olup onun ardından dönemin en önemli İmamî/İsnaaşerî Şii âlimi sayılmıştır. Ebû Nuaym'ın hem çağdaşı hem de esas muhataplarından. Künyesi, Âlemü'l-Hüdâ Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyin b. Musa b. Muhammed el-Alevî şeklindedir. Babası Musa Kazım'ın neslinden, annesi Zeydî Hasan el-Utruş'un torunlarından olan Şerif el-Murtazâ, Bağdat'ta 335/966 yılında doğdu. İmamiyye'nin hadislerini İbn Babaveyh el-Kummi gibi hadisçilerden, Mutezili fikirleri Ebû İshak Nâsibi'den aldı. Hac yaptıktan sonra yaşadığı yer olan Rey'e dönerken Bağdat'a uğrayan (389/999) Kâdî Abdülcebbâr'dan eğitim aldı. Abbasi Halîfesi Kâdir-Billâh'ın Fâtımîlerin soyunun Fatıma'ya dayanmadığını açıklayan bildirisinin (402/1011) altına imza atan âlimlerdi. Devletin üst kademesinde olması bilgi ve yetenekleri, talebe yetiştirme ve eser yazma gibi gayret ve çalışma içinde olması onu Bağdat halkı üzerinde sözü geçer bir kişilik haline getirdi. 420/1029'da Bağdat'ta yaşanan Şîi-Sünnî kavgasında Şîilerin sözcülüğünü üstlenerek sorunu çözmeye çalıştı. Büyük bir kütüphane kurduğu söylenen Şerif el-Murtezâ, Ebû Ca'fer et-Tûsî, Kâdî Abdülazîz gibi öğrencilerin yetişmesinde etkili olmuştur. Usûli (kelami) imâmi fikirler onunla en yüksek noktaya ulaşmıştır. Hz. Ali hakkındaki "vasiyeti" ve İmâmiyye'nin diğer imamlarını kabul etmeyi kâfir olarak nitelemiştir. Kâdî Abdülcebbâr'ın *el-Muğni*'sinin imâmetle ilgili kısmına reddiye olarak *eş-Şâfiî fi'l-Îmame* adındaki eserini yazmıştır.⁴²⁸ O, dini ilkelerin kaynağının akıl olduğu görüşünü savunmuştur. Hocası Şeyh Müfîd'e Sem'i deliller olmadan akıl dini bir hüküm koyamaz görüşünde karşı çıkmıştır. Bu yüzden Hadisler akıl süzgecinden geçirilmek zorundadır. Tek kişinin rivâyetini (haberü'l-âhad) kabul etmemektedir.⁴²⁹

⁴²⁸ Mustafa Öz, "Şerif el-Murtaza" *DİA*, c. 10, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010;) 586-588.

⁴²⁹ Farhad Daftary, *Şîi İslâm Tarihi*, çev: Ahmed Fehmi Yıldırım, (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2014),95-97.

Şerif el-Murtaza'nın kendisiyle aynı dönemde yaşayan Ebû Nuaym ile karşılaştığına dair bir bilgi edinememiş olmakla birlikte telif ettikleri eserlerden birbirlerinden haberdar olduklarını düşünmekteyiz. Onu burada zikretmemizin esas sebebi de bu konuda yazmış olduğu *eş-Şâfiî fi'l-İmame*⁴³⁰ adındaki eseridir. Bu eser konumuz olan *Kitâbü'l-İmâme*'de reddedilen konulara da haiz bir reddiyedir. İmamiyye Şîa'sının imâmet hakkındaki görüşlerini içermektedir.

Hocası Şeyh Müfîd'in ölümünden sonra İmamiyye'nin lideri konumuna gelen Şerif Murtazâ Ebû Nuaym'dan altı yıl sonra vefat etmiştir.

⁴³⁰ Şerif el-Murteza, Ali b. Hüseyin Şerif el-Murteza, *eş-Şâfiî fi'l-İmâme*, thk. Fadıl Mîlânî, ve Abdü'z Zehra Hüseyinî, (Tahrân: Müessesetü Sadık, h.1407/ m. 1987).

İKİNCİ BÖLÜM

KİTÂBÜ'L-İMÂME VE'R-RED ALE'R-RÂFİZA

Çalışma konusu olması nedeniyle imâmet ve reddiye geleneği ile ilgili kısaca bilgi verilecektir.

2.1. İSLAM DÜŞÜNCESİNDE İMAMET/HİLAFET MESELESİ

Konumuz olan *Kitâbü'l-İmâme* adındaki eser imâmet çatısı altında dört Halifenin imâmetlerinin meşruiyetini, onların yöntemlerinin isabet ve doğruluğunu, oluş sıralamalarının efdaliyet sıralaması olduğunu ispatlamak, bu konuda Şîa'nın iddialarını çürütmek amacıyla yazılmıştır. Bu nedenle "imâmet" ve "hilâfet" kavramlarının açıklanmasında fayda vardır.

"İmamet", Allah Resulü'nün (s.a.) ölümünden sonra İslâm ümmetinin dinî ve siyasî başkanlık vazifesi,⁴³¹ "hilâfet" ise, Allah Resulü'nün (s.a.) ölümünden sonra devlet başkanlığı müessesesidir.⁴³²

İslâm dünyasını iki parçaya bölen imâmet ve hilâfet sorunu Hz. Muhammed'in vefatından itibaren başlamıştır. Genellikle Şîr⁴³³ toplumlar, dinî ve dünyevi lideri ifade etmek için "imam" kavramını⁴³⁴ Sünnîler ise devleti yöneten kişiyi ifade için "Halîfe" kavramını kullanmaktadır.⁴³⁵ Ayrıca "imâmet", kelâm ve fıkıh âlimlerinin; "hilâfet" ise

⁴³¹ Mustafa Öz, Avni İlhan, "İmamet" DİA c. 22 (İstanbul: TDV Yayınları 2000), 201-203.

⁴³² Casim Avcı, "Hilafet" DİA, c.17 (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 539-546.

⁴³³ Hz. Peygamberden sonra devlet yönetiminin Hz. Ali ve onun soyundan gelenlerin hakkı olduğuna inanan fırkaların müşterek adı. Ayrıca bkz. Mustafa Öz, "Şîa", "Tarih boyunca Şîa İktidarları" DİA c. 39 (İstanbul: TDV Yay., 2010), 111-114. Ayrıca Ebû'l Feth Tâcüddin eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal* çev: Mustafa Öz (İstanbul: Litera yayınları, 2017), 141-185.

⁴³⁴ Osman Aydın, *Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017),38; "Öne geçmek, sevk ve idare etmek" anlamında Arapça emm kelimesinden türemiştir. Terim olarak "cemaatle kılınan namaz da namazı kırdıran kimse" ve "devlet başkanı" manalarını ifade eder. III. (IX.) asrın ortalarında Endülüs'te devlet başkanıyla namaz kırdıran kişiyi yekdiğerinden ayırmak için cemate namaz kırdıran kişiye sâhibü's-salât adı verilmiş, İran'da ise cemaate namaz kırdıran kimseye pîş-nemâz denir. Halîfeye imam adının verilmesi, tâbi olmak ve uymak açısından namaz kırdıran imama benzetilmesi nedeniyledir. Bu nedenle hilafete "İmamet-i Kübrâ" denilmiş, Resûl-i Ekrem ve dört Halîfe cemaate namaz kırdırmayı zorunluluk olmadıkça başka bir kimseyi görevlendirmemişlerdir. Emevîler döneminde Halîfeler hâkimiyetin sembolik ifadesi olan cuma namazlarını kırdırmayı bırakmışlardır. Abbâsîler döneminde Halîfeler vakit namazlarını da belirledikleri resmî görevlilere kırdırtmışlardır. Bkz. Mustafa Sabri Küçükaşçı, "İmam", DİA, c.22 (İstanbul: TDV Yay., 2000), 178-181.

⁴³⁵ Özpınar, *Şîi Hadis Tarihi*,60-62.

siyasi görüşlerini açıklarken tarihçilerin tercih ettikleri kavramlardır.⁴³⁶ Bununla birlikte dört Halîfe döneminde imam ve imâmet kavramlarının siyasi bir anlam taşımadığı ve bu anlamda bir unvan olarak kullanılmadığı bilinmektedir.

Halîfe unvanı verilen ilk kişi Hz. Ebû Bekir'dir. Ona *Halîfetü Resulillah* unvanıyla hitap edilmiştir. Hz. Ömer de önceleri bu unvanı kullanmakla beraber daha sonraları kendisine “emîru'l-müminîn” denmesini tercih etmiştir. Hz. Ali'ye de “Emîru'l-Müminîn” unvanıyla hitap edildiği bilinmektedir. Emevî yöneticileri “Halîfetullah, “emînullah” ve “İmâmu'l-Müslimîn” gibi unvanlar alırken, Abbasiler “Halîfetullah” unvanıyla birlikte “zillullâhi fi'l-arz” gibi unvanlar almışlardır. Abbasi topraklarında Büveyhîlerin hâkimiyeti sultanlık şeklinde varlık göstermiş, Gazneli ve Selçuklular da “sultan” unvanını kullanmışlardır.⁴³⁷ Abbasi Halîfelerinin “imam” unvanını kullandığı da görülmüştür. İmam unvanını ilk kullanan Abbasi Halîfesi Me'mundur.⁴³⁸ İlk dört Halîfe döneminde devlet başkanı için kullanılan Halîfetü Resulillah, Emirülmüminin gibi kavramlar yerine, Emevî ve Abbasi devlet başkanlarının Halîfetullah kavramını kullanmalarını takiben devlet başkanlığı sorgulanamaz bir yöne çevrilmiştir.⁴³⁹

Şifîlerin imam kabul ettiği kişiler, Hz. Ali'nin kısa süren hilâfetinden sonra yönetimi ele alamamış gerek Emevîler gerekse Abbasiler döneminde baskı ve zulüm altında kalarak hapsedilmişlerdir. Neticede insanların gözündeki değerleri artmış, efdal kabul edilen imamların masum oldukları dillendirilmeye başlamıştır.⁴⁴⁰ Bu durum ikinci asrın başlarında “nass” ve “vasiyet” görüşleriyle birlikte Şîa'nın imâmet fikrinin ortaya çıkmasında büyük ölçüde etkili olmuştur. Ebû Ca'fer Muhammed b. Numan el-Ahvel (ö.160/777?), Hişâm b. el-Hakem (ö.179-795), Ali b. İsmail b. Misem et-Temmâr (ö. 179-795'ten sonra) ve Yunus b. Abdurrahman (ö. 208/823) gibi kelamcılar imâmet öğretisinin çerçevesini oluşturmuşlardır.⁴⁴¹

⁴³⁶ Mehmet Hanifi Yoldaş, “Kur'ân'ı Kerîm'de İmam Kavramı ve İlk Dönem Mezheplerin İmamet Anlayışları” *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 10, sy. 1 (2019): 250.

⁴³⁷ Osman Aydın, *Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017).25-29.

⁴³⁸ Cemil Hakyemez, “Bişr b. el- Mu'temir ve Mu'tezile'nin Bağdat Ekolünün Doğuşu” (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üni. 1998), 67.

⁴³⁹ Cengiz Kanık “Eş'arî Gelenekte Devlet Başkanlığı (Gazzâlî Örneği)”, *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri*, ed. Cemalettin Erdemci ve Fadıl Aygün, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 439.

⁴⁴⁰ Cemil Hakyemez, *İmamiyye Şiast ve Temel Kavramları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 11.

⁴⁴¹ Hakyemez, *İmamiyye Şiast ve Temel Kavramları*, 25-26.

Ali hakkındaki imâmet görüşünü hadis rivâyetleri ve akli temellendirmelerle ortaya koyan ilk kişi olduğu düşünölen Hişâm b. Hakem⁴⁴² düşöncelerini *Kitâbu'r-Red alâ Men Kâle bi İmâmeti'l-Mefdul, Kitâbu ihtilâfi'n-Nas fi'l-İmâme, Kitâbü'l-Vasiyye ve'r Red alâ Men Enkerahâ, Kitâbü'r-Red ale'l-Mutezile fi Emr-i Talha ve'z Zübeyr ve Kitâbü'l-İmâme* adlı eserlerinde ortaya koyarak savunmuştur. Ayrıca kelami yöntemleri kullanarak Ali b. İsmail b. Misem et-Temmar (ö. 183/799'dan sonra [?]) *el-İmâme ve'l-İstihkak*, Şeytânüttak lâkabıyla bilinen Ebû Ca'fer Muhammed el-Ahvel (ö. 160/777 [?]) *Kitâbü'l-İmâme, Kitâbu Redd ale'l-Mutezile fi İmâmeti'l-Mefdul, Kitâbun fi Emr-i Tâhâ ve'z-Zübeyr ve Aişe*, Ebû Sehl en-Nevbahti *el-İstifa fi'l-İmâme* ve Ebû İsa el-Varrak'ın (ö. 247/861) *Kitâbu İmâmeti's-Sağir, Kitâbu İmâmeti'l-Kebîr ve Kitâbu'l-Makâlat fi'l-İmâme* adlarındaki eserleri bilinmektedir. Şîa bu dönemde imâmeti "Nas" ve "Vasiyye" ile belirlenmiş, nübüvvetin bir parçası olarak görmüştür. Allah'ın peygamberi görevlendirmesi gibi imâmı da görevlendirmesi gereklidir görüşünü savunmuştur.⁴⁴³

Hicri ikinci asırda Abbasilerin iktidarı ele geçirdikten sonra Ali oğullarını dışlama politikası Abbâsi-Tâlibi çatışmasını çok daha ileri boyutlara taşıyarak Abbasilerin hilâfetin sahibi oldukları etmesi, Halîfelik silsilesi ortaya atması neticesinde İmamiyye'nin⁴⁴⁴ imâmet fikrinin ortaya çıkarak şekillenmeye başladığı görölmektedir.⁴⁴⁵ Bu dönemin âlimleri, sonraki nesil imami âlimler tarafından aynen takip edildiler ve muhalifleri tarafından genellikle *Rafiziler* olarak adlandırıldılar.⁴⁴⁶

Şîa'nın kollarından Zeydîyye⁴⁴⁷ ise Ali'nin efdal ve imâmete en layık kişi olduğu görüşünde İmamiyye⁴⁴⁸ ile ortaktır. Fakat Zeydîyye, Hz. Peygamberin (s.a.)

⁴⁴² Asıl itibarı ile Ali'nin imâmetinin farz olduğunu ilk dile getiren ve açık bir şekilde onun düşmanlarından teberrî eden ve Ali'nin düşmanlarının kâfir olduğunu söyleyen ilk kişi "İbn Sebedir. Müslüman olmadan önce bir Yahüdidir. Bu nedenle Şîa'ya muhalefet edenler Râfizâ'nın esas kaynağı Yahüdilikdir." dediler. Bkz. Nevbahtî ve *Kummi, Şiî Fırkalar*, Hasan Onat ve Sabri Hizmetli ve vd., (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2004), 98.

⁴⁴³ Aydınlı, *Mu'tezile'de İmâmet ve Siyaset*, 37-38.

⁴⁴⁴ Bkz. Mustafa Öz, "İmâmiyye" DİA. c.22 (İstanbul: TDV Yay., 2000), 207-209.

⁴⁴⁵ Hasan Onat "Şiîliğin Doğuşu ve İlk Şiî Fikirler ve İlk Şiî Hareketler", *İslâm Mezhepleri Tarihi*, ed. Hasan onat ve Sönmez Kutlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 177-178.

⁴⁴⁶ Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Süreci*, çev: Ethem Ruhi Fığlalı, (Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010), 381.

⁴⁴⁷ Zeydîyye, Zeyd b. Ali'yi imam kabul edenlerdir. Zeyd b. Ali b. Hüseyin ve Zeyd b. Hasan'ın görüşlerine tabi olan Cârudiyye ve Betriyye 'den Zeydîyye fırkası ortaya çıkmıştır. Bkz. Nevbahtî ve Kummi, Şiî Fırkalar, Hasan Onat ve Sabri Hizmetli ve başkaları, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2004),93-94; Zeyd'den sonra Fâtımâ oğullarından İmâmet vasıflarına haiz olan kişinin İmâmetini kabul edenlerdir. Muhammed b. İshak en-Nedîm, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Bilner yayıncılık, 2019),606. Bkz.Yusuf Gökalp, "Zeydîyye" DİA, c. 44, (İstanbul: TDV Yay., 2013), 328-331.

Ali'yi özellikleri nedeniyle imam olarak belirlemiş olduğu görüşüne sahiptir. Ayrıca imamın gizliliği ve masumiyetini kabul etmemektedirler. Mefdulün imâmetini kabul etmekte zorunluluk ve uzak bölgelerde olması kaydıyla iki imamın mevcudiyetine de olumlu bakmaktadır. Ayrıca onlara göre imam, Ali ve Fatıma neslinden olmalıdır.⁴⁴⁹

Zeydîyye, Hz. Ali varken insanlardan bazılarının ona itaat etmek istememesi gibi nedenlerden dolayı çıkacak fitnenin önüne geçilmesi için Ebû Bekir'in seçilmesini ve mefdulün imâmetini câiz görür. Bu nedenle Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ın Halîfeliğini de kabul ederler. Zeydîyye'nin kollarından Süleymaniyye, Ebû Bekir ve Ömer'in imâmet seçimlerinin doğru bir yöntem olduğunu, imâmetlerinin hak olduğunu kabul etmektedir. Fakat Osman'ı, bazı olayların ortaya çıkmasına sebep olduğunu bu nedenle küfre düşüğünü söyleyerek ta'n ve tekfir etmektedir. Cârudiyye ise insanların Ebû Bekir'i seçerek küfre girdiklerini iddia ederek ilk üç Halîfenin hilâfetini tanımamakta,⁴⁵⁰ taraftarlarını (sahâbe) küfürle itham etmektedir.⁴⁵¹ Butriyye ise Ebû Bekir, Ömer, Ali Hüseyin ve Hasan'a dostluk besler (tevilla) onların düşmanlarını düşman bilirler.⁴⁵² Sabah b. el-Kasım'ın önderliğini yaptığı Sabâhiyye ise ilk üç Halîfenin kâfir olduğunu iddia ederek⁴⁵³ İmâmiyye Şîa'sı gibi ilk üç Halîfenin hilâfetini tanımamaktadır.

İmâmiyye'nin imâmet hakkındaki görüşleri 3/9. asrın yarılarında On birinci İmam Hasan el-Askerî'nin ölümüne kadar önemli bir değişim geçirmemiştir. Fakat IV/X. asrın ortalarında "imâmet" öğretisine on iki imam görüşü de eklenmiştir. Hasan el-Askerî'nin 260/873'te ölümüyle başlayan "küçük gaybet" (gaybetü's-suğra) 329/941 tarihinde sona ermiş müddetini ancak Allah'ın bildiği "büyük gaybet" (gaybetü'l-kübra) başlamıştır. Bu dönemi anlatan en erken kaynaklar Hasan b. Musa en-Nevbahti'nin *Fıraku's Şîa'sı* ve Sa'd b. Abdillâh el-Kummî'nin *Kitâbü'l-Makalat ve'l-Fırak*'ıdır.⁴⁵⁴

⁴⁴⁸ İmâmeti dinin temellerine dâhil eden kimi zaman Şîa ve İsnâaşeriyye ile aynı anlamda kullanılan Şîf fırkalarının ortak adıdır. Burada kastedilen İsnâaşeriyyedir. Bkz. Mustafa Öz, "İmâmiyye" *DİA*, c. 22, (İstanbul: TDV Yay., 2000)207-209.

⁴⁴⁹ Aydınlı, *Mu'tezile'de İmâmet ve Siyaset*, 37-38.

⁴⁵⁰ Ebü'l Feth Tacüddin eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n Nihal* çev: Mustafa Öz (İstanbul: Litera yayınları, 2017), 148- 152.

⁴⁵¹ Mehmet Ümit, *Zeydîyye- Mu'tezile Etkileşimi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 40.

⁴⁵² Ümit, *Zeydîyye- Mu'tezile Etkileşimi*, 45.

⁴⁵³ Ümit, "Ehli Beyt Merkezli Yaklaşımlarda Sahâbe İmajı: Zeydîyye Örneği", *İİDY*, sy.2 (2007), 221.

⁴⁵⁴ Etan Kohlberg, "İmâmiyye'den İsnâaşeriyye'ye", çev: Cemil Hakyemez, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* V, sy. 3 (2005), 288. Geniş bilgi için Bkz. Cemil Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnancı ve Gaip On İkinci İmam el-Mehdi* (Ankara: İsam Yayınları, 2016).

Bağdadi, İmamiyye'nin Zeydîyye, Keysânîyye ve Ğulat'ın görüşlerine karşı çıkan on beş fırkadan müteşekkil olduğunu belirtir.⁴⁵⁵

İmamiyye, imâmetin kıyamete kadar geçerli her şeyi bilen “masum imam” görüşü ile hem Şîa içinde hem de İslâm mezhepleri arasında çok farklı bir konumdadır. İmamet onların beş iman esaslarından birisidir.⁴⁵⁶ Bundan dolayı “İmamiyye” olarak adlandırılmıştır.⁴⁵⁷ İmamiyye, bir dönem Kat'îyye olarak da adlandırılmış, çatı kavram olan Şîa ile aynı anlamda kullanıldığı da olmuştur. Râfıza olarak isimlendirilmesi ise h. II. asır başlarındadır.⁴⁵⁸

Ehl-i Sünnet'e⁴⁵⁹ göre ise imam belirlemek ümmetin yapması gereken bir iştir. Seçim ve içtihat ile belirlenir. Sünnî âlimler mefdulün imâmeti konusunda ortak bir görüşe sahip değildir. Örneğin, Ebü'l-Hasan el-Eş'ârî, mefdulün imâmetini kabul etmezken Kalânîsî kabul etmektedir. Ebû Bekir ve Ömer'in fazilet sırasında önde oluşunda hemfikir olmalarına rağmen bazı âlimler Osman ve Ali'nin fazilet sırasında fikir birliğine varamamışlardır.⁴⁶⁰ Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Peygamber'in (s.a.) vefatından sonra devleti kimin yöneteceğine yönelik bir hükmün ve Hz. Peygamberin (s.a.) bu konuyla ilgili beyanının olmaması Müslümanları bazı kıstasları gözeterek Halîfeyi seçmek zorunda bırakmıştır.⁴⁶¹ Ehl-i Sünnet, Muâviye hakkında farklı görüşlere ayrılmış, onun Ali'den sonra Halîfe olduğunu kabul edenler olduğu gibi zor kullanarak yönetimi ele geçirdiğini düşünenler de olmuştur.⁴⁶² Eş'ârî, Ebû Bekir'in, döneminin efdali olduğunu sonra Ömer ve sonra şuranın seçtiği Osman'ın imâmetinde icmâ ettiklerini ve Ehlü'l-Hal ve'l-Akd'in seçtiği Ali'nin Hilâfetinin haklılığını savunur.⁴⁶³ Müellifimiz Ebû Nuaym, Hz. Ali'nin Hilâfeti başlığı altında Ebû Abdîrrahmân (Ebü'l-Bahterî) Sefîne'den (ö. 80/699 [?]) Hilâfetin otuz yıl olduğu rivâyetini naklettikten sonra Muâviye'nin meliklerin ilki olduğunu belirtmektedir.⁴⁶⁴

⁴⁵⁵ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev: Ethem Ruhi Fığlalı (Ankara: TDV Yay., 2018), 41.

⁴⁵⁶ Hakyemez, *İmamiyye Şiasî ve Temel Kavramları* 33, Özpınar, 64-65.

⁴⁵⁷ Wikishia, *İmamet Erişim Tarihi* tarihi 07 Kasım 2020, <https://tr.wikishia.net/view/İmâmet>

⁴⁵⁸ Hasan Onat, “İmamiyye” *İslâm Mezhepler Tarihi*, ed. Hasan onat ve Sönmez Kutlu, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 184.

⁴⁵⁹ Hz. Peygamber ve ashabının temel dini konularda gittikleri yolu takip edenler. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Ehl-i Sünnet” *DİA* c. 10, (İstanbul: TDV Yay., 1994), 525-530.

⁴⁶⁰ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 275-278.

⁴⁶¹ Mehmet Said Hatipoğlu, *Hilâfetin Kureyşliliği*, (İstanbul: Otto yay., 2016), 66-67.

⁴⁶² Aydın, *Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset*, 43-44.

⁴⁶³ Mehmet Salih Geçit, “İslâm Kelâmında Siyaset ve İmamet Tartışmaları”, (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2012), 43.

⁴⁶⁴ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, 41a; Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme* Fukayhî, 358-359.

Ebû Nuaym, söz konusu eserinde imâmette fazilet ile ilgili Şîa'nın kullandığı rivâyetlerin ve âyetlerin onların yorumladığı şekilde olmadığını yine âyetler ve Şîa'nın kabul ettiği rivâyetlerle destekleyerek ispatlamaya çalışmıştır.

Resûlullah'ın (s.a.) vefatıyla başlayan imâmet sorunu, İslâm coğrafyasında günümüze kadar ayrılma ve kopmaların ana nedenlerinden biri olarak yer almıştır. Günümüzde İslâm toplumunun mezhepsel sorun ve ihtilafları uluslararası siyasetin konusu haline getirilerek İslam toplumunu bölme ve parçalama için bir araç olarak kullanılmaktadır.⁴⁶⁵ Şehristani'nin ifade ettiği gibi müslümanlar imâmet meselesi için savaştıkları kadar hiçbir meselede savaşmamıştır.⁴⁶⁶

2.2. İSLAM DÜŞÜNCESİNDE REDDİYE GELENEĞİ

Reddiye, bir inanç veya düşünceye karşı çıkıp delil ve dayanaklarını çürütmek amacıyla kaleme alınan eserlerin genel adıdır.⁴⁶⁷ Arapçada (radde, yeruddu, radden) reddetmek geri çevirmek suçlama vb. kabul etmemek, karşı çıkmak, düşmanı saldırıyı püskürtmek⁴⁶⁸ ve kabul etmeme ret, iade, delili çürütme, aksini kanıtlama, cevap, yanıt, karşılık verme, defetme, püskürtme gibi⁴⁶⁹ anlamlara gelmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de farklı kullanımları olmakla birlikte “redd alâ” zemmetmek ile takbih etmek amacıyla yalanlamak gibi olumsuz anlamlarda kullanılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in bu tasarrufundan yola çıkan âlimler “redd alâ” tertibini zıt fikirleri çürütmek ve yalanlamak amacıyla meydana getirdikleri eserlere özgü bir terim olarak kullanmışlardır. Bütün İslâm ilimlerinde reddiye türü eserler yazılmıştır ve bu tertip sık sık kullanılmıştır.⁴⁷⁰

Makale (reddiye) yazma geleneği, Hz. Ali'ye karşı çıkan Hâricîlerin Cemel ve Sıffîn'de yaşananlardan sonra ortaya çıkan siyasi ve ictimai meselelere dair iman, küfür, imâmet, kader gibi konular hakkında kendi görüş ve savunularını yazmalarıyla başladı. Ortaya Şîa, Mürcie ve Mutezile gibi mezhepler çıktı ve hepsi kendi görüşlerini savunan ya da muhatabını eleştiren *Kitabü'l-İrca*, *Makale fi'l-Hurûc*, *Risale fi'l-İmâme* ve *er-Red ale'l-Kaderiyye* gibi eserler yazdı. Bu dönem makale veya reddiye dönemi olarak

⁴⁶⁵ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 7.

⁴⁶⁶ Ebü'l-Feth Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, (İstanbul: Litera yayınları, 2017), 37.

⁴⁶⁷ Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *DİA*, c. 34 (İstanbul: TDV Yay., 2007), 516.

⁴⁶⁸ Kadir Güneş, *Arapça-Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Mektep Yayınları,2011), “radde” md., 461.

⁴⁶⁹ Kadir Güneş, *Arapça-Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Mektep Yayınları,2011), “radde” md., 463.

⁴⁷⁰ Niyazi Kahveci, “Şîa ve Mu'tezile'nin Reddiye Literatürü üzerine Bir Çalışma”, *Dini Araştırmalar* 23, sy. 9 (2005): 72-73.

ifade edildi. II/VIII. asırdan sonra âlimlerin yöntem, kaynak ve yaklaşımları da değişti. Abbasiler, fırkaları ve onların görüşlerini tespit etmek için çalışmalar yaptırdı. Ehl-i Hadis bu dönemde Mutezile, Mürcie ve Şîa'ya reddiye niteliğinde eserler yazdı. Ahmed b. Hanbel'in *er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z Zenâdika*'sı ile *Kitabü'l-Îman*'ı bunlardandır. IV/X. asra gelindiğinde çok sayıda fırkanın ortaya çıkması *makâlât*, *fırak* veya *Milel-Nihal* türünde eserlerin yazılmasına sebep teşkil etti. Ka'bî'nin (ö. 319/931) *Kitâbü'l-makâlât*'ı ve Eş'arî'nin (ö.324/935-36) *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfü'l-Musallîn* adındaki eseri ve Bağdâdî'nin (ö. 439/1037) *el-Fark Beyne'l-Fırak*'ı bu döneme damga vuran eserlerdendir.⁴⁷¹

Hz. Peygamber'den (s.a.) önce Arapların kullandığı cedel, İslâm'ın gelmesi ile metot ve muhatap açısından değişikliğe uğradı. Kur'ân-ı Kerîm'de cedelin emredilmesi ve cedel örnekleri bulunması muhatabın durumuna göre istidlal, belagat, kıyas ve müspet ilimleri ikna edici olarak kullanması, hikâyeler anlatması ayrıca Hz. Peygamber'in (s.a.) de İslâm'ı savunurken cedeli kullanması İslâm'da *cedel* tarzını ortaya çıkarmıştır. IV/X. asra kadar redd ve savunma olarak görülen tartışma ve cedel bu asrın başlarında bağımsız bir ilim dalı haline gelmiştir.⁴⁷²

İslâm kelâmının ortaya çıkışıyla farklı görüşlere sahip Müslüman ve başka dinlerden âlimler, Halîfe Harun er-Reşîd'in sarayında vezirlik makamının sahibi Fars kökenli Bermekî (tapınak bekçileri) ailesinin tertiplelediği toplantılarda başta Hişâm b. el-Hakem (ö.179/795) ve Ali b. Mîsem (ö.184/800) olmak üzere İbâdiyye'nin önde gelenlerinden Abdullâh el-İbâdî, Beyân el-Harûrî, Zeydîyye'den Süleyman b. Cerîr, Mutezile'den Dırâr b. Amr, Bişr b. el-Mu'temir (210/825), Ebû'l-Huzeyl el-Allâf (227/841), Nazzâm (221/835), Sümame b. Eşres (213/828) gibi âlimler imâmet vb. konuları tartışmaktaydılar. Üçüncü yüzyılın sonlarında İbn Kibbe er-Râzî (ö.319/931) ile Zeydîyye'den Ebû Ca'fer el-Alevî, dördüncü ve beşinci yüzyıllarda Kâdî Abdulcebbâr (ö. 415/1024) ile Şerif el-Murtazâ (ö. 432/1044), sonraki dönemlerde Allâme Hillî (ö. 726/1325) ile İbn Teymiyye (ö. 728/1328), İbn Hacer el-Heytemî (974/1567) ile Tusterî (1019/1610) kendi görüşlerini ispat ve karşı görüşü reddetmek için karşılıklı tartışmalar yapan âlimlerdendir.⁴⁷³

⁴⁷¹ Bkz. Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*,79-118.

⁴⁷² Kahveci, "Şîa ve Mu'tezile'nin Reddiye Literatürü üzerine Bir Çalışma", 71-72.

⁴⁷³ Cemil Hakyemez, "Ehl-i Sünnet'in Şiflik Algısı ve Temel Etkenler" *e-Makalat Mezhep Araştırmaları* 6, sy.2 (2013): 181.

Ayrıca Zeydî görüşleri sistematize eden Kasım er-Ressî'nin (ö. 246/860) imâmet, ilk dört Halîfe, sahâbeye küfretme konularının yer aldığı *er-Red ale'r-Rafıza* ve *Kitâbü'l-İmâme*'de Ebû Bekir'in hilâfetini sorgular. Allah Resulü'nün (s.a.) onu ismen mi, özellikleriyle mi, şûraya bırakarak mı ya da sessiz kalarak mı görevlendirdiğini sorgulamakta ve bunları kelâmî tartışma metotlarıyla reddetmektedir. Allah Resulü'ne (s.a.) akrabalıkta en yakın en itaatkâr en dindar ve en akıllı olanın imam olması gerektiğini savunur. *Kitâbu Tesbîti'l-İmâme*'de imam seçmenin zorunluluğunu ve imamda bulunması gereken vasıfları anlatmaktadır.⁴⁷⁴

İmameti bir usul meselesi haline getiren ilk mezhep Şîa'dır. Onların imâmet teorisini kabul etmeyen Mutezile⁴⁷⁵ ile girdikleri tartışmalar neticesinde kelâmî fikirleri netleşmeye başlamıştır. Buna ilaveten Mütevekkil ile şansları açılan Hanbelîlerin Şîa'nın fikirlerine çatışmacı katı muhalefeti zaman ve şartlara göre değişerek Sünnî toplumun Şîa algısının şekillenmesinde önemli derecede etkili olmuştur.⁴⁷⁶

İmamiyye'nin imâmet konusunu inanç esaslarından sayması, imamın masum olması, onun nas ve tayinle belirlendiği iddialarına karşı bazı Ehl-i Sünnet âlimleri de konuyla ilgili olarak reddiye tarzında eserler kaleme almışlardır. Eş'ariyye, bu hususta öne çıkan mezheplerden biridir. İmamet gerekliliği, imamın hangi yöntemle belirleneceği, mefdulün imâmeti, ilk üç Halîfenin hilâfetinin geçerliliği, imamın özellikleri ve imamın azlinin imkânı gibi konular reddiyelerde ele alınan hususlardandır. Örneğin, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) imâmet konusunu ayrıntılı biçimde incelediği *el-Giyasi* adlı eseri, Eş'arî gelenekte Şîa'nın görüşlerinin reddedilmesine örnek oluşturmaktadır.⁴⁷⁷

Reddiyelere bakıldığında iki tarzın belirgin şekilde öne çıktığı görülmektedir. Birincisi diyalog şeklinde yazılanlar; ikincisi ise meseleleri açıklamak amacıyla soru-cevap şeklinde yazılan reddiye tarzıdır. Genellikle reddiye türü eserlerde müellif muhatabının kabul edip savunduğu delileri belirtir ya da delil ister daha sonra bu delili çürütmeye, kendi delilini ortaya koymaya ve görüşünü ispatlamaya çalışır.⁴⁷⁸ İslâm'da reddiyeleşme günümüzde pek çok değişik şekillerde ve farklı sosyal platformlar üzerinden devam etmektedir denilebilir.

⁴⁷⁴ Ümit, *Zeydiyye Mu'tezile İlişkisi*, 176.

⁴⁷⁵ Hakyemez ve Betül Yurtalan, *Mütekaddimun Eş'arîlerin Şîilik Eleştirileri (Bâkılânî Örneği)*, 58.

⁴⁷⁶ Hakyemez, "Ehl-İ Sünnet'in Şîilik Algısı ve Temel Etkenler", 180.

⁴⁷⁷ Veysi Ünverdi, "Eş'arî Kelâmında İmamet Nazariyesi: Cüveynî Örneği" *Usul İslâm Araştırmaları*, sy. 29 (2018): 42.

⁴⁷⁸ Bk. Niyazi Kahveci, "Şîa ve Mu'tezile'nin Reddiye Literatürü üzerine Bir Çalışma", 69-77.

2.3. ESERİN TETKİKİ

2.3.1. Eserin Tanıtımı

Ebû Nuaym'a nispet edilen *Kitâbü'l-İmâme* isimli eser, Köprülü Kütüphanesi'nde 1617 numarasıyla kayıtlı olup mikrofilm numarası 995'tir. Kapak sayfasında eserin adı *Kitâbü'l-İmâme ve'r-Red ale'r-Rafıza ve'z-Zeydîyye* olarak yazılmıştır. Birinci sayfada kitabın ad başlığı *Kitâbü'l-İmâme mea'r-Red ale'r-Rafıza* şeklindedir.

Müellif adı, yazarın kendi ağzından “*el-İmam el-Âlim el-Hafız es-Saduk Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî eş-Şâfiî*” olarak belirtildikten sonra eserin İbn Cemil'in⁴⁷⁹ Ebû Bekir ve Ömer'i Ali'den aşağı gördüğü risalesine, onu destekleyenlerin onlar hakkındaki boş sözlerinden dolayı Râfıza ve Zeydîyye'ye yazılan bir reddiye risalesi olduğu ifade edilmiştir.⁴⁸⁰

Kitap, 49 varaktan müteşekkil olup her sayfada 21 satır mevcuttur. Eserde kaydedilen rivâyetlerin 177'si merfû rivâyettir. Toplamda 45 âyet-i Kerîme zikredilmiştir⁴⁸¹

Eseri Ebû Nuaym'dan, Ebû Ali el-Haddâd'ın rivâyet ettiğini Zehebi,⁴⁸² Sem'ânî⁴⁸³ ve Suyûtî⁴⁸⁴ gibi bazı âlimler bildirmektedir.

2.3.2. Eserin Yazma Nüshaları

Eserin günümüze kadar iki yazma nüshası ulaşmıştır. Esas yazma Birleşik Arap Emirlikleri Yezidiyye Kütüphanesi'ndedir.⁴⁸⁵ Eserin şimdiye kadar tespit edilen diğer yazma nüshası 1617 numara ile 1a-48a varakları arasında Köprülü Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Tez çalışmamız, Köprülü Kütüphanesi'ndeki yazma nüsha temel alınarak hazırlanmıştır.

⁴⁷⁹ İbn Cemîl'in kim olduğu hakkında bir bilgiye ulaşamamakla birlikte bunun bir lakap olduğunu düşünmekteyiz. Hz. Ömer İslâma girdiğinde Kureyş'ten laf taşımasıyla meşhur Cemîl b. Ma'mer'e gitti ve İslâm dinine girdiğini fakat bunu gizli tuttuğunu kimseye söylememesini tembihledi. Cemîl onun arkasından Mekkeliler'in toplanma alanına koştu, “Ömer dinden çıkmış!” diye bağırdığı rivâyet edilmektedir. Bkz.İsmail Lütfi Çakan, “Cemîl b. Ma'mer”, *DİA*, c. 7, (İstanbul TDV Yayınları, 1993), 328.

⁴⁸⁰ Ebu Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, 1a.

⁴⁸¹ Ebu Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 385-388-389-395.

⁴⁸² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 19:, 306.

⁴⁸³ Sem'ânî, *et- Tahbîr fi- Mu'cemu'l Kebîr* 1: 177-192.

⁴⁸⁴ Süyûtî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 459.

⁴⁸⁵ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 186.

Keskin ve Tihâmî, eserin tek yazma nüshası olduğunu ve onun da Köprülü Kütüphanesi 1617 numara ile 1a-48a varakları arasında olduğunu belirtmiştir. Fukayhî'nin naklettiğine göre esas Nüsha Birleşik Arap Emirlikleri Yazma Eserler Enstitüsü Yezidiyye Kütüphanesi'ndedir. Fukayhî ve Abdullah Ünalın eserin yazma bir kopyasının İstanbul Beyazid Halk Kütüphanesi'nde bulunduğunu nakletmiştir.⁴⁸⁶ Fakat gerek Beyazid Halk Kütüphanesi gerekse Beyazid Yazma Eser Kütüphanesi ile yaptığımız görüşme ve detaylı katalog tarama neticesinde bahsedilen kütüphanede böyle bir yazma eserin mevcut olmadığını öğrendik.

Fukayhî'nin çalışmasında paylaşmış olduğu yazmanın ilk ve son sayfalarına ait fotokopi⁴⁸⁷ incelendiğinde çalışmasını 1949 senesinde Beyazid Yazma Eser Kütüphanesi'ndeki 1617 numara ile kaydedilmiş nüsha üzerinde yapmış olduğu anlaşılmaktadır. Bahsetmiş olduğu Yezidiyye Kütüphanesi'ndeki yazmaya ulaşmamız mümkün olmamıştır.

Yazmanın nasihi eserin son sayfasına şöyle bir not düşmüştür. “Kitap Bağdat Hilalinde h. 725 senesinde 14 Rebiülahir pazartesi (30 Mart 1325) günü nihâyete erdi. Allah kitabı yazan, okuyan ve istifade edenleri ve Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatten erkek ve kadın bütün Müslümanları, mümin ve mümineleri onlardan hayatta olan ve vefat edenlerin hepsini bağışlasın. Bu, Allah'ın zayıf ve günahkâr kulu Bedr b. Muhammed b. Ebi'l-Bedr el-Âkûl tarafından hazırlanmıştır. El-Halidiyye'nin dedesi, aslen Hanbelî mezhebinden, el-Hamâney olarak bilinir. Allah ona işlerinde yardım eylesin ve onu muhafaza eylesin. Ve'l-hamdülillah. Muhammed b. Ali b. Ahmed. b. Abdi'l-Vehhab b. el-Mâverdî el-Makri yazma nüshasından nakledildi. Allah onu ve bütün Müslümanları bağışlasın.”⁴⁸⁸

Eser, Ebû Nuaym'ın kitaplarını en çok nakleden takipçisi Ebû Ali el-Hasen b. Ahmed el-Haddad (ö. 525/1122) tarafından nakledilmiştir.⁴⁸⁹

2.3.3. Eserin İsmi ve Müellife Aidiyeti

Köprülü Kütüphanesi'nden talep ettiğimiz ve dijital bir kopyasını edindiğimiz *Kitâbü'l-İmâme* yazma nüshası kapak sayfasında kitabın ismi *Kitâbü'l-İmâme ve'r-Red*

⁴⁸⁶ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 186; Abdullah Ünalın “*İmametinin Hadis Referansları*”, 42.

⁴⁸⁷ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 195-201.

⁴⁸⁸ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, 47b-49b; Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 381.

⁴⁸⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 19: 306; Fukayhî, 186; Keskin, *Ebû Nuaym el-İsfahânî*, 66.

ale'r-Rafıza ve'z-Zeydîyye olarak zikredilmektedir. Nüsha, “Muhammed b. Yusuf el-Benna'nın torunu Hafız Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. İshak der ki” şeklinde başlamaktadır. Bu da eserin müellife ait olduğunu ispatlamakta, hiçbir şüpheye mahal vermemektedir. Ayrıca eser, bazı kaynaklarda *Tesbitü'l-İmâme* olarak da geçmektedir.⁴⁹⁰

2.3.4. Eserin Yazılış Amacı

Ebû Nuaym, eserinin birinci sayfasında yazma amacını ve metodunu açıklayarak, insanların imâmet konusu üzerinde çok durduklarını, başta İbn Ebû Kuhafe'nin (Ebû Bekir) imâmeti olmak üzere dört Halifenin Halîfeliği hakkında ayrılığa düşerek hiziplere ayrıldığını, selefi sahiplenilenlerin, onları muhalif fırkalara karşı savunduğunu, kendisinin de bu amaçla eseri kaleme aldığını belirtmiştir.⁴⁹¹

Eserde sahâbeyi savunmak, Kur'an'da ve Resûlullah'ın sözlerinde sahâbenin konumunu tespit, Resûlullah'tan sonra sahâbenin konumunun ne olduğu ve onlar hakkında nasıl bir tutum içinde olmak gerektiği üzerinde oldukça fazla durulmuştur. O dönemde Büveyhîlerin desteklediği İmâmiyye Şiasının sahâbe anlayışı ve Fâtımî Halîfesi Hâkim-Biemrillah'ın sahâbeye hakaret politikasının gündemde olmasından kaynaklı bir tepki ve savunma olmasının yanında sahâbeye iade-i itibar amacının güdüldüğü anlaşılmaktadır.

2.3.5. Eserin Metodu

Veri toplama aşamasında, Allah'ın sahâbeyi övdüğü delillerin toplanması, onların önde gelen mertebelerinin ortaya çıkarılması öncelik olmuştur. Daha sonra Hz. Peygamber'in (s.a.) onları övdüğü; itibar, kerem ve faziletlerini anlattığı sözleri içinden Şîa'nın da kabul ettikleri seçilmiştir.

Yazma eserde Mukaddime ve ilgili âyeti Kerîmelerden sonra Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti kısmına geçilmiş, 16. sayfada Hz. Ömer'in hilâfeti, 23. sayfada Hz. Osman'ın hilâfeti, 41. Sayfadan itibaren Hz. Ali'nin hilâfeti açıklanmıştır. Yazma eserde nakledilen rivâyetler numaralandırılmadan zikredilmiştir.

⁴⁹⁰ Ebû Nuaym, *Kitâbu'l- İmâme*, 1a; Sem'ânî, *et-Tahbîr fi-Mu'cemu'l Kebîr* 1: 182; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 17: 457. A.g.m, a.g.e, 19: 306.

⁴⁹¹ Ebû Nuaym, *Kitâbu'l-İmâme*, *Kitâbü'l-İmâme*, 2a, 2b.

Ebû Nuaym, karmaşık meselelerde sahâbenin ortak fikirlerinin ne olduğunu tespit etmek şeklinde bir metot takip etmiş ve hâlihazırda sahâbenin kendi aralarında müttefik oldukları konuları da eklemiştir. Ehl-i Hadis ve hâfızların yaptığı üzere bu delilleri isnâdıyla birlikte vermiştir. Kitap, sünnet ve sahâbenin icmasına uymak önceliği olmuştur. Ebû Nuaym'ın, *Kitâbü'l-İmâme*'de farazi sorular sorarak “şöyle derse ona şöyle cevap verilir” şeklinde kelimcilerin kullandığı metodu hadisçilerin metodu ile birleştirerek özgün bir metod ortaya koymaktadır.

Farazi kişinin iddialarına cevaplarını Kur'ân-ı Kerîm âyetleri ve hadis rivâyetleriyle cevap vermiştir. Muhalif şöyle derse, ta'n eden şöyle derse, itiraz eden şöyle derse şeklinde konuyu ilerleterek Şîa'ya cevap vermiş, âyet ve rivâyetlerin nasıl anlaşılması gerektiğini ortaya koymuştur. Dört Halîfenin hilâfetlerini ispatlayan fazilet ve mertebelerine delalet eden merfû, mevkuf ve maktu rivâyetlerin zaman zaman farklı isnadlarını da vermiştir.

Konular birbiriyle ilgili olduklarından yer yer hem konu hem de rivâyetlerin tekrar zikredildiği görülmektedir. Rafıza'nın⁴⁹² rivâyetleri kendi ideolojilerine göre yorumlamasına karşın destekleyen başka rivâyetlerle onların anladığı manaya gelmediğini ispatlamaya çalışmıştır. Kitabın bütün konuları hakkında doğru olanı ortaya çıkarmak için ortaya atılan tartışmaları ele almış ve bu tartışmalara getirilen delilleri yorumlamıştır.

2.3.6. Eserin Kaynakları

Ebû Nuaym kaynak olarak bir eser adı ya da yazar belirtmemiştir. Özgün bir tarzda telif ettiği eserin kaynaklarını şu şekilde maddeleyebiliriz:

- a. İslâm öncüleri olan ve cennet vaad edilen sahâbenin, canları, malları ve evlatlarıyla yaptıkları fedakârlıklar ve karşılığında verilen derecelerin açıklandığı âyetler.
- b. Resûlullah'tan (s.a.) gelen sahâbenin sünneti,
- c. Naklettiği rivâyetler merfû hadisler, sahâbeden, tâbiinden, döneminin hâfızları ve hadis âlimlerinden isnâd ile gelen konu ile ilgili haberlerdir.

⁴⁹² İlk olarak Zeyd b. Ali'den ayrılan ilk İmâmîler'e, daha sonra Şîî fırkaların tamamı ile Şîî özellikler barındıran bâtinî gruplarından bir kısmına verilen isim. Bkz. Mustafa Öz, “Rafizîler”, *DİA*, c. 34, (İstanbul: TDV Yayınları,2007), 396-397.

Kitâbü'l-İmâme'yi önemli ve farklı kılan özelliği zikredilen rivâyetlerin Buhari, Müslim, Tirmizî'nin *el-Câmiü's-sahihleri*, İbn Mâce, Nesâî, Ebû Davut'un *Sünenlerinde*, Hâkim en-Nisaburi'nin *Müstedrek*, Darimi'nin *Sünen*, İbn Ebi Şeybe'nin *Musannef*, Tayalisi'nin *Müsned*, Abdürrezzak b. Hemmâm'ın *Musannef ve Müsned*'i ve Hacer el-Askalânî'nin *Sahîh-i Buhârî Şerhi*'nde yer aldıkları görülmektedir. Yine *Fethü'l-Bârî*'de fedâilü's-sahâbe, meğazi, zevaid, salah, birr, hadler, salat, vekâlet, zekât, edep, davet, müellefe-i kulûb, ma'rifetü's-sahâbe, menâkıb, sabır, cennet ve cehennemliklerin vasıfları, tevhid, tahrîmü'd-dem, hutbe, fiten ve fitne sözünü terk gibi kitab ve bablarda yer almaktadır. Bu rivâyetlerin senedleriyle birlikte verilmesi ise eserin önemini artıran diğer bir özelliğidir.

2.3.7. Eserin Yazıldığı Tarih

Kitâbü'l-İmâme'nin 1015-1025 yılları arasında yazıldığını düşünüyoruz. Zira daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu dönemde Büveyhiler zayıflamış, onlarla birlikte yaşanan farklı uygulamalar sonlanmış, hatta Halîfenin huzuruna geldiklerinde defalarca yeri öper duruma gelmişlerdi. Burada Gaznelilerin sağlamış olduğu desteğin çok önemli olduğunu ifade etmiştik. Ebû Nuaym da bu değişimin, canlı siyasi ve ilmi ortamın farkında olarak kendisini sorumlu hissetmiş olmalıdır. Zaten Ehl-i Sünnet'i temsil eden ve savunan Bâkılânî, İbn Mende, İbn Furek gibi âlimler artık hayatta değillerdi. Ebû Nuaym, konjenktüre uygun bir şekilde Ehl-i Sünnet'in savunuculuğu misyonu adına kendi tarzının dışına çıkarak rivâyetleri kelami bir metodla tekrar ele alıp değerlendirme yoluna gitmiştir.

2.4. EBÛ NUAYM'IN İMAMETLE İLGİLİ BAZI ŞİÎ MUHATAPLARI

Bu kısımda Ebû Nuaym'la çağdaş olan ve kanaatimizce onunla bir arada bulunan Şîî, Mutezili ve Eşâ'ri âlimlerin eserlerinden Ebû Nuaym'ın *Kitâbü'l-İmâme*'de ele aldığı konulara haiz olanları inceleyerek tespit edeceğiz. Önceliğimiz, onun muhatabını kastederken “İmamiyye'nin önde gelenleri”, “Mütekellim”, “Rafizi” gibi hitapları kullanması nedeniyle bazı İmamî âlimlerin eserleri ve görüşleri olacaktır. Bu konuda ilk olarak, döneminde Şîî İmamiyye'nin lideri konumunda olan Şeyh Müfid'in çalışmalarından bahsetmek gerekecektir.

2.4.1. Şeyh Müfîd (ö. 413/1022) ve İlgili Eserleri

Şeyh Müfîd'in *Kitâbü'l-İmâme*'nin konularıyla en çok paralellik arzeden eseri *el-İfsâh fi'l-İmâme*'dir.⁴⁹³ Eseri, vefatından kırk sene önce 373/984 senesinde telif etmiştir. İmamiyye'nin görüşlerini savunurken *Kitâbü'l-İmâme*'deki gibi farazi sorular kullanmaktadır.

Eseri yazmaktaki amacı Ehl-i Sünne, Mutezile, Haşeviyye ve Havâric'in en meşhurlarının imâmet konusundaki görüşleriyle kendi düşünceleri arasındaki farkları ortaya koymak, onların birbirleriyle tartışmalarındaki kanıt ve delillerini akli delil ve rivâyetlerle çürüterek, Emîrû'l-Müminîn'in (Ali) imâmetini ispatlamaktır.⁴⁹⁴ Burada *Kitâbü'l-İmâme*'de reddedilen bazı görüşlerin *el-İfsâh fi'l-İmâme*'de ne şekilde yer aldığını göstermeye çalışacağız.

İmâmeti, itaat edilmesi gereken "sâhib-ü tâat"i öne geçirmek olarak tanımlayan Şeyh Müfîd, "sâhib-ü tâa"tin onu neyle elde ettiği sorusuna cevap olarak onun Allah katından, nas ile çağırılan olduğunu, bunda hiçbir dengi olmadığını ve onu tanımanın, itaat etmenin diğer farzlar ile aynı olduğunu belirtmiştir. Onun delili dört tanedir. Kur'ân, nebîden gelen haber, icmâ ve nazar.⁴⁹⁵ Ebû Nuaym da kitap, sünnet, icma ve nazar'ı kullandığını söylemektedir. Bu amacı gerçekleştirirken Ebû Bekir, Ömer, Osman ve diğer sahâbenin faziletleriyle ilgili delilleri çürütme yoluna gitmiştir. Her ikisi de delilleri kendi görüş ve kabullerine değerlendirmiş ve anlamlandırmışlardır.

Şeyh Müfîd Hz. Ali hakkında Ebû Nuaym'ın da *Kitâbü'l-İmâme*'de zikrettiği faziletlerini aktarmış ve bu konuda farklı bir sonuca ulaşarak en faziletlinin Ali olduğunda icma olduğunu, Mutezile Haşeviyye ve Mürcie'nin onun faziletini Osman'dan sonraya bıraktığını zikretmiştir.⁴⁹⁶

Şeyh Müfîd, "Ali hakkındaki icmaya rağmen Talhâ ve Zübeyr Ebû Bekir'i yeğledi. Ensâr'ın ileri gelenlerinden Muhammed b. Mesleme Ebû Bekir'e tâbî oldu. Resûlullah'ın amcasının oğluna karşın "Ebû Bekir, Ömer ve Osman emirdir" dediniz. Bu sizin dediğiniz gibi olsaydı Emîrû'l-Müminînin hakkı savunulurdu; bu işte Muhâcir ve Ensar ona tâbî olurdu derse ona şöyle deriz: Bu işte Ensar ve Muhâcirin hepsi orada değildi ve onların çoğu bu işe karar vermiş değildi."⁴⁹⁷ Ebû Nuaym ise bu konuyu

⁴⁹³ Şeyh Müfîd, *el-İfsâh fi'l-İmâme*, (Kum: Müessesetü Bi'set Yay., 1413/1992).

⁴⁹⁴ Şeyh Müfîd, *el-İfsâh fi'l-İmâme*, 11-25.

⁴⁹⁵ Şeyh Müfîd, *el-İfsâh fi'l-İmâme*, 27-28.

⁴⁹⁶ Şeyh Müfîd, *el-İfsâh fi'l-İmâme*, 30-31.

⁴⁹⁷ Şeyh Müfîd, *el-İfsâh fi'l-İmâme*, 41-42.

etraflica ele alarak sahâbenin alınan bu kararları onayladığını ve razı olduklarını söylemektedir.

Şeyh Müfid, sahâbe hakkında gelen, “insanların en hayırlısı benim zamanımdakiler ve sonrakilerdir”, “ashabım yıldızlar gibidir kim onlara bakarsa yolunu bulur” gibi birtakım rivâyetlerin onların bunca hata ve günahları varken kabul edilemeyeceğini, bu içerikteki bütün rivâyetlerin âhad olduğunu, bu tür rivâyetlerin Ashâbü'l-hadîsin kitaplarında yazılmış delile muhtaç rivâyetler olduğunu söylemektedir.”⁴⁹⁸

Şeyh Müfid, müminlerin emirine olan ahdi bozduklarını ve sahâbenin önde gelenlerinin ahit peşine düşerek Basra'da onunla savaştığını söylemektedir. Ehl-i İslam'ın kanını dökenlerin çoğu Şam ehlinden ve Mârîka'nın ileri gelenlerindendi. Marifet ve faziletlerini dile getirdiğiniz Rıdvan ve Bedir ehli de onların içindeydi; işte bu naklettiklerimiz rezillik olarak sana yeter⁴⁹⁹ demektedir.

Şeyh Müfid, sahâbenin pek çok husustaki yanlış davranışını zekât, cihat, infak ve irtidat gibi konularda da yaptığını görmezden geliyorsunuz; bu sizin asabiyye, taklitçilik zan ve bağınazlığınızın araştırma ve incelemeye dayanmayan görüşlerinizin sonucudur. Biz sizin bu görüşlerinizi ele alacak hakikati ortaya çıkaracağız. Onlar Uhud gününde mağlup olmuş, Allah tarafından uyarılmış, kınanmış, azarlanmış kimselerdir. Huneyn günündeki durumları da böyledir. Bu hususta asar ve nakilde ihtilaf yoktur şeklinde iddialarda bulunmaktadır.⁵⁰⁰ Ebû Nuaym eserinde bu iddiaları reddetmiş ve bahsedilen hatalarından dolayı Allah'ın onları bağışlamış olduğunu, onların hata yapmalarının faziletlerinden eksiltmediğini, nebilerin de hatalarının olduğunu söyleyerek bu görüşleri reddetmiştir.

Şeyh Müfid, Ehl-i Sünnet'in sahâbe görüşünü hatalı bularak, aklın ve naklin kesin cennete gitmeyi ya da cehennem azabından emin olmayı menettiğini söylemiştir. Devamında da meselenin böyle olmadığını, onların ölümlerini korktuklarını, Allah'ın azabından kendilerini emin hissetmediklerindeki eklemiştir. Bu konuda Ehl-i Sünnet'in, onların hakkı yerine getirdiklerini söylemelerinin caiz olmadığını, hata ve günahlarından arındırarak, ayıplarını görmeyerek yüceltmenin, açık âyet ve ümmetin hilafına olduğunu belirtmiştir.⁵⁰¹

⁴⁹⁸ Şeyh Müfid, *el-İfsâh fi'l-İmâme*, 49-52.

⁴⁹⁹ Şeyh Müfid, *el-İfsâh fi'l-İmâme*, 54.

⁵⁰⁰ Şeyh Müfid, *el-İfsâh fi'l-İmâme*, 55-66-68.

⁵⁰¹ Şeyh Müfid, *el-İfsâh fi'l-İmâme*, 71-75-81.

Şey Müfid, bağı ehli hakkında “bağı ehli kardeşlerimizdir, onlar iman etmiş, şirk ve küfürden uzaktır” diyenlere şöyle demiştir: “Bu rivâyetler tevatüren rivâyet edilmedi, sıhhati üzerinde de ittifak edilmedi.” Müfid, bu ifadesinin devamında da şu olayı nakletmektedir. Basra’da bir adam Müminlerin Emîrine sordu: “Neden bu insanlarla savaşıyoruz; onlar bizim şehadet ettiğimiz şeylere şehadet ediyor, bizim namaz kıldığımız kiblemize yöneliyorlar; o halde onların kanları helal midir?” O (Ali) aleyhisselam da şu âyeti okudu: “Şâyet anlaşma yaptıktan sonra yeminlerini bozarlar ve dininizi karalamaya kalkarlarsa küfrün elebaşları ile vuruşun; çünkü onların yeminleri yok sayılır.”⁵⁰² Adam bunun üzerine ölünceye kadar savaşmaya devam etti. Onunla yapılan savaş Resûlullah ile yapılan savaşla aynıdır ve küfrü gerektirir. Başka bir delilde Resûlullah’ın şu sözüdür: “Kim Ali’ye zarar verirse bana zarar vermiş olur kim bana zarar verirse Allah’a zarar vermiş olur.”⁵⁰³

Şeyh Müfid, sahâbe hakkında Fetih Suresi 29. Âyeti⁵⁰⁴ delil gösterenlere “bizim de buna dâhil edebileceğimiz isimler vardır; Abdullah b. Ubey b. Selul ve Malik b. Nuveyran’ın da bunların içine dâhil olması gerekir; Talha ve Zübeyr de burada methedilenlere dâhil midir diye sorarım”⁵⁰⁵ diyerek bu metodla yola çıkıldığında Ehl-i Sünnet’in münafık ve mürted kabul edilen isimleri de dâhil etmeleri gerekeceğini söyleyerek, bu delili geçersiz kılmaya çalışmaktadır.

Ebû Bekir’in hemen iman etmesi ve tasdik etmesinden dolayı Zümer 33-35⁵⁰⁶ âyetinin onu övdüğünü iddia ederek delil getirenlere şöyle cevap vermiştir: “Allah’ın kitabını heva ile delillendiremezsiniz siz ilmi saptırdınız, Ebû Bekir’e nazil olduğunu söylediğiniz bu âyet sizin zannınıza dayalıdır; biz araştırdık ve bununla ilgili bir kanıt bulamadık; Ebû Ca’fer el-Bâkır, bu âyette kastedilen kişilerin Resûlullah ve Emirü’l Müminîn Ali olduğunu söylemiştir; bunu ispatlayan rivâyetler vardır.”⁵⁰⁷

⁵⁰² Tevbe 9/12.

⁵⁰³ Şeyh Müfid, *el-İfsâh fi’l-İmâme*, 125-128.

⁵⁰⁴ O, Allah’ın elçisi Muhammed’dir. Onunla beraber olanlar da kâfirlere karşı sert, kendi aralarında merhametlidirler. Onları, Allah’ın lutf ve rızasına talip olarak hep rükûda ve secdede görürsün. Secdenin tesiriyle yüzlerine simaları oturmuştur; Tevrat’ta onlar için yapılan benzetme budur. İncil’deki misalleri ise bir ekindir: Çiftçileri sevindirmek üzere filiz verir, onu güçlendirir, kalınlaşır ve kendi sapları üzerinde durur. Onlar (müminler) yüzünden kâfirler öfkeden kahrolsunlar diye (böyle olmuştur). Onlar arasından iman edip dünya ve âhirete yararlı işler yapanlara Allah bir bağışlama ve büyük bir ödül vaad etmektedir.

⁵⁰⁵ Şeyh Müfid, *el-İfsâh fi’l-İmâme*, 139-140.

⁵⁰⁶ Gerçeği getiren kişiye ve onu tasdik edene gelince, işte takvâ sahipleri onlardır. Rableri katında onlar için diledikleri her şey vardır; işte bu, güzel davrananların ödülüdür. Çünkü Allah onların geçmişte yaptıkları en kötü şeyleri bile bağışlayıp silecek ve onları yaptıkları en güzel işlere göre ödüllendirecektir

⁵⁰⁷ Şeyh Müfid, *el-İfsâh fi’l-İmâme*, 164-166.

Ebû Bekir'in fazileti olarak zikredilen onun Resûlullah'la birlikte hicrete çıkması ve onun ikinin ikincisi olarak Kur'an'da bahsedilmesi hakkında şöyle demiştir: "Resûlullah'ın mağarada Ebû Bekir'le bulunduğu doğrudur. İkincisi sözüne gelince bu, sayıyı bir kereliğine bildirmekten başka bir şey değildir."⁵⁰⁸ Müfid'in söz konusu iddiasına karşın Ebû Nuaym'ın eserinde bu durum Ebû Bekir'in faziletlerinden biri olarak zikredilmektedir

Şeyh Müfid, Ebû Bekir'in cömertliği ve çok fazla harcamasına dair rivâyetlerin kökeninin Aişe olduğunu iddia eder. Ona göre Ebû Bekir'in malından harcaması cahillerin zannettiği gibi olsaydı Kur'an aracılığıyla bu övülürdü ya da bu haberler tevatürle gelirdi; bu haber riya ve ikiyüzlülüğe dayanmaktadır.⁵⁰⁹

Müfid'e göre "benden sonra Ebû Bekir ve Ömer'e uyun" hadisi mevzudur ve senesinde eksiklik vardır. Anlamı çelişkilidir ve anlamında da netlik yoktur.⁵¹⁰ Ebû Nuaym ise, Ebû Bekir'in hilâfetini açıkladığı kısımda bu rivâyeti naklederek Ebû Bekir'i savunmuştur.

Şeyh Müfid, "Ebû Bekir Sıddık, Ömerü'l-Fârûk, Osman Zinnûreyn" lakaplarının onların fazilet sahibi olmalarının bir delili olduğunu iddia edenlere söyle cevap vermiştir: Niteliklerin yayılması bir düşünceye bağlı olarak gerçekleşmez. Çünkü asabiyye ve fanatiklik nedeniyle bir insan hak etmese de övülebilir.⁵¹¹ O ikisi insanlara emir olmakla tam bir egemenlik ve kudret elde ettiler. Onların döneminde ve sonrasında düşmanlıklarından insanlar korktukları için kimin öne geçeceğini açıklayamadılar.⁵¹² Ebû Nuaym da bu konuyu eserinde farklı yönleriyle birlikte geniş bir şekilde ele alarak bu iddialarını çürütmeye çalışmıştır.

Şeyh Müfid, İslâma ilk girenin Emîrü'l-Müminîn (Ali) olduğunu, bu konuda ulemanın ittifakı fukahânın icmâsı bulunduğunu, Ebû Bekir ve Ömer'in öne geçmeyi gerektiren bir fazilete sahip olmadıklarını iddia ederek Emîrü'l-Müminîn'den sonra Zeyd, Habbâb, Ca'fer'in İslam'a girdiğini söylemektedir.⁵¹³

Şeyh Müfid ilk üç Halîfenin hilâfeti hakkında şöyle der: "Bilinki Ali'ye Muhammed'den olmasına, insanlar üzerine yönetme ve reislik verilmesine rağmen, o üçünü öne geçirmeseydiniz Müslümanlar arasında kılıç çekilmez, şeriatte ikilik

⁵⁰⁸ Şeyh Müfid, *el-İfsâh fi'l-İmâme*, 185-187.

⁵⁰⁹ Şeyh Müfid, *el-İfsâh fi'l-İmâme*, 210-218.

⁵¹⁰ Şeyh Müfid, *el-İfsâh fi'l-İmâme*, 219-220.

⁵¹¹ Şeyh Müfid, *el-İfsâh fi'l-İmâme*, 225-226.

⁵¹² Şeyh Müfid, *el-İfsâh fi'l-İmâme*, 229-230.

⁵¹³ Şeyh Müfid, *el-İfsâh fi'l-İmâme*, 232.

olmazdı. Şam'dan ve Nehrevan'dan cümle etba hal etmek istemez, Emirü'l-Müminîn Ali b. Ebi Tâlib kanlarını dökmezdi.”⁵¹⁴

Şeyh Müfîd, eserinin sonunda şu ifadeleri kullanır: “Bu kitapta bütün insanların imâmet görüşleri Kur'an âyetleri te'vîl edilerek, hakkında ihtilaf olmayan icmâ ve haberle desteklenerek, bozuk hezeyanlar, açık bir delil ve burhan ile ortaya konmuştur.”⁵¹⁵ Ardından da “Allah Teâla'nın meşiet ve yardımıyla Emîrû'l-Müminîn'in imâmetinin dayandığı Kur'an'ın muhkem âyetlerini, tevatür ve Kur'an âyetleriyle açıklanan ve tevatürle gelen ahbârın sadıklarını kelâmıla doyurdum ve bu kitaba koydum. Bu şekilde konular faydalı bir şekilde tamamlandı; Allah başarıya ve mükâfata eriştirenidir”⁵¹⁶ diyerek eseri tamamlamıştır.

Şeyh Müfîd'in bu konularla ilgili diğer bir çalışması da *Nüketü'l-i'tikâdiyye*'dir. Söz konusu eserini beş bölüme ayırmıştır. Dördüncü bölümünü tamamen imâmet konusuna ayırarak, söz konusu bölümü soru-cevap tarzında Ebû Nuaym'ın yöntemine benzer bir üslupla oluşturmuştur.

Şeyh Müfîd, Ali'nin imâmeti hakkında şöyle der: Eğer sen dersin ki onun imam olduğunu nereden biliyorsun. Ben de derim ki, biz onun imam olduğunu Allah'tan ve onun Resulü'nden gelen mütevatir nas ile biliyoruz, işte Allah Teâla'nın şu sözleri buna örnektir: “Sizin gerçek veliniz Ancak Allah'tır. Onun Elçisidir, Ruku edenler, namazı dosdoğru ikame edenler ve zekâtı verenlerdir.”⁵¹⁷ “Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size nimetimi tamamladım. Size din olarak İslâm'ı seçtim.”⁵¹⁸ “Ey peygamber sana indirileni tebliğ et. Bunu yapmazsan onun mesajını iletmemiş olursun. Allah seni koruyacaktır. Şüphesiz yok ki Allah kâfirler topluluğunu hidâyete erdirmez.”⁵¹⁹ “Allah onun dostu ve koruyucusudur. Sonra Cebrail ve Salih Müminler.”⁵²⁰ Gibi âyetleri kendi ideolojisine göre yorumlamıştır.

Şeyh Müfîd, Resûlullah'ın sözlerinden de şöyle deliller getirir: “Sen benden sonra Halîfesin, benim vasimsin ve dinimin kâdîsısın.”⁵²¹ “Ben kimim mevlası isem Ali

⁵¹⁴ Şeyh Müfîd, *el-İfsah fi'l İmâme*, 241.

⁵¹⁵ Şeyh Müfîd, *el-İfsah fi'l İmâme*, 241.

⁵¹⁶ Şeyh Müfîd, *el-İfsah fi'l İmâme*, 242.

⁵¹⁷ Maide 5/55.

⁵¹⁸ Maide 5/ 3.

⁵¹⁹ Maide 5/67.

⁵²⁰ Tahrir 66/4.

⁵²¹ Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân, Şeyh Müfîd, *Nüketü'l-i'tikâdiyye*, (Tahrir: 'y.ey.' h.1324), 33.

de onun mevlasıdır.” “Harun Musa için ne ise sen de benim için öylesin.” “Ben ilmin şehriyim Ali de onun kapısıdır.”⁵²²

Şeyh Müfîd, benzer amaçlarla yazdığı *Evâilü'l-Makâlât*⁵²³ isimli eserinin üçüncü bölümünde de imâmet görüşünü ispat etmeye çalışmakta ve Mutezile, Havaric, Zeydîyye, Mürcie ile Ehl-i Hadis'ten olanların konuyla ilgili düşüncelerini reddetmektedir. İmâmiyye'nin en efdal olanın imâmeti hak ettiği görüşünden farklı olarak, faziletleri kendinde toplayan başka bir kişinin de imam olabileceğini söylemektedir.⁵²⁴ Devamında da imâmetin şartlarını açıklamaktadır.⁵²⁵

Şeyh Müfîd, aynı İmamî görüşlerini *el-İrşad* isimli eserinde de savunmuş ve bu çerçevede İmamiyye'nin on iki imamının biyografilerine yer vermiştir. Ebû Nuaym'ın *Kitâbü'l-İmâme*'sinde reddiye olarak yer alan konulardan önemli bir kısmını bu eserde de görmek mümkündür. Resûlullah'ın vefatından sonra yaşanan tartışmaları ve Ali'yi imâmet için uygun gören Selmân, Ammar, Ebû Zer, Mikdâd, Câbir b. Abdullah, Ebû Eyyub el-Ensari, Ebû Said el-Hudri gibi sahâbelerin, faziletinden dolayı Ali'yi tercih ettikleri açıklanmıştır.⁵²⁶

2.4.2. Şerif el-Murtazâ (ö. 436/1044) ve *eş-Şâfi fi'l-İmâme* Adlı Eseri

Dönemin imâmet tartışmalarında, İmamiyye Şiası adına öne çıkan bir diğer ismin, Şeyh Müfîd'in öğrencisi Ali b. Hüseyin Şerif el-Murtazâ (ö. 436/1044) olduğunu ifade etmiştik. Ebû Nuaym ile çağdaş olan Şerif el-Murtazâ, Kâdî Abdülcebbar'ın *el-Muğni* adlı eserinin, imâmet bölümüne yazmış olduğu *eş-Şâfi fi'l-İmâme* adındaki reddiyesinde, imâmet konusunu geniş bir şekilde ele alarak görüşlerini savunmuştur. Rivâyetleri sıralamak yerine aklî yaklaşımları öne çıkartmıştır. Yer yer “şöyle denirse ben de şöyle derim”, “kitap sahibi şöyle derse ona denir ki” şeklinde soru cevap tarzı *Kitâbü'l-İmâme*'deki metodla benzer özelliktedir.

Ebû Nuaym, konumuz olan eserinde, ele almış olduğu meseleleri fazilet bağlamında bir hilâfet sıralaması yaparak oluşturmuştur. Şerif el-Murtazâ ise *eş-Şâfi*

⁵²² Şeyh Müfîd, *Nuketü'l-i'tikâdiyye*, 34.

⁵²³ Şeyh Müfîd, *Evâilü'l-Makalat fi Mezahibi'l-Muhtarat ve Şerh-ü Akaidi's-Sadûk (Taşîhu'l-i'tikâd)*, thk: Hacı Abbaskala, (Tebriz, Hakikat Yay., 1371).

⁵²⁴ Şeyh Müfîd, *Evâilü'l-Makalat*, 34-35.

⁵²⁵ Şeyh Müfîd, *Evâilü'l-Makalat*, 36-40.

⁵²⁶ Bkz. Şeyh Müfîd, *Oniki İmamın Hayatı(el-İrşad)*, (İstanbul: İmam Rızâ Dergâhı Yayınları, 2019).

fi'l-İmâme'de imâmet konusunu oldukça etraflı bir şekilde ele almıştır. Dört Halîfe ve faziletleri ile ilgili meseleler değişik bölümler içinde dağınık şekilde bulunmaktadır.

Eserin birinci bölümünün başlığı “imâmet hakkındaki nasların vucubiyetini akıl cihetinden savunmak ve dayanaklarını ortaya koymak” şeklindedir. Bu başlık altında akıl ve nassın imâmete delil olduğundan, imamın masumiyetinden ve masum imamı bu delillerden daha önde tuttuklarından bahsetmektedir.⁵²⁷ “En faziletlinin imam olmasına gerek yoktur” diyenlere “bunun nass ile sabit olduğunu, ayrıca imamın bütün konularda âlim ve müctehid olması gerektiğini, bu kişinin imâmete hakkı olduğunu, ihtiyarı (seçimi) kabul etmediklerini”⁵²⁸ hatırlatmaktadır.

Şerif el-Murtazâ, “seleften hiçbiri imâmet nass ilemedi” diyenlere cevaben şöyle demiştir: “Onlar bu konuda şüphe etmedi; ancak seçimin başlangıcı konusunda ise ihtilaf ettiler.”⁵²⁹ Şûra meselesine gelince “bütün cemaatin dâhil olduğunu iddia ediyorlar, Sünnîler de rıza yoluyla gerçekleştiğini iddia ediyorlar”;⁵³⁰ hâlbuki böyle bir durum söz konusu olmamıştır.

Şerif el-Murtazâ, imâmetin şartları ve imamın bütün konularda âlim olması gerektiğini izah etmeye çalışarak, Ebû Bekir'in İslâm'a ilk giren olmadığını⁵³¹ ve hilâfetinin oldu bittiyle gerçekleştiğini ileri sürmektedir.⁵³² O, devamında şöyle der: Bir kişi “Aleyhisselam Amr b. el-As ile Halid b. Velid'e velâyet vermişti; öyleyse onları Ebû Bekir, Ömer, Osman ve diğer faziletlilerden başkalarına karşı imâmetten meneden nedir” derse ona deriz ki “bize göre bu mefdulü efdalin önüne geçirmektir.”⁵³³ Dolayısıyla Şerif el-Murtazâ, dört Halîfenin mefdul olduğunu söylemiştir. Ona göre Ali'nin, Nebi (s.a.)'nin ailesinden olması, kendisinden sonra imâmetin, itaatın ve onu tazimin farz olduğunu gösterir. Kadınlar âleminin efendisini nikâhlanması,⁵³⁴ Resûlullah'ın “Ali bendendir, ben de Ali'denim, Ali hak ile beraberdir, hak da Ali'yle” demesi, onun güç ve kuvvetini, onun dindeki yüceliğini, onun fazilet ve takdimini gerektirir.⁵³⁵

⁵²⁷ Ali b. Hüseyin Şerif el-Murteza, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, thk: Fadıl Mîlânî ve Abdü'z-Zehra Hüseyinî, (Tahran: Müessesetü Sadık, h.1407/ m. 1987), 5.

⁵²⁸ Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, 9-10.

⁵²⁹ Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, 11.

⁵³⁰ Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, 12.

⁵³¹ Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, 21.

⁵³² Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, 24.

⁵³³ Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, 52.

⁵³⁴ Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, 65.

⁵³⁵ Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, 66.

Şerif el-Murtazâ'ya göre sözlü nass da iki kısımdır. Birincisi Resûlullah'ın (s.a.) muradını açıkça ortaya koyan delil olarak kabul ettiğimiz sözleridir. Devamında da şöyle der: Bizim ashabımız bunu “nass-ı celi” olarak isimlendirir. Resulullah'ın şu sözü buna örnektir: “Ali'ye emirlik işinde teslim olun. O sizin içinizden benden sonraki Halîfedir. Onu dinleyin ve itaat edin.” İkinci kısım ise Resulullah'tan gelen fakat imâmete dolaylı olarak işaret eden şunun gibi sözleridir: “Musa için Harun ne ise sen de benim için öylesin; fakat benden sonra nebilik yoktur.”⁵³⁶ Resûlullah, Yevmü'd-Dâr'da⁵³⁷ Abdülmuttalip oğullarını toplamış ve onlara şu meşhur sözünü söylemiştir: “Benim kardeşim, vasim ve benden sonra Halîfemsin.” Bu sözü başka hiçbir kimseye söylememiştir.⁵³⁸

Murtazâ'ya göre biat döneminde muhaliflerin karşı görüşleri, asabiyyeyi, gizlenme ve takiyyenin lüzumunu doğurmuştur. Rasulallah da İslâmın ilk dönemlerinde gizlenmek zorunda kalmıştır.⁵³⁹ Ayrıca Ebû Bekir'in imâmeti hakkındaki naslar âhad tarik ile gelmiştir. Namazda öne geçirmesi, “benden sonra Ebû Bekir ve Ömer'e uyun” rivâyeti ve “benden sonra hilâfet otuz senedir” gibi rivâyetlerin hepsi uydurma sözlerdir. Ebû Bekir hakkında nass yoktur öyle olsaydı Sakife'de Ömer ve diğerleri bunu söylerdi.⁵⁴⁰

Şerif el-Murtazâ, Sahib-i kitab (Kâdî Abdulcebbar) “eğer sizin dediğiniz gibi nas ve nakil varsa ona çağdırmaktan sahâbeyi meneden neydi?” derse ona şöyle denir: “Onlar fitne ve ayrılık çıkmasını istemediler. Çünkü onlar Resûlullah'ın eğitimden geçmiş sahâbenin büyükleriydi.⁵⁴¹ Usâme'yi orduya komutan tayin etmesi,⁵⁴² Ebû Bekir'in Kelale hakkındaki cehâleti⁵⁴³ gibi konuları da ele alarak kendi imâmet görüşlerini savunmuştur.

Şerif el-Murtazâ, Ömer b. el-Hattâb'ın imâmetini kabul edenlerin görüşlerini de verdikten sonra⁵⁴⁴ onu, meşru olmayan bir şekilde beytûlmâlden birilerine para

⁵³⁶ Şerif el-Murteza, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, 67.

⁵³⁷ Yevmü'd Dar: Rasulallah'ın “Yakın akrabalarını uyar” âyetinin (26 şuara: 214) nazil olması üzerine ailesini ve Abdülmuttalib oğullarını topladığı gün.

⁵³⁸ Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, 77-78.

⁵³⁹ Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, 79.

⁵⁴⁰ Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, 110.

⁵⁴¹ Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, 125.

⁵⁴² Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, 144.

⁵⁴³ Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, 159.

⁵⁴⁴ Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, 171.

vermesi,⁵⁴⁵ nassa rağmen şûra oluşturması⁵⁴⁶ ve diğer bazı içtihatları⁵⁴⁷ nedeniyle eleştirmiştir.

Osman'ın imâmetine itiraz ederken ise⁵⁴⁸ onun beytûlmâlî saçıp savurmasını,⁵⁴⁹ İbn Mes'ud⁵⁵⁰ ile Ammar'ı dövmesini⁵⁵¹ ve Eba Zer'i Rebeze'ye sürmesini⁵⁵² gerekçe göstermiştir. Ayrıca Emirü'l-Müminin'in imâmetinin ispatına da geniş yer ayırmıştır.⁵⁵³ Aişe, Zübeyr ve Talhâ'nın tevbeleri hakkında tartışmalı durumları da gündeme getirmiştir⁵⁵⁴

2.4.3. Sahib b. Abbâd'ın (ö. 385/995) *Divan*'ı ve *Zeydîye* İsimli Eseri

Her ne kadar İmâmiyye âlimleri kadar olmasa da dönemin Zeydî âlimlerinden Sahib b. Abbâd da *Divan*'da⁵⁵⁵ bu konulara yer vermiştir. O, Ali'yi sevmek ve şüphelileri terk etmenin gerekliliği,⁵⁵⁶ Ali'nin imam⁵⁵⁷ ve Emîrü'l-Müminin⁵⁵⁸ oluşu gibi konulara ağırlık vermekte ve bu şekilde Ali'yi öncelediği görülmektedir. *Zeydîye*⁵⁵⁹ isimli eserinde ise Ali'nin imâmetinin delilleri,⁵⁶⁰ Emirü'l-Müminin Ali hakkındaki nassı soran muhaliflere cevaplar,⁵⁶¹ “imâmet Ebû Bekir'indir” diyenlere cevaplar,⁵⁶² Ali'nin fazileti, en efdal olmasının delilleri,⁵⁶³ onun bütün özellikleri kendinde toplaması, onun Allah katında en faziletli olması⁵⁶⁴ ve sahâbenin en efdali olması durumunun incelenerek ispatı⁵⁶⁵ gibi konulara yer vermiştir.

⁵⁴⁵ Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, 185.

⁵⁴⁶ Şerif el-Murtazâ *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, 199.

⁵⁴⁷ Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, 193.

⁵⁴⁸ Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, 223.

⁵⁴⁹ Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, 229.

⁵⁵⁰ Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, 79.

⁵⁵¹ Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, 286.

⁵⁵² Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, 293.

⁵⁵³ Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, 311.

⁵⁵⁴ Şerif el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, 321.

⁵⁵⁵ Sahib b. Abbâd, *Divan*, thk. İbrahim Şemsüddin (Beyrut: Âlâmi Yay., 1422/2001).

⁵⁵⁶ Sahib b. Abbâd, *Divan*, 61.

⁵⁵⁷ Sahib b. Abbâd, *Divan*, 93.

⁵⁵⁸ Sahib b. Abbâd, *Divan*, 98.

⁵⁵⁹ Sahib b. Abbâd, *ez-Zeydîye*, thk: Naci Hasan, (Beyrut: Daru'l Arabiyye, 1986).

⁵⁶⁰ Sahib b. Abbâd, *Zeydîye*, 27.

⁵⁶¹ Sahib b. Abbâd, *Zeydîye*, 59.

⁵⁶² Sahib b. Abbâd, *Zeydîye*, 69.

⁵⁶³ Sahib b. Abbâd, *Zeydîye*, 101.

⁵⁶⁴ Sahib b. Abbâd, *Zeydîye*, 105.

⁵⁶⁵ Sahib b. Abbâd, *Zeydîye*, 131.

2.5. ESERİN ETKİLENDİĞİ VE ETKİLEMİŞ OLABİLECEĞİ BAZI ESERLER

Şia'nın imâmet iddialarına cevap olarak yazılan Câhız'ın (ö.255/869) *el-Osmaniyye*'si ile sonraki bazı eserlerden daha önce bahsetmiştik. Biz burada Ebû Nuaym'la yakın dönemde yaşayıp da onunla benzer düşüncelere sahip âlimler ile daha sonra kendisini etkilediğini düşündüğümüz bazı bilginlere yer vermeye çalışacağız.

Bâkılânî (ö. 403/1013), Hulefâ-yi Râşidîn'in imâmetlerini savunduğu *Menâkıbü'l-eimme ve nakzü'l-metâin an Selefî'l-ümme Menâkıbü'l-eimme ve nakzü'l-metâ'in an Selefî'l-ümme* adındaki eserinde imâmet, fazilet ve efdaliyyet görüşünde Ebû Nuaym ile ortaktır ve kitapta dağınık halde bulunmaktadır.⁵⁶⁶

Ebû Nuaym gibi imâmet ve fazilet konusuna oldukça fazla yer veren İbn Hazm da (ö.456/1064) *el-Fasl* adlı eserinde imâmet konusuna yer vermiş, Ebû Nuaym ile benzer zekilde konuya giriş yaparak bütün fırkaların imâmetin gerekli olduğu, Allah'ın hükümleriyle yöneten adil bir imama tabi olmanın vacip olması konusunda birleştiklerini ifade etmiştir.⁵⁶⁷

İbn Hazm, “fazilet konusunda insanların ihtilaf ettiğini, bazı Mutezile, Ehl-i Sünnet, Mürcie ve Şia'nın tamamı en faziletli Ali b. Ebî Tâlib'dir dedi. Bize bu konuda fukahadan sahâbe ve tabiinden farklı görüşler rivâyet edildi” diyerek detaylı açıklamalar vermektedir. Kendisi ise en faziletli olarak Resûlullah'ın eşlerini sonra Ebû Bekir'i görmektedir.⁵⁶⁸ Mefdul olanın imâmetini caiz görmediğini açıklamıştır.⁵⁶⁹

İbn Hazm'ın konuyu ele alarak etraflıca incelemesi fazilet konusunun yaşadığı bölgenin önemli konularından olduğunu göstermektedir. Metodu bazı görüş ve kullanmış olduğu delilleri benzer özellikler taşısa da amaç ve varılan sonuç açısından farklılıklar arz etmektedir.

İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik el-Cüveynî (ö. 478/1085) de imâmet konusunu *Gıyâsü'l-ümme fî iltiyâsi'z-zulem* adındaki eserinde etraflıca ele almış, Ebû Nuaym'ın ilerde zikredeceğimiz eserin konuları sistemli bir

⁵⁶⁶ Bkz. Ebû Bekir Muhammed el-Bâkılânî, *Menâkıbü'l-Eimmeti'l Erbeatü*, thk: SemiraFerhat (Beyrut: Dâru'l Müntehab, 1422/2002) .

⁵⁶⁷ İbn Hazm Ebû Muhammed Alî b. Ahmed, *el-Faṣl fi'l-mîlel ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl* 4, thk: Muhammed İbrahim Nâsir ve Abdurrahman Umeyra (Beyrut: Dâru'l Ceyl, 1416/1996), 149-150.

⁵⁶⁸ İbn Hazm, *el-Faṣl* 4: 181-183. İbn Hazm 79. sayfada hilafeti Kureyşliliği konusundan başlayarak 1v. Cildin sonuna kadar Ebû Nuaym'ın Ebû Bekir ve Ail'nin hilafetleri başlığı altında ele aldığı meseleleri ele alarak kendi görüşlerini açıklamıştır.

⁵⁶⁹ İbn Hazm, *el-Faṣl* 5: 5-6.

şekilde açıklanmıştır.⁵⁷⁰ Sonraları Fahrüddîn Râzi Muhammed b. Ömer (ö. 606/1210) de, *el-Muhassal* adındaki eserinin dördüncü kısmında imâmet şartlarını açıklayarak, görüşlerini ortaya koymuştur.⁵⁷¹ Aynı şekilde Abdullâh b. Ömer el-Beyzâvî (ö. 685/1286) de, *Tavâliü'l- Envar* adındaki eserini imâmet konusuna ayırarak⁵⁷² imam tayin etmenin gerekliliği, imamların sahip olması gereken vasıflar, imâmetin hangi yolla gerçekleşeceği, Hz. Peygamber'den sonra imamın Hz. Ebûbekir olduğunun ispatı, sahâbenin fazileti konularına yer vermiştir.⁵⁷³

Ebû Nuaym, Ebû Abdillâh Muhammed ibn Arafe'nin (ö. 803/1401), *el-Muhtaşar fî 'ilmi'l- kelâm* isimli eserine de model olmuş görünmektedir. Kelâm meselelerinin ele alındığı eser içerik ve metod olarak kopya edilmiş gibidir.⁵⁷⁴

Yukarıda kısaca bahsettiğimiz eserlerin imâmet, dört Halîfe ve sahâbe ile ilgili kısımlarında Eş'arî geleneğin konularla ilgili görüşleri yansıtılmıştır. Kendine özgü bir tarzda *Kitâbü'l-İmâme*'yi telif eden Ebû Nuaym'ın savunduğu görüşler, delilleri, bu geleneği yansıtır özelliktedir diyebiliriz. Ayrıca bazı temel Şîî iddialarını ispat amacıyla *Minhâcü'l-Kerâme fî Ma'rifeti'l-İmâme* isimli eserini yazan meşhur Şîî İmâmî âlim İbnü'l-Mutahhar el-Hillî (ö. 726/1325) de, kendi bazı iddialarının Sünnî kaynaklarda da bulunduğunu iddia ederken muhtemelen onun *Kitâbü'l-İmâme*'sini esas almıştır. Çünkü Ebû Nuaym'ın bu eseri, tüm bu tarz rivâyetlerin sistematik bir şekilde bir araya getirilmesi yönüyle muhataplarına ciddi kolaylıklar sağlamıştır.

⁵⁷⁰ Bkz. İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik el-Cüveynî, *Gıyâsü'l-ümem fî iltiyâsi'z zulem*, thk: Mustafa Hilmi ve Fuad Abdü'l Mün'im (İskenderiyye: Dârü'd Da've, 1400/1980).

⁵⁷¹ Fahrüddîn Râzî Muhammed b. Ömer (ö. 606/1210), *el-Muhassal*, (Kahire: Mektebetü Ezher, t.y.), 240-248.

⁵⁷² Kâmil Tiftik, "Kadı Beyzâvî'nin Tavâliü'l- Envar'ının Mustafa Sıdkı'ya Ait Tercümesi", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Uni., 1997), 170-178.

⁵⁷³ Bkz.Ebû Saîd Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Tavâliü'l- Envar*, çev: İlyas Çelebi, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 252-265.

⁵⁷⁴ Bkz. Murat Akın, "Eş'arî Geleneğinde İmâmet Anlayışı: İbn Arafe Örneği" , *Selçuk Üni., İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1, sy.2 (2020).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ESERİN İÇERİK VE METOD OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ

Günümüze ulaşan bilgilere göre Ebû Nuaym, 150'den fazla eser telif etmiştir ve bu eserler eski kaynaklarda dağınık bir şekilde geçmektedir.⁵⁷⁵ Bir kısmı günümüze ulaşan eserlerin incelenmesi göstermiştir ki Ebû Nuaym, kitaplarını, bir konu üzerine hadisleri rivâyet ederek o konuyu izaha kavuşturma, dinî, ahlaki bir davranışa teşvik etme amacıyla oluşturmuştur. Bunlar içerisinde bir muhataba reddiye olarak yazılmış üç tane eser görülmektedir. Bunlar *Kitâbü'l-İmâme ve'r-Red ale'r-Râfıza*, *er-Red alâ-Garîbi'l-Musannef* ve İbn Mende ile aralarının açılmasının sebebi olan *er-Red ale'l-Lafziyye ve'l-Hulûliyye*⁵⁷⁶ adındaki eserleridir.

Ebû Nuaym ile İbn Mende hadis ilmindeki üstünlükleri ile şöhret bulmuş İsfahan âlimlerindedir. Onlar eserlerini, konu başlığını koyduktan sonra ilgili rivâyetleri zikrederek oluşturmuşlardır. Örneğin İbn Mende'nin *Şürûtu'l-Eimme*, *Kitâbü't-Tevhid* ve *er-Red ale'l-Cehmiyye* adındaki eserleri sadece rivâyetlerden müteşekkildir.⁵⁷⁷ Gördüğümüz kadarıyla söyleyebiliriz ki genellikle hadis eserleri bu şekilde telif edilmektedir. Ebû Nuaym'ın da incelediğimiz eserlerinde bu metod uygulanmıştır. Fakat konumuz olan *Kitâbü'l-İmâme*'de rivâyetlerle birlikte kelamı kullanması eseri özgün kılan özelliğidir.

Ebû Nuaym ilk olarak Ebû Bekir'in (r.a.) Hilâfetini açıklar, bu bölümde Şîa'nın 21 ayrı iddiasına cevap olarak 60 kadar hadis rivâyetini sened ve metinleriyle birlikte delil olarak verir. Bunlar arasında Resûlullah'a (s.a.) en yakın raviden farklı senetle gelen hadisler de bulunmaktadır.

İmâmiyye'nin ileri gelenlerini muhatap alarak, Ebû Bekir'in hilâfetini tartışır ve delillerinin geçersizliğini ispat etmek için rivâyet ve kelamı kullanır. Onun tüm

⁵⁷⁵ Bkz. Keskin, *Ebû Nu'aym el-İsfahânî*, 69-126; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 17: 56; Sübki, *Tabakâtü'sh Şâfiyyeti'l Kübrâ* 4: 21; Zehebî, *Tezkiretü'l Huffâz* 3: 197; Suyûtî, *Tezkiretü'l Huffâz* 1: 423; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z Zünûn* 1: 1422 ve 2: 1465; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü'l-Ulemâi'l-Hadis* 3: 291; Sem'âni, *et-Tahbîr* 1: 170-185; Musin el-Emîn, *Âyânu'sh Şîa*, 3: 8.

⁵⁷⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z Zünûn* 2: 1465.

⁵⁷⁷ Bkz. Muhammed b. İshak İbn Mende, *er-Red ale'l Cehmiyye*, thk: Ali b. Muhammed Nâsır el-Fukayhî, (Medine: Mektebetü'l Guraba Yayınları, 1414/1994); İbn Mende, *Kitâbü't Tevhid*, thk: Fukayhî, (Medine: Medine İslâm Üniversitesi Yayınları, 1409/1989); İbn Mende *Şürûtu'l Eimme*, thk: Abdurrahman b. Abdülcebbar, (Riyad: Dâru'l İslâm Yayınları, 1416/ 1996).

Müslümanların biatiyle seçildiğini ifade eder. Ardından Ali b. Ebi Talib ile kıyaslama yoluna giderek öne çıkan bazı konuları ele alır. Resûlullah'tan (s.a.) gelen rivâyetlerde geçen “mevlâ”, “halef” ve “Halîfe” kelimelerini Resûlullah'ın (s.a.) başka sahâbeler için de kullandığını ve bunun farklı anlamlara da geldiğini örnekleriyle açıklar. Ebû Bekir'in diğer sahâbelerde olmayan sıddik olması Resûlullah'ın (s.a.) namazda onu öne geçirmesi gibi özellikleri olduğunu söyleyerek onu efdaliyyetini ispat gayreti içine girer. Ali'nin ilk İslâm'a girenlerden olması dolayısıyla hilâfette öncelikli hak sahibi olduğu iddialarına cevap verir. Ali'nin Ebû Bekir'e geç biat etmesinin takiyye olduğu iddiasının tutarsızlığını, Ömer'in “ona biat aniden oldu” demekle neyi kastettiğini, Ali'nin ilk İslâm'a girenlerden olması dolayısıyla hilâfette öncelikli hak sahibi olduğu iddialarını cevaplamaya çalışır.⁵⁷⁸

Ömer b. el-Hattâb'ın hilâfetiyle ilgili kısımda Şâ'nın 6 iddiasına oldukça teferruatlı bir şekilde cevap vererek bu görüşlerini 40 kadar rivâyetle desteklemiştir. Muhâliflerin “Ebû Bekir, Müslümanları dâhil etmeksizin tek başına karar verdi, şura olmadı, Ali ondan daha âlimdi” gibi Şâ'nın iddialarına cevap vermiş, Ebû Bekir'in ümmetin onu kabul ve razı olacağından emin olduğu için onu seçtiğini ispatlamaya çalışmıştır. Daha sonra Ömer'in ilminin bolluğu, kuvveti, metaneti, isabetli kararlar vermesi, imanının sağlamlığı, şeytanın ondan korkması, rızasının adalet ve gazabının izzet olması ile ilgili rivâyetlere yer vermiştir.

Osman b. el-Affan hilâfetine ilişkin bölümde, Şâ'nın 16 ayrı iddiasına 119 rivâyetle cevap vermiştir. Yazma eserde 20 sayfayı bu konuya ayırmıştır “şura ehli toplanıp, cömertliği, ilminin çokluğu ve yumuşaklığı gibi seçkin özelliklerinden dolayı Allah'ın Osman'ı ayrı tuttuğunu bildiklerinden dolayı seçtiler ve ihtilaf etmediler” şeklindeki bir girişten sonra muhalifin iddialarına cevap vermiştir.⁵⁷⁹

Osman'ın Bedir ve Rıdvan'da bulunmaması, Abdullah b. Mes'ud'un karşı çıkması, görevlendirdiği kişilerin tepki çekmesi, yolculukta ve hacda namazı dörde tamamlaması, zekât mallarından vermesi, beytü'l-mâlden hakkı olmayanlara dağıtması, Eba Zer'in Rebeze'ye gitmesi, Osman'ın katli ve bunda Ali'nin rolü gibi meseleleri açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır.

⁵⁷⁸ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, 16b sayfasında, “Ebû Bekir'in hilafeti sona erdi” dedikten sonra “Emirülmüminin Ömer b. el-Hattab'ın hilafetine” geçmekte ve “muhalif şöyle derse...” şeklinde devam etmektedir.

⁵⁷⁹ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, 23b.

Ali'nin Hilâfeti kısmında hilâfetin 30 yıl olduğuyula alakalı bir rivâyetle başladıktan sonra “biz deriz ki Muâviye meliklerin ilkidir” şeklinde bir görüş belirtmektedir. Bu görüşü ile Eş'arî âlimlere katılmaktadır.

Sahâbenin dinin hilafına olacak şekilde birbirleriyle savaşmaları ve kan dökmeleri, bağı ehli, Talha, Zübeyr, Ammar, Sehl (gibi sahâbelerin içtihat etmesi ve kendi görüşlerini uygulamaları), Ali'nin hilâfeti (yüklenmekte isabet etmesi; aksi durumda Resûlullah'ın (s.a.) getirdiği dinin kaybolup gideceği) ve “Resûlullah'ın (s.a.) duası ve bedduasının ulaşması, sahâbeye hakaret edene de bu duanın ulaşmasının zarar verip vermeyeceği” gibi konulara değinmiştir.

Bunlara ilaveten, ashabın birbirleriyle çatışmasının onların faziletine zarar vermeyeceğini, onlar hakkında olumlu düşünmenin ümmet olmanın gereği olduğunu belirtmiştir. Resûlullah'ın (s.a.) onlar hakkındaki tavrını devam ettirmeyenlerden, Allah'ın yüz çevireceği, lanetleneceği ve cezalandıracağı gibi rivâyetleri de eklemiştir. “Birbirleriyle savaşmış olsalar da sahâbeyi tekfir etmek akıl fikir sahibi hiçbir Müslümanın söyleyeceği bir şey değildir” dedikten sonra kapsamlı bir dua ile eserini tamamlamıştır.

Ebû Nuaym, günümüze değin süregelen Muhammed isminden sonra “sallallahu aleyhi ve sellem”, sahâbe isimlerinden sonra “radıyallahu anh/anhüm” gibi saygı ve tazim ifadeleri kullanılmıştır. Bu ifadeler günümüzde de aynen kullanılmaktadır. Ayrıca Ali isminden sonra birkaç yerde Şîilerin kullandığı “kerremallâhu vecheh” saygı ifadesinin eserde yer alması müellifin Şîa'ya karşı tutumunun da bir göstergesidir.

3.1. ESERİN BAŞLICA KONULARI VE EBÛ NUAYM'IN GÖRÜŞLERİ

3.1.1. Hz. Ebû Bekir'in Hilâfeti

3.1.1.1. İnsanların “İmâmet” Hakkındaki İhtilafları

Ebû Nuaym, insanların imâmet üzerinde şahsına olan muhabbetlerine rağmen İbn. Ebî Kuhâfe'nin imâmeti meselesinde ayrılığa düşerek farklı farklı hiziplere ayrıldıklarını Kendi görüşlerine uyduklarını ve bunun böyle devam ettiğini söylemektedir. Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin de belirttiği ettiği gibi, insanların imâmetle

ilgili ihtilaflarında kan döktükleri gibi başka hiçbir konuda kan dökmediklerini ifade ederek konunun önemini ve yazılma amacını vurgulamaktadır.⁵⁸⁰

Şîa'nın bu hususta gündeme getirdiği meseleleri belli başlıklar altında toplayarak cevaplandırmaya çalışmaktadır. Biz onun bu kitabında yazdıklarının tümünü buraya aktarmak istemiyoruz. Fakat konularına göre nakledilen birbirine benzer rivâyetleri özetleyerek bir bütünlük içerisinde, kendi yorumlarını da dikkate alarak belli başlıklar altında aktarmaya çalışacağız. Bunlar aşağıdaki şekildedir:

3.1.1.2. Ümmetin En Hayırlıları (Sahâbeler) ve Bunu İspatlayan Âyetler

Ebû Nuaym, sahâbeye işaret ettiğini düşündüğü Tevbe 9/21, 88, 100; Fetih 48/4, 18, 26, 29; Hucurat 49/3; Zümer 39/18; Bakara 2/157; Ali İmran 3/174; Enfal 8/62, 64; Haşr 59/9, 10. âyetlere yer vermiştir. Sahâbenin nefislerinden, mallarından, evlatlarından, eşlerinden, yurtlarından, vatanlarından ayrılarak hicret ettiklerini, bu uğurda babalarını kardeşlerini öldürerek kendilerini feda etmelerini, mallarını Allah'a has kılarak infak ettiklerini, kararlılık ve tevekkülle çaba gösterdiklerini Allah'ın rızasını zenginliğe, hakir görülmeyi ihtişama ve gurbeti vatana tercih ettiklerini belirtmiştir.

Devamında da “o Muhâcirler ki vatanlarından ve mallarından sürülen, Allah'ın rızasını ve hoşnutluğunu isteyen, Allah'a ve Resûlüne (s.a.) yardım eden sadıklardır. Sözlerinde duranlardır. Kardeşleri olan Ensar ki onlar en hayırlı dost, Arap kabilelerinin en şerefli olanlarıdır. Resul (s.a.) onların evlerini yuva (yurtlarını yurt) ve emin bir varış yeri edindi” demekte, bu şekilde Ensar ile Muhâcirun'u övmekte ve fedakârlıklarını hatırlatmaktadır.

Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti hakkında İmâmiyye'nin ileri gelenlerini muhatap alarak “sahâbe ümmetlerin en hayırlısıdır” sözünü hiçbir fırkanın reddetmediğini, Ebû Bekir'e biat eden sahâbenin kılıç zoru ya da herhangi bir baskı olmaksızın, en faziletli ve en çok hak sahibi olduğunu bildikleri için biat ettiklerini belirtmiştir. Ona biatın zorlama ile olmadığını aksi halde aralarında yayılmasının mümkün olmayacağını delilleri ile ispat etmeye çalışmaktadır.⁵⁸¹

3.1.1.3. Mevla ve Veli Kavramlarının Kullanım Şekilleri

⁵⁸⁰ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 205-211.

⁵⁸¹ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 217-218.

Resûlullah'ın (s.a.) “Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır” rivâyetinin, Ali b. Ebi Talib'in faziletinin beyan edilmesi ve Ali'nin de diğer müminler gibi onun mevlâsı olduğu anlamına geldiği ifade etmektedir. Ayrıca Arap dilinde “velî” ile “mevlâ”nın aynı anlamı içerdiğini, buradaki “mevlâ” kelimesinin insanların “falanca Mevla (kişi, şahıs) Haşim oğullarındandır veya falanca mevlâ (kişi, şahıs) Ümeyye oğullarındandır” demeye benzediğini ispat etmeye çalışmıştır.⁵⁸²

3.1.1.4. İstihlâf (Musa İçin Harun Ne İse Sende Benim İçin Öylesin) Meselesi

Resûlullah'ın (s.a.) Ali hakkındaki “Harun Musa için nasıl bir makamda ise sen de benim için öylesin” rivâyetiyle ilgili olarak Harun'un Musa'daki yeri, yani onun (Ali'nin) istihlâfı (yerine geçmesi) hayattayken Medine'de olmuştur. Resûlullah (s.a.) onun hakkındaki bu sözünü Tebuk Senesinde (savaş için yola çıkarken) kendi yerine (vekâleten) onu bıraktığında söylemiştir. O (s.a.), İbn Ümmü Mektûm, Hafif b. Eyma b. Ruhsan el-Gıfâri gibi diğer sahâbeleri de savaş durumunda halîfe kılmıştır⁵⁸³ demektedir.

3.1.1.5. Resûlullah'ın (s.a.) Hz. Ali'nin Kayınbabası Olması

Osman b. Affan'ın da aynı durumda olduğunu, ayrıca onun iki kızıyla evlendiğini, İbnü'l-Âs b. er-Rebîa'nın da onun kızıyla evlendiğini, damadı olmak hilâfete hak sahibi olmayı gerektiriyor ise onların da aynı durumda olduklarını söylemektedir.⁵⁸⁴

3.1.1.6. Hz. Ali'nin Sancağı Taşınması Ve Resûlullah'ın Onu Sevmesi

Ebû Nuaym'a göre bu fazileti Ali ile paylaşan pek çok sahâbe olmuştur. Ebû Bekir, Ömer, Osman, Zeyd ve Üsâme de taşıdı. Ayrıca Resûlullah Hasan, Hüseyin ve Âişe Fâtıma ve bunların dışında başkalarını da severdi.⁵⁸⁵

3.1.1.7. Hz. Ali'nin İslam'a İlk Giren Kişi Olması

⁵⁸² Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 218-220.

⁵⁸³ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 221-222.

⁵⁸⁴ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 224.

⁵⁸⁵ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 225-228.

“Ali İslâm’a ilk girendir ve hilâfet onun hakkıdır” iddiası geçerli bir iddia değildir. Zira Resûlullah’a (s.a.) sorulduğunda, “hür ve köle” olarak Ebû Bekir ve Bilal’in İslâm’a ilk girenler olduğunu söylediği pek çok rivayet vardır.⁵⁸⁶

3.1.1.8. Vasiyet Meselesi

Resûlullah’ın (s.a.) Ali’ye vasiyet ettiğini ve onu bu işte sorumlu kıldığını iddia edene şöyle cevap vermektedir: “Resûlullah (s.a.) ne bir dirhem ne bir dinar ne bir koyun ne bir deve ne de bir vasiyet bırakmadığına dair rivâyetler vardır. Ali’den gelen benzer rivâyetler de vardır. Aynı şey Ebû Bekir için de geçerlidir.” Ebû Nuaym, devamında Hüzeyl’in “Ebû Bekir, Resûlullah’ın (s.a.) tavsiyesi ile iktidara geldi. Ebû Bekir, Resûlullah’dan (s.a.) bir ahit bulmayı isterdi, bulsaydı onu burnuna hızma gibi takardı” dediğini de ifade etmektedir.⁵⁸⁷

3.1.1.9. Güneşin Hz. Ali’ye Dönmesi, İkinci Vaktinin Onun İçin Geri Gelmesi

Güneş battıktan sonra Ali’ye geri döndürüldüğünü ve ikinci namazının vaktinin o namaz kılincaya kadar beklediğini iddia eden kişiye “Ali için böyle bir şey mümkün olsa Resûlullah (s.a.) için de bir kere olsun gerçekleşmesi elbette mümkün olurdu. Hendek savaşının yapıldığı gün Resûlullah (s.a.) öğle ve ikinci namazlarını yatsı namazından sonra kıldı.” şeklinde cevap vermiştir.⁵⁸⁸

3.1.1.10. Hz. Ali Hakkında “Resûlullah (s.a.) Şöyle Dedi ...” Şeklinde Uydurulan Rivâyetler

Resûlullah’ın (s.a.) Ali’ye “sen onların en hayırlısı ve en faziletlisi sensin ve sen benden sonra Halîfesin” benzeri sözleri hakkında Ebû Nuaym çelişkili zayıf haberlere karşı çıkan biri bunlara da karşı çıkması gerektiğini söylemektedir. Benzer şekilde Ebû Bekir hakkında da Hz. Peygamber’e söylettirilen birtakım uydurma rivâyetlerin bulunduğunu “Ebû Bekir Allah’ın yarattıklarının en hayırlısıdır.”⁵⁸⁹ Şeklinde sözlerin delil olarak asla kabul edilemeyeceğini ifade etmektedir.

⁵⁸⁶ Ebû Nuaym, Kitâbü’l-İmâme, Fukayhî, 229-230.

⁵⁸⁷ Ebû Nuaym, Kitâbü’l-İmâme, Fukayhî, 232-237.

⁵⁸⁸ Ebû Nuaym, Kitâbü’l-İmâme, Fukayhî, 238-240.

⁵⁸⁹ Ebû Nuaym, Kitâbü’l-İmâme, Fukayhî, 241-242.

3.1.1.11. Resûlullah'ın (s.a.) Hz. Ali'ye “Kardeşimsin” Demesi

Resûlullah'ın (s.a.) sahâbeyi kendi aralarında kardeşler yaptığı, kendisinin de kardeş olarak Ali'yi seçtiği ve “sen benim dünyada ve ahirette kardeşimsin” dediği delil olarak getirilirse kendisine şöyle deneceğini ifade etmiştir: “Bu fazilet, hilâfeti gerektirmez. Bu söz hilâfeti gerektiriyorsa o halde babalık kardeşlikten daha özeldir. Hz. Peygamber (s.a.) amcası Abbas için, o benim babamdır” demiştir. Baba kardeşten daha yakındır. Bununla beraber Nebi “kardeş” kelimesini Ebû Bekir ve diğerleri için, “baba” kelimesini ise sadece Abbas için kullanmıştır. Yani Ebû Bekir'e “kardeşim” demesi de “arkadaşım” anlamındadır. “Muhakkak ki Ebû Bekir, görüşlerini takip etmek, yaptıklarını yapmak konusunda en çok hak sahibi olandır” rivâyeti de bu durumu açıklamaktadır.⁵⁹⁰

3.1.1.12. Resûlullah'ın (s.a.) “Seni Ancak Mümin Sever, Münafık Sevmez” Demesi

Ebû Nuaym'a göre eğer Resûlullah'ın Ali'ye “seni ancak mümin sever, münafık sevmez” demesi hilâfeti gerektiriyorsa, o zaman Ensar için de benzer durum söz konusudur. Çünkü o (s.a.) Ensar içinde benzer şeyler söylemiştir.⁵⁹¹

3.1.1.13. Hz. Ali'nin En Güçlü Ve Metanetli Olduğu İddiası

Ebû Nuaym'a göre şâyet bir kişi hilâfet için Ali'nin cesaretini, onun kavminin en güçlüsü olmasını ve metanetini delil getirirse ona, ne kadar faziletli olursa olsun cesaret sahibi olan herkesin hilâfeti hak etmiş olmayacağı hatırlatılması gerekir. Zaten Ensâr'ın içinde çok sayıda cesur ve kahraman vardır. Ebû Dücâne, Âsım b. Sabit b. Ebi'l Eflâh, Berâe b. Malik vb. Muhâcir ve Ensâr'dan pek çoğu da öyleydi. Yine Ömer b. el-Hattâb'ın Bedir Savaşı'nda yaptıkları, Talhâ, Zübeyr, Allah'ın Aslanı Hamza ve Allah'ın kılıcı Hâlid b. Velîd, onların hepsi zikredilen konumdadır. Onların da şahitlik edilen savaşları, bilinen günleri vardır. Yani onun kahramanlıklarını ve cesaretini paylaşan, kahramanlık ve cesaretinden taviz vermeyen diğer pek çok sahâbe vardır. Bundan dolayı onların hiçbiri fazilet noktasında diğerinden evla değildir.⁵⁹²

⁵⁹⁰ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhî, 242-244.

⁵⁹¹ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhî, 244-245.

⁵⁹² Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhî, 245-248.

3.1.1.14. Hz. Ebû Bekir’i Farklı Kılan Özellikleri

Ebû Nuaym’a göre Ebû Bekir’in kimsede olmayan özelliği, onun sıddîk olması, Resûlullah’ın (s.a.) hayattayken onu namazda öne geçirmesi ve kendi yerine koymasındır. Resûlullah (s.a.) şu sözü de buna işaret etmektedir: “Allah ve müminler ancak Ebû Bekir’i isterler.” Yine Resûlullah’ın (s.a.) “eğer bir kavimde Ebû Bekir varsa ondan başka hiç kimse öne geçemez,” “benden sonra Ebû Bekir ve Ömer ikisine tabi olun” gibi sözleri vardır. Ebû Nuaym, devamında da “Muhâcir ve Ensar’dan Ebû Bekir ve sahâbenin faziletini anlatan, onu öne çıkaran rivâyetler o kadar çok ki, bu topluluk hidâyet ve adalet üzere olup seçkindirler” ifadesini kullanmaktadır.⁵⁹³

3.1.1.15. Ensar’ın “Sizden Bir Emir Bizden Bir Emir” Sözü Ve “Hilâfetin Kureysliliği” Meselesi

Ensar’dan bazı gençlerin ortaya koyduğu ve sizden bir emir bizden bir emir görüşü vardı. Hübâb b. Münzir⁵⁹⁴ o gün demişti ki: “Ben bu işin ehliyim ve mensup olduğum aile de saygı görüp sözü dinlenendir. Bizden bir emir sizden de bir emir olsun.” Ebû Nuaym’a göre onun böyle bir gaflette bulunması, onların fazileti hakkındaki haberleri ve delilleri bilmemesindedir. Çünkü bütün İslâm Ehli iki Halîfenin mevcut olamayacağına karar kılmıştır. Bu durum sadece Müslümanlarda değil gayrimüslimlerde de böyleydi. Çünkü önceki Arap ve Acem devletlerinde aynı anda iki Halîfe ve iki emir hiçbir zaman olmamıştır. Durum böyleyken Muhâcir ve Ensar nasıl bunu kabul edebilir. Bilmeyenler de bu rivâyetleri öğrendiklerinde Hübâb b. Münzir’i kınadılar. Arkalarını dönerek onu terk ettiler. Ebû Bekir Sıddîk’ten hoşnut olarak onu seçtiler ve kendisine biat ettiler.

Ebû Nuaym’a göre yukarıdaki sözler, sahâbe hakkında bir bilgisi olmayanın ifadeleridir. Gençlerden bazılarının ortaya attıklarıdır. Müslümanlar arasında bu konuyla ilgili bir anlaşmazlık yoktur.

Muhakkak ki hilâfet Kureys’tedir ve imamlar onlardandır. Ebû Bekir onlara Arapların bu işi (yönetme) bilmediğini ancak nesep ve yurt olarak en merkezi konumda olan Kureys’in bu işi bildiğini söyledi. Bunun üzerine insanlar beklemeden kendisine

⁵⁹³ Ebû Nuaym, *Kitâbü’l-İmâme*, Fukayhî, 249-251.

⁵⁹⁴ Hübâb b. Münzir otuz üç yaşında Bedir Savaşında sancaktarlık yaptığı ve Resûlullah’ın katıldığı bütün savaşlara katıldığı bilinmektedir. Sakîfetü Benî Sâide’de 41-42 yaşlarındadır. Ebû Nuaym’ın bu sahâbe hakkında onun haber ve delilleri bilmediğini söylemesi ilginçtir.

biat ettiler ve dağıldılar. İşi ehline verdiler, Resûlullah (s.a.) zamanındaki gibi onun yardımcısı ve tertip ettiği kurulun (üyesi) olmayı tercih ettiler. Ebû Bekir'in faziletini ve değerini ikrar edenlerden, kendisine itaat edenlerden, boyun eğenlerden ve biat edenlerden oldular. Resûlullah'tan gelen "dini ikame ettikleri sürece bu iş Kureyş'tedir hiç kimse onlarla bunu paylaşmaya kalkmasın, böyle yapan olursa Allah onu cehennem ateşinde yakar", "insanlar hayırda ve şerde Kureyş'e tabi olur"⁵⁹⁵ gibi hilâfetin Kureyş'e ait olduğuna dair pek çok rivâyet gelmiştir.

3.1.1.16. Hz. Ömer'in "Ebû Bekir'in Hilâfeti Oldubittiye Geldi" Sözüyle Neyi Kastettiği

Ebû Nuaym'a göre Ömer'in "Ebû Bekir'e biat oldubitti ile oldu. Buna rağmen Allah Teâla şerden korudu" şeklindeki sözü ile Ensar'ı kastetmektedir. Onların, Muhâcirlerden bazılarına ve onların ileri gelenlerine bildirmeden Sakife'de toplanmalarına karşı söylemiştir. Yani bu ifadeler, ona biata veya biatin ilanına karşı söylenmiş bir söz değildir.⁵⁹⁶

3.1.1.17. Hz. Ömer'in, Müslümanların Ortak Kararı Olmaksızın Ona Biat Etmesi Meselesi

Ebû Nuaym'a göre Ömer'in, Ebû Bekir'e "uzat elini sana biat edeyim" diyerek Müslümanların ortak kararı olmadan biat alması, sahâbenin bu konuda razı olacağını ve ondan başkasını istemeyeceklerini bildiği içindir. Resûlullah'tan "benden sonra Ebû Bekir ve Ömer'e tabi olun" gibi şeyler işitmişlerdi ve bunları göz önünde bulundurarak karar verdiler.⁵⁹⁷

3.1.1.18. Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir'e Biate Gitmediği Meselesi

Ebû Nuaym'a göre onun geç kalması şu iki durumdan birisidir.

1. Onun biate gelmemiş olmasını Resûlullah (s.a.) emri olarak görmüş, ancak sonradan bu emri terk etmiştir.

⁵⁹⁵ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhî, 255-257.

⁵⁹⁶ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhî, 258-260.

⁵⁹⁷ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhî, 260.

2. Kendi fikridir. Önce ona biat etmemiş daha sonra etmeye karar vermiştir. Bu durum onun ilmîne ve dinî konumuna daha uygundur.⁵⁹⁸

3.1.1.19. Hz. Ömer ve Ebû Ubeyde İş Birliği Yaptı ve Ali'yi Meclise Gelmekten Menetti İddiası

Ebû Nuaym'a göre Ali'nin biate geç kalmasının nedeni olarak gösterilen ve ilk biat eden ikisinden (Ömer ve Ebû Ubeyde) sonra Muhâcirlerden ve Ensar'dan büyük bir kalabalık biat ettiler ve bu hususta ihtilaf da etmediler. Ali'nin hilâfetine biat esnasında da Ammâr b. Yâsir ile Sehl b. Huneyf onun adına görüşmeler yaparken, Medine'de cennetle müjdelenenler ile Şûra Ehli ve diğer bazı kişiler de vardı. Örneğin Sa'd b. Ebi Vakkas, Talhâ, Zübeyr ve Said b. Zeyd bunlardandır. Ayrıca, Ensar'dan Ebi Talhâ, Ebû Eyyûb, Ebi Mes'ûd ve diğerleri Resûlullah'ın ashabından hiç kimse Ammâr ve Sehl'in bu konuda anlaştığını aktarmadı. Ali'ye biat edilirken Muhâcir ve Ensar'dan binlercesi topluca biat ettiler. Eğer Ebû Bekir'e biat etmek istemeyen birkaç kişi için bu biat geçersiz sayılacaksa, benzer durum Mârika ve Havâric'in Ammâr ve Sehl'i bahane ederek itiraz ettiklerinde de mümkün olurdu. Bu da akıl ve din sahibinin söyleyeceği söz değildir

Ebû Nuaym'a göre birisine biat etmek için seçim, istişare ve Müslümanların bir araya toplanması gerekir. Sahâbe de hilâfet şartları bulunduğu anda ihtilaf peşinde koşmaz. Onlar biat edeceklerinde akla dayalı bilgi, inceleme, meşveret ve seçim yaparak biat ederler.⁵⁹⁹

3.1.1.20. Hz. Ebû Bekir'in Ben Sizin Başkanınızım Ama En Hayırlınız Değilim Sözüyle Neyi Kastettiği

Ebû Nuaym'a göre bu söz ancak onun tevazu, nefisini hor görme, kibrini yok etme duygusunu göstermek içindir. Nefisini hor görme ve Allah'ın yanındaki durumu hakkındaki endişesi noktasında onlardan hiçbiri onun mertebesinde değildir. İşte bu ehl-i havf ve't-takvanın özelliğidir. Onlar amellerine ve çabalarına güvenmezler. Nefislerini hakir görmeyi ve tevazuu gerekli görürler. Resûlullah'ın torunu Hüseyin de şöyle söylemiştir: Allah nebilerden sonra Ebû Bekir'den daha faziletlisini yaratmamıştır.

⁵⁹⁸ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhî, 261.

⁵⁹⁹ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhî, 264-265.

Firavun ailesinden biri⁶⁰⁰ vardı ki Ebû Bekir ondan da daha faziletlidir. Sahâbe Ömer b. el-Hattâb ve Ali b. Ebi Talib gibi diğer ileri gelenleri de bu karardaydılar.⁶⁰¹

3.1.1.21. Hz. Ali'nin Biatinin Takiyye Olduğu İddiası

Ebû Nuaym'a göre Şâyet Ali'nin (Ebû Bekir'e) biatinin takiyye olduğunu iddia ederse ona şöyle denir: "Sen altı ay boyunca biat etmemesini delil olarak gösteriyorsun. Şâyet bu durum takiyye yaptığı için olsa bir saat bile beklemezdi. Neden altı ay beklesin. Ali gibi farûku'l-hakk dediğiniz birine takiyye gibi çirkin bir şeyi nispet ediyor ve ona korkak diyorsunuz. Onun görüşüne tabi olacak sahâbenin, Muhâcir ve Ensar'ın ilklerinden pek çoğu Medine'de değil miydi? Bu durum sizin sahâbe hakkındaki bozuk itikadınızdan dolayı onları kötüleme arzunuzdan geliyor. Sizin böyle yapmanız Haricilerin Osman ve Ali hakkında söylediklerini şeyleri kabul etmek anlamına gelir, bu da akıl ve din sahibi kişinin söyleyeceği sözler değildir."⁶⁰²

3.1.2. Hz. Ömer b. el-Hattâb'ın Hilâfeti

3.1.2.1. Hz. Ebû Bekir'in Müslümanları Dâhil Etmeden Ve Şura Olmaksızın Hz. Ömer'i Halife Tayin Etmesi Meselesi

Ebû Nuaym'a göre Sıddîk, Ömer'in gücünü, sözünün dinlenilirliğini ve bu işte gereken adaleti göstereceğini biliyordu. Çünkü o, meunet günlerinde yardımcısı ve devlet işlerinde sağ koluydu. Ayrıca Ebû Bekir sahâbelerin Ömer hakkında ne düşündüklerini ve bu kararı onaylayacaklarını çok iyi biliyordu. Ebû Bekir'in bu emrine sıkıntı çıkarmaksızın uydular. Resûlullah'tan (s.a.) gelen rivayetlerde saygınlık ve yüceliği, erdemi, ilimde kemal sahibi olması, önemli konulardaki isabeti, feraseti, Allah'tan sakınıp korkması, züht ve takvası, müminlere merhameti, münafık ve kâfirlere karşı sert ve haşin olması ve cezalandırması, iyi bir bakış açısına sahip olması, adâlette geniş olması ve Allah yolunda kınayanın kınamasına aldırılmaması gibi özelliklere sahiptir. Bu nedenle insanların çoğu Ebû Bekir'e tabi oldukları gibi Ömer'e de tamamının icmasıyla tabi oldular. Ortada net bir durum vardı ve şuranın manası yoktu⁶⁰³ şeklinde görüşünü ifade etmiştir.

⁶⁰⁰ Mümin, 40/28.

⁶⁰¹ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhî, 268-272.

⁶⁰² Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhî, 273.

⁶⁰³ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhî, 274-278.

3.1.2.2. En Âlim Ali'dir İddiası

Ebû Nuaym'a göre Resûlullah (s.a.) “kadı olarak en iyiniz Ali'dir” demiştir. Ömer de vahiy konusunda ve hadiseler karşısında ona danıştırdı. Aksine delil olarak gösterilen hadis kesinlik içermediği gibi Nebî'den gelen başka hadislerle de tezat oluşturuyor.⁶⁰⁴

Ömer'in faziletleri ile ilgili Resûlullah'tan Ebû Bekir'den Ömer'den, Ali'den ve sahâbeden gelen pek çok rivayet vardır. “Sizden önceki topluluklarda Muhaddisler (âlimler, ferasetli kişiler) vardı. Benim ümmetimin içinde onlardan bir tane vardır. O da Ömer b. el-Hattâb'dır.” O rivayetlerdenden biridir. Ayrıca Ömer'in faziletleri ile ilgili Ebû Bekir'den Ömer'den, Ali'den ve sahâbeden gelen pek çok rivayet vardır. Nebî'nin (s.a.) onunla İslamı güçlendirmesi için dua etmesi, dininin kemali, ilminin bolluğu kuvveti ve metaneti, feraseti, isabetli kararlar vermesi, imânının sağlamlığı ve makamının yüceliği, şeytanın Ömer'den nasıl korktuğu ile ilgili pek çok rivâyet zikredilmiştir.

3.1.3. Hz. Osman b. Affân'ın Halîfelîği

3.1.3.1. Hz. Osman'ın Bedir Ve Rıdvan'da Bulunmaması Meselesi

Ebû Nuaym'a göre Bedir ehlinden olmak ve Bedir'e şahit olmak fazilettir. Resûlullah, o (Hz. Osman) kendisiyle birlikte yola çıkmışken, ölüm döşeğindeki kızının yanında olması için onu geri göndermiştir. Resûlullah (s.a.) ve kızına olan bağlılığı onu alıkoymuştur. Resûlullah (s.a.) onun payını ve karşılığını ayırdı. O da ganimete ve fazilete hak sahibi oldu.

Rıdvan Biatine gelince: Resûlullah'ın (s.a.) Osman'ı Mekkeliler arasında kanaat ve şeref sahibi olması gibi özelliklerinden dolayı elçi olarak gönderdikten sonra onun ölüm haberinin (söylentisinin) Resûlullah'a (s.a.) ulaşmasıyla birlikte onun adına da Resûlullah (s.a.) biat aldı ve Müslümanlarla Mekke'ye karşı ölünceye kadar savaşacaklarına dair biatleştiler.⁶⁰⁵

3.1.3.2. Hz. Ömer'in Hz. Ali ve Hz. Osman Hakkında Sessiz Kalması Ve İşî Şuraya Bırakması, Hiçbirini Tavsiye Etmemesi

⁶⁰⁴ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhî, 278-280.

⁶⁰⁵ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhî, 301-304.

Ebû Nuaym'a göre (Ömer), benzer tutumu Ali, Talhâ, Zübeyr, Sa'd için de göstermiş ve sessiz kalmıştır. Şâyet Ömer'in bu yaptığına karşı çıkılacaksa Ali'yi bir başkasının önüne geçiren kişiye de karşı çıkılması gerekir. Ömer'in yaptığı şey tereddütten uzaktır. En güzelini yapmaya teşviktir. O, fazilet konusunda araştırmalarını, uygun kararı vermeye gayret etmelerini, onların hilâfet mekanizmasına tanıklık etmelerini istedi. Onların Resûlullah'ı (s.a.) rol model olarak, biat almada içtihat yapmaları, bir kanun olarak biati kabul etmeleri beğenilecek bir durumdur. Ebû Bekir'in hilâfeti, onu hak ettiğine dair bir nas olmamasına rağmen amelinin fazileti yol gösterici olmuştur. (Benzer şekilde) Ömer'in yol göstermesi de herkesin bildiği üzere kendisinden sonra Osman'ın Halîfe seçimidir.⁶⁰⁶

3.1.3.3. Abdullah B. Mesud'un Hz. Osman'ın Emirliğine Karşı Çıktığı İddiası

Ebû Nuaym'a göre (Osman'a) biat edildiğinde o şöyle diyen kişiydi: “Biz bugüne erişenlerin en hayırlısıyla emrolunduk.” O, bu sözüyle teveccüh göstermiştir. Bununla birlikte Abdullah b. Mes'ûd onu reddediyorsa bunun sebebi, “Mushaf” görevini kendisine vermemesinden dolayı kendisine kızgın olmasındandır. Zeyd b. Sabit'e Kur'ân-ı Kerîm'in çoğaltılmasını emrettiğinde Osman'ın yaptığı şey, Ebû Bekir ve Ömer'i takip etmekten başka bir şey değildir. Abdullah b. Mes'ûd karşı olsaydı onun Osman'dan önce onu (Ali'yi) göreve seçmesi gerekirdi.⁶⁰⁷

3.1.3.4. Hz. Osman'ın Sarhoşken Namaz Kıldırın Velid B. Muğire'ye Valilik Vermesi

Ebû Nuaym'a göre Velid'in davranışlarında Osman'ın yapacak bir şeyi yoktu. Resûlullah da (s.a.) İbn Lüteybe'yi çok miktarda gelen sadakalar, mal ve arazilerden sorumlu olarak görevlendirdi. O bunları Resûlullah'a (s.a.) götürmedi. “ Bunlar bana hediye olarak verildi” dedi. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.) onu görevden aldı. Ömer b. Hattâb, Kudâme b. Maz'un'u vali tayin etti. İçki içtiği haberi ulaştı. Ömer onu (had cezasıyla) cezalandırdı. Ayrıca, Bedir ehli arasında fazilet ve meziyet sahiplerinin önde gelenlerinden olan Kudâme'ye de Ömer tarafından had uygulanmış ve yaptığı şeyden dolayı bir daha görev verilmemiştir. Bu nedenle Osman da (Velid b. Ukbe'ye had

⁶⁰⁶ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhî, 305-308.

⁶⁰⁷ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhî, 308-309.

uygulamıştır. Hatta Ali b. Ebi Tâlib de Muhtar b. Ebi Medâin'e böyle bir görev vermiş, fakat sonunda kendisinden memnun kalmamıştır. Onun hakkında "Velid'den daha fasıktır, malı aldı ve Muâviye'ye katıldı" demiştir. Üstelik Ali de şöyle diyordu: "Falancayı mallarla görevlendirdim ondan aldı, falancaya görev verdim sadakatsiz çıktı, hatta birini kırbacımla ilgilenmesi için görevlendirsem bana karşı çıkar."⁶⁰⁸

3.1.3.5. Hz. Osman'ın Yolculukta Namazı Dörde Tamamlaması Meselesi

Ebû Nuaym'a göre Osman namazı dörde tamamladığında Abdullah b. Mes'ud ile Ebû Zer buna karşı çıkmıştı. Fakat daha sonra ona uydular ve muvafakat ettiler. Bu husus kendilerine hatırlatılınca, "aykırılıkta şer vardır" diyerek karşılık vermişlerdir. Hatta sahâbeden Âişe, babası, Osman ve Selmân'dan oluşan bir grup da yolculukta namazın tamamlanması gerektiğine kanaat getirmişti. Osman'ın namazı kısaltmadan kıldığında Araplardan bir topluluk onunla birlikte bu işe tanıklık ettiler ve namazı birlikte kıldılar. Kavimlerine döndüklerinde dediler ki: "(seferde) namaz iki rekâttır; fakat biz Emîrül-Müminîn Osman b. Affan'la birlikte namaz kıldık, gördük ki insanlar bilsin ve bunu uygulasin, şüpheye düşmesin, aykırılık çıkmasın diye namazı dörde tamamladı." Ömer de hac esnasında temettü haccı yapmayı yasakladı. Resûlullah'tan gördüğü ve öğrendiği gibi Hac ayları içinde hac ve umrenin arasını birleştirdi. Oğlu Abdullah, Musa el-Eş'ari ve sahâbenin geneli ona tabi oldu. Oğlu Abdullah şöyle diyordu: "Resûlullah'ın (s.a.) sünnetine uymak en doğrusudur." Hac menâsikini tamamlayıp ihramlı olarak Mekke'ye girip umre yaptılar. Ta ki Mekke'ye ziyaret edene kadar (tavafı yapana kadar) ihramlı kaldılar. Bununla Ömer'in Resûlullah (s.a.) karşı çıktığını iddia etmediler. Şâyet öyle olsaydı ona ve görüşüne tabi olmazlardı.⁶⁰⁹

3.1.3.6. Hz. Osman'ın Zekât Mallarını Dağıtmasına İtirazlar

Ebû Nuaym'a göre Osman, (bu meseleleri) kendisine karşı çıkanlardan daha iyi bilir. İmamlar bir şeyde maslahat gördüklerinde onu yaptıklarında maslahatı delil olarak bilip cehaletle itiraz edilmemelidir. Resûlullah (s.a.) Ci'râne günü Huneyn ganimetleri pay edilirken insanların içinden "ganimetlerimiz insanlara veriliyor bizim kılıçlarımızdan hala onların kanları damlıyor" diyenler oldu. Bunlar Resûlullah'ın (s.a.) yaptığı şeye karşı çıkmaya çağırın, bilgisi az, pay etmesindeki maslahatı anlamayan

⁶⁰⁸ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 310-312.

⁶⁰⁹ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 312-313.

kimselerdi. Daha büyük bir inkâr Osman'a ganimetten müellefe-i kulûbün payı hakkında oldu. Onun yaptığı sadece Resûlullah'ı (s.a.) örnek alarak bir maslahatı gerçekleştirmektir.⁶¹⁰

3.1.3.7. Hz. Osman'ın Ammâr B. Yâsir'i Dövmesi ve Kendisine Kısas Yapmaması Meselesi

Ebû Nuaym'a göre bu husus onun hakkında kesinleşmiş değildir. Şâyet kesinleşmiş olsaydı bundan dolayı imamlar raiyyelerini kendi kafalarına göre cezalandırabilirdi. Şâyet böyle olsa bu zulüm olurdu. Dikkat et Resûlullah'ın kendisi cezaları uyguladı. Bundan dolayı kendi denetimleri altında Ebû Bekir ve Ömer de raiyyelerini kırbaç cezası ile cezalandırdı. Bizzat kendileri kısası uyguladı. Fakat Osman b. Affân'a onlardan hiçbirine kin güdülmediği kadar kin güdüldü. Ayrıca, şâyet "Osman kendisine kısas yapmadı" denirse o kimseye, "Hz. Osman muhasara altına alındığında yanında olan sahâbeleri savaştan geri tutarak kimsenin yapmadığını yapmış ve kendini feda etmiştir"⁶¹¹ cevabı verilir.

3.1.3.8. Hz. Osman'ın Beytûlmâlden Hakkı Olmayanlara Pay Verdiği İddiası

Ebû Nuaym'a göre şâyet bir kişi Osman'ın beytûlmâlden hakkı olmayanlara pay verdiğini iddia ederse ona şöyle denir: "Bunun doğruluğu asla ispatlanamaz. Bu durum bunu diyen kişinin kendi zannıdır. Böyle bir şey insanlardan daha çok mal sahibi olan ve onlara cömertçe iyilik ve ihsanda bulunan Osman hakkında nasıl kabul edilir. Bu, o günlerde bilmedikleri şeyler hakkında konuşan cahillerin sözüdür. Âlemlerin Rabbinin Resulü (s.a.) Allah'ın emri sebebiyle kendini bilmezlere katlanırdı. Ona olan nasıl Osman'a olmasın."⁶¹²

3.1.3.9. Hz. Osman'ın Valilerinin Fıskından Dolayı Suçlanması

Ebû Nuaym'a göre şâyet Osman'ı Velit b. Ukbe'nin fıskından dolayı suçlamak mümkünse, bu durum bir başkasının da Ömer ve Ali'yi suçlamasına imkân verir. Ömer de Muğire b. Şube'yi Basra'ya vali atamış ve o ispat edilmeyen bir suçla itham

⁶¹⁰ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhî, 313-315.

⁶¹¹ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhî, 315-317.

⁶¹² Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhî, 318.

edilmişti. Eba Hureyre’yi de Bahreyn’e vali atamıştı. Onun da beytûlmâle ihanet ettiğini söylediler. Kudâme’yi de Bahreyn’e vali atadı, o ise içki içti. Neticede Ali de, yapıp ettikleri herkesçe bilinen Eşter’i vali tayin etmişti. Ahnef’i ise vali olarak atadığında o da beytûlmâlden çalıp kaçmıştı. Bununla beraber Resûlullah da (s.a.) Zeyd b. Sabit b. Hârise’yi vali olarak atamıştı da bazı insanlar onun bu işte olmasına itiraz etmişlerdi. Hatta onların bu inkârlarına karşı bir konuşma yapmıştı. Onlar aynı şeyi onun oğlu Usâme’ye de yaptılar.⁶¹³

3.1.3.10. Hz. Osman Ebâ Zer’i Sürgüne Yollaması

Ebû Nuaym’a göre Osman onu sürgüne göndermedi. Onun kerih göreceği şeyi ona teklif de etmedi. Eba Zer insanlarla geçinemeyen çok kaba biriydi. Onu idare ederlerdi. Medine’den çıkıp insanlardan uzaklaşmak için izin istediğinde Osman onu Rebeze’ye yerleşmekte muhayyer bırakmıştır.⁶¹⁴

3.1.3.11. Huzeyfe’nin “Ömer’den Sonra Daha Yaşlı Soysuz Kimseler Hükmedecektir” Rivâyeti Meselesi

Ebû Nuaym’a göre bu rivâyetle Ali ve Osman’ın her ikisini de kötölemiş olursunuz. Huzeyfe’nin sözü ancak Resûlullah'a (s.a.) dayanıyorsa hüccet kabul edilir. Kendi sözüne gelince ya görüşünde hata etmiştir ya da isabet etmiştir.⁶¹⁵

3.1.3.12. Talha Hz. Osman’ı Muhasara Altına Aldı. Ali de Öldürülmesine Yardım Etti İddiası

Ebû Nuaym “Talha (kâfir Osman’ı) muhasara altına aldı. Ali de öldürülmesine yardım etti. Bu şekilde güç birliği yaptılar”⁶¹⁶ iddialarına şöyle cevap vermiştir: Talha, “Allah’ım Osman’ın hakkını razı oluncaya kadar benden” al diyen ve Âişe’yle birlikte Osman’ı öldürenleri sürekli lanetleyen biridir; hakkındaki bu iddia nasıl kabul edilir.

Ebû Nuaym’a göre birileri Osman’ın yaptığı bazı şeyler hak, bazıları da hatadır derse onlara, öfke halinde söylediklerini değil sakinken söylediklerini delil kabul etmek gerekir denilmelidir. Onu, Resûlullah’ın (s.a.) erdem ve fazileti hakkında söylediklerine

⁶¹³ Ebû Nuaym, *Kitâbü’l-Îmâme*, Fukayhî, 321.

⁶¹⁴ Ebû Nuaym, *Kitâbü’l-Îmâme*, Fukayhî, 322-324.

⁶¹⁵ Ebû Nuaym, *Kitâbü’l-Îmâme*, Fukayhî, 325.

⁶¹⁶ Ebû Nuaym, *Kitâbü’l-Îmâme*, Fukayhî, 326.

göre değerlendirmek gerekir. Orada hata mümkün değildir. Onun (s.a.) sözü, sizin delil getirdiğiniz Talhâ'nın hata ve söylenen sözlerden daha evladır.⁶¹⁷

3.1.3.13. Hz. Osman'ın Öldürülmesi ve Hz. Ali Hakkında

Ebû Nuaym'ın ifadelerine göre Ali b. Ebi Talib (Allah yüzünü ak etsin) bir konuşma yapmaktayken sözünü kestiler. Sonra konuşmasına devam etti ve dedi ki: "Aklınızı başınıza alın! Ben size Osman katledildiği gün Halîfeliğe tayin oldum."

Ali Cemel gününde şöyle diyordu:

"Allahım sen Osman'ın kanından beri olduğumu biliyorsun. Onun katledildiği gün kafam karıştı ve kendimi kaybetmişim. Biat için bana geldiklerinde onlara şöyle dedim: Muhakkak ki ben, Resûlullah'ın (s.a.) onun hakkında "melekler ondan hayâ eder ben ondan nasıl hayâ etmeyeyim" dediği bir adamın henüz naaşı soğumamış ve defnedilmemişken onu öldüren topluluktan biat almaya Allah'tan hayâ ederim."⁶¹⁸

3.1.3.14. Sahâbenin Hz. Osman'ın Muhasarası Esnasındaki Tavrı

Ebû Nuaym, sahâbenin Muhasaraya karşı pasif kaldığı iddialarının asılsız olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre sahâbe silahlarını kuşanmış ve müdafaaya hazır hale gelmişti. Osman ise sülük şişesinden kan akar gibi kan akmaması için onları geri döndürdü. Halîfeleri ve emirlerinin de Osman'ın emrinden bağımsız davranmaları mümkün değildi. Bu kişiler arasında Zeyd b. Sabit, Abdullah b. Selam, İbn Ömer, Ebû Hureyre, Muğire b. Şûbe, İbn Zübeyir, İbn Âmir vb. kişiler vardı. Hasan b. Ali ise zaten (kuşatanlara karşı) saldırıya geçmişti.⁶¹⁹

3.1.3.15. Hz. Aişe'nin Hz. Osman'ın Katli Konusundaki Sözleri ve Kendini Savunması

Ebû Nuaym, (bir gün) Aişe'nin Osman'ı yâd ettiğini ve "ben Osman hakkında (kötü) bir şey istemedim ancak böyle bir durum başımıza geldi. Onun ölmesini istemiş olsaydım helak olurdu" dediğini ifade eder. İfadelerinin devamında da şöyle der: "Denildi ki: Ey müminlerin annesi! Emîrû'l-Müminîn Osman neden öldürüldü? Dedi ki: Vallahi Mazlum olarak öldürüldü. Allah onun katillerine lanet etsin, İbn Ebi Bekir'in

⁶¹⁷ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhî, 334.

⁶¹⁸ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhî, 326-329.

⁶¹⁹ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhî, 331.

(kıyas) canını alsın. Evinden çıkmayan yüz karası Temim'in gözünü oysun. Benî Bedil'in üstünde oldukları batıl yolda kanlarını döksün. Allah Eşter'e de oklarından bir ok atsın. Allah'a yemin olsun ki çağırmadığı hiçbir şey o toplumun başına gelmez.⁶²⁰

3.1.3.16. Hz.Osman'ın Hatalarına Rağmen Savunulduğu İddiası

Ebû Nuaym'a göre Ömer zamanında sahâbenin ileri gelenleri ile cennetle müjdelendikleri bilinen diğer sahâbeler, Osman'ın öne geçmesi, görev alması ve Müslümanların imamı olması için toplandılar ve faziletinde ittifak ettiler. O da bu işe girdi. Bundan dolayı Osman hakkında daha fazla yorum yapmak mümkün değildir. Ebû Nuaym, Osman'ı hatalarına rağmen savunma meselesine gelince durumun sanıldığı gibi olmadığını söyler. Ona göre özellikle ondan daha faziletli olan bazı kimselerin de hatalı işlerde bulunması nasıl mümkünse benzer durum Osman için de geçerlidir. Osman hakkında herkesçe ittifak edilen bir delil getirinceye kadar kötü konuşan herkes hatalıdır. Yok, eğer delilini gösterirse ancak o zaman Osman hatalı sayılır. Hiç kimse de hatasız ve gaflete düşmekten beri değildir. Sahâbenin ve nebilerin de hataları vardır.⁶²¹

3.1.3.17. Ashaba Karşı Takınılması Gereken Tavır Hakkında

Ebû Nuaym'a göre Resûlullah'ın (s.a.) sahâbesi hakkında Müslümanlara vacip olan, onların Allah'a olan şükürlerini, iyiliklerini, onları Allah Teâla'nın övdüğü takdire şayan güzel davranışlarını, üstün meziyetlerini, duyurmak, onların öfkeli hallerinde olan şeyleri, gaflet hallerini, yanlışları ve şeytana uymalarını görmezden gelmektir. Bizler onları hatırlama konusunda Allah'ın bildirdiği şekilde davranmaktan sorumluyuz. Nitekim Allah Teâla şöyle buyuruyor: Onlardan sonra gelenler ise "Ey Rabbimiz bizi ve bizden önce iman etmiş kardeşlerimizi bağışla" derler.⁶²² Ancak bu durum onların masum oldukları anlamına gelmez. Onlara karşı düşmanlık yapılmasını da gerektirmez. Bununla birlikte onların övgüye değer davranışlarına yönelmeyi ve şerefli hikâyelerine hürmet etmeyi gerektirir.⁶²³ Resûlullah'ın (s.a.) ashabının hata ve günahlarının peşine asla düşülmez. Onların kızgınlık anında yaptıklarını aklında tutanlar, kalbinde bozukluk olan kişilerdir. Bu tür tartışma ve küfürleşmeler yaşandığında Resûlullah (s.a.) onları

⁶²⁰ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 330.

⁶²¹ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 338.

⁶²² Haşr 59/10.

⁶²³ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 340-342.

ayıplayıp cezalandırmaz, aksine onlara affetmeyi tavsiye eder, dostluğu teşvik eder, öfkeyi ve beşerî tepkileri söndürmeyi, yatıştırılmayı emrederdi.⁶²⁴

Ebû Nuaym, sahâbeyle ilgili düşüncelerine şöyle devam eder: “Müslümanlar Allah’ın nebisine ve müminlere imkân vermesiyle yeryüzünde Halife kıldılar ve bununla ona şirk koşmaksızın güven içinde ona ibadet ettiler. Bunu yapanlar Arapların tamamıydı. Küfür onlarla zelil oldu, batıl onlarla yenildi. Gerçek, İslâm’ın nuru ve din onlarla hayat buldu. Sonra Nebisi (s.a.), (Allah Teâla’nın) yanında olmayı seçti ve (Allah Teâla) da onu (s.a.), nimet tamamlanıp din kemale erdiğinde, sabır ve yumuşaklıkla (vahyi) ulaştırıp risalet görevini yerine getirdikten sonra yanına aldı. Sonra Ebû Bekir onun yerine geçti ve o da hakkı yerine getirdi. Dini muhafaza etti ve halkını koruyup gözetti. Resûlullah’ın (s.a.) vefatından sonra dinden çıkan Araplarla usulüne uygun bir şekilde savaştı. Allah ona imkân verdi ve o yeryüzünde düzeni sağladı. Allah Teâla onu ve davetini şerefendirip yüceltti. Ve yine onun yardımıyla dinden dönen rezil alçaklardan bir kısmı İslâm’a döndü. Kendi kafalarına göre terk edip ayrılanlar öldürüldüler. Bu şekilde Araplar hiçbir şeyle şirk koşmadan Rableri Teâla’ya kulluk ettiler. Sonra Allah Teâla temiz arınmış hamd eden yüksek dereceleri ve övülmüş bir hayatı olan Ebû Bekir’in ruhunu kabzetti. Allah ona merhamet etsin ve ondan razı olsun. Sonra Ömer b. el-Hattâb Halife oldu ve Ebû Bekir’den sonra ona razı olundu. Müslümanlar onun ikinci olmasında ihtilaf yaşamadılar. Düşmanlarına karşı onların elleri tek bir el olup uzandı. Muhaliflerine karşı hükümleri açtı. Kendilerinden emin ve güvenli bir şekilde zalim ve kâfirlere karşı savaşıyorlardı. Tertemiz müminler bununla zenginleştiler. Sonra Allah Azze ve celle onun ruhunu şehit olarak teslim aldı. Allah ona merhamet etsin ve razı olsun. Ardından Resûlullah’ın (s.a.) ashabı Osman b. Affan’ı Halife seçmek için ihtilaf etmeksizin ve hiçbir rahatsızlık duymaksızın toplandı. Allah onu yurdunda kuvvetlendirdi. Ve Allah ona yeryüzünün en uzak kısımlarını açtı. Müminler onun kendilerine merhametli davranması ile nimetlendiler. Kâfirler ise memleketlerinde onun sert davranmasıyla aşağılandılar. Ta ki Allah’ın Resûlullah’ın (s.a.) diliyle müjdelediği şehadet ona geldi. Resûlullah (s.a.) bir fitne ortaya çıktığında arkadaşlarının (yanında olanların) doğru yol üzere olduklarını ona muhalif olanların ise dalalette olduğunu haber vermişti. Bu, Resûlullah’ın (s.a.) arkadaşlarının kutsallığını ortaya çıkardı. Onlar onun arkadaşlarından bazılarının kutsallığına karşın onlara çirkin davrandılar. Tevil, yorum ve kılıçla Müslümanların arasında fesat ve tefrika çıkardılar.

⁶²⁴ Ebû Nuaym, *Kitâbü’l-İmâme*, Fukayhî, 344.

Çirkin davranışlara giriştiler. Dayanağı olmayan fitnenin başını çekenler, kendilerini Resûlullah'ın (s.a.) arkadaşı olarak seçtiği bu dini ikame eden kişilerden, daha faziletli gördüler. Yani Mısır ehlini Bedir ehlinen (üstün gördüler). Onların komutanı Eşter cahillerle kardeş olmuş, Kûfe halkından Abes kabileleriyle bir olup onu reddetmişlerdir. Medine'nin haremliğini çiğneyen bu ilk kavim, Resûlullah'ın (s.a.) bedduasının gerçekleşmesine yol açmıştır.”⁶²⁵

Ebû Nuaym, sahâbe ve ilk üç Halîfeyle ilgili düşüncelerini bu şekilde özetledikten sonra Hz. Ali'nin hilâfeti meselesine geçer.

3.1.4. Hz. Ali'nin Hilâfeti

3.1.4.1. Hz. Ali'ye Yapılan Biatın Geçerliliği

Ebû Nuaym, Hz. Ali'nin hilâfeti meselesini anlatırken “Sefine'nin Resûlullah'ın kendilerine bir konuşma yaptığını ve şöyle dediğini ifade eder: “Benim ümmetimde hilâfet otuz yıldır. Sonra sultanlık gelir.” Sefine, devamında şunu da ekledi: “Hesabını yap. Ebû Bekir ve Ömer'in hilâfetleri on üç sene altı ay ve Osman hilâfeti on iki sene, sonra Ali'nin hilâfeti (seneyi) otuza tamamlar.”

Ebû Nuaym, bu bilgileri aktardıktan sonra da şöyle devam etmiştir: “Ben derim ki Muâviye meliklerin ilkidir. Ali bu işte Muâviye'den öncedir ve daha çok hak sahibidir. Ne zamanki sahâbe ihtilaf etti. O zaman önce hicret eden, İslâm'a yardım ve gayrette öne geçenler hakkında ümmet ittifak etti. Onları din ve dünya durumlarındaki faziletlerinden dolayı onları öne geçirdi. Resûlullah'ın (s.a.) cennetle müjdeleyip kendilerinden razı olarak vefat ettirdiği, cemaatin işlerine daha layık olan bu kimseler hakkında tartışıp ihtilaf etmedi. Ali'nin emirliği hususunda da onlardan hayatta olanların kararına teslim oldular.”⁶²⁶

3.1.4.2. Hz. Ali'in Ümmetin En Kâmil, Derecesi En Yüksek Olanı Olduğu İddiası

Ebû Nuaym'a göre Ali'nin “öne geçenlerin ilklerinden, fazilet ve ilimde önde gelenlerden” olduğunu kimse inkâr etmez. Allah Resulünün (s.a.) onu sevdiğine en şerefli şahitler şahittir. O, Allah ve Resulünü sever, müminler de onu sever, münafıklar

⁶²⁵ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 349-350.

⁶²⁶ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 358-360.

ise sevmez. Resûlullah'ın (s.a.) ashabından bazılarının onun önüne geçmesi kendisinden bir şey eksiltmez. Kendisinden önce öne geçenlerin faziletlerinin malum olmasıyla onun yüksekliği artar. Çünkü bu durum nebi (s.a.) ve resuller (s.s.) arasında da vardır. Allah Teâla Şöyle buyurur: “Resullerden bir kısmını bir kısmına üstün kıldık.”⁶²⁷ Bazılarının bazılarına üstün olması ondan aşağı olanları alçaltmaz. Bütün resuller Yüce Allah'ın yarattıkları içinden seçtiği dostlarıdır. Müslümanların emirlik işinde Allah, onun ruhunu, şehit, hidâyet sahibi ve hidâyet yolunun göstericisi olarak alıncaya kadar adilane ve zahidane bir şekilde, hayatı boyunca Allah Resulünü ve onun ashabını rehber edindi, sırat-ı müstakim üzere oldu.⁶²⁸

3.1.4.3. Hz. Ali'nin, Zübeyir ve Talhâ İle Savaşıması

Ebû Nuaym'a göre adı geçen kişiler sahâbenin büyükleri, ümmetin güzideleri, hilâfet, din ve ilimde söz sahipleridir. Ebû Nuaym, ifadelerinin devamında onları şöyle savunmaktadır: “Onların bu durumu sizin deliliniz olamaz. Ve siz onlardan aşağıdasınız. Siz onların mallar, namus ve kan davalarındaki hükümlerini biliyorsunuz ve karşı çıkmıyorsunuz ve başka görüşleri benimseyenlere karşı da hoşgörülüsünüz. İhtilafı hidâyet ve rahmetten sayıyorsunuz. Öyleyse niçin onların çatışma ve muharebelerini caiz görmüyorsunuz?”⁶²⁹

3.1.4.4. Bağy ehlinin durumu

Ebû Nuaym'a göre onlar birbirlerini öldürmesindeki amaçlarının, dinin hilafına ve Resûlullah'tan (s.a.) duydukları haberlerin aksine kan dökmek olduğu iddiası, hidâyet ve dinin önde gelenleri olan sahâbeye karşı büyük bir karalamadır. O, “Öyleyse niçin çarpışıp birbirlerini öldürdüler; savaşmak için hangi delili savaşa kanıt olarak gösterdiler?” sorusuna da şöyle cevap vermektedir: “Buraya dikkat edin! Allah, kitabında bağy ehli ile savaşı emreder, (bununla birlikte) onlar da Müslümandır. Resûlullah (s.a.) onların canlarını ve mallarını mubah kılan sınırları bildirmiştir. Buna göre bağy ehlinin öldürülmesi, Havâric'in öldürülmesi, katilin kisası, evli zaninin recmi ve yeryüzünde fesat çıkarmaya çalışanların kanları mubahtır. Ancak bazı konular karşıtları tarafından tevile uğramıştır. Namus ve mallar konusundaki ihtilafta böyledir.

⁶²⁷ Bakara 2/252.

⁶²⁸ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhî, 360-361.

⁶²⁹ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhî, 363

Ayrıca bazılarının helal dediklerine de bazıları haram demiştir. Feraiz meselesi buna örnektir. Ebû Bekir ve diğerleri dedeye mal verirken kardeşlere vermemiştir. Ömer bazı durumlarda dedeye altıda bir vermiş, kalanı ise kardeşlere paylaşmıştır. Yine haramlar ve boşama konusu da ihtilafli meselelerden olmuştur. Bazıları onu yemin olarak gördü bazıları ise “birinci talak” bazıları da “üç talak” saydı ve bir başkası ile evlenmedikçe ona helal değildir şeklinde tevil ettiler. Kasame hakkında ihtilaf etmeleri de böyledir. Bazısı onu bağlı kalırken bazısı bağlı kalmamıştır. Diyetler bununla vacip olur. İki adamın bir adamı öldürmeleri de böyledir. Bazıları, bunu yapan ikisini de öldürürken, bazıları da bir cana karşılık bir canı yeterli görür. Benzer şekilde pek çok konuda ihtilaf etmişlerdir.”⁶³⁰

Resûlullah (s.a.) haramlık konusunda can, mal ve ırzları bir tutmuştur. Kişinin canı için savaşması mubah olduğu gibi malı için savaşması da mubahtır. Resûlullah’ın (s.a.) yasakladığı şey, kendisinden sonra dünyayı yücelterek ondaki emirlik ve meliklik için birbirlerine sırtlarını dönmeleri ve buğz etmeleridir. Din için savaşmayı yasaklamamıştır. Dikkat edin! Allah kendisine izin verdikten sonra Resûlullah (s.a.) bağı ehlinin öldürülmesini emretmiştir. (Üstelik) bağı ehli Müslümandır. (Buna rağmen) Müslümanlar bağı ehli ile savaşı terk ederse Allah’ın farzlarından bir farzı terk etmiş olur. Ammâr b. Yâsir ile Sehl b. Hanif din için savaştılar. Çünkü Ali muhalefet edenlerle savaşacaklarına dair onlarla bir antlaşma yaptı. Talhâ ve Zübeyr ise ittifaka katılmayarak geri kaldılar. Ali’nin düşüncesine göre onlar kendisi hakkında ihtilafa düşmemesi, aksine biat etmesi gereken kişilerdi. Ali, (sahâbenin hayatta) kalanlarından hilâfete en uygun olanın kendisi olduğunu düşünerek Talhâ ve Zübeyr’in muhalefet etmelerini meşru görmedi onları görüşlerinden vazgeçirmeyi amaçladı. Talhâ ve Zübeyr ise dinlerini böyle korudukları görüşündeydiler. Her biri içtihat etti ve kendi görüşünü uyguladı. Onların her biri insanları kendi görüşüne davet etti ve onu kanıtlamaya çalıştı. Sa’d b. Ebi Vakkas, İbn Ömer vb. gibilerin oturma (tarafsızlık) fikirlerine ve iki fırkadan herhangi birine biatten geri durmalarına gelince, onların bu konudaki takdir ve görüşleri de böyleydi. Talha ve Zübeyr ise, onlar da nefsi ve malı müdafaanın şahadet olduğunu biliyorlardı. Ve Talha şöyle demektedir: “İstemeyerek biat ettim. Çünkü Ali ve Eşter beni istemediğim bir görüş için zorladı. Eşter olmaksızın şura ehlinin hayatta olanları toplanarak emirliği karara bağlayamadı.” Allah onlardan razı olsun. Onların her biri hak yolda olmayı amaçladı. Allah onları amaç edindikleri şeylerden içtihatlarından

⁶³⁰ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 363-366.

iyilik ve düzeltme gayretlerinden dolayı sevaba ulaştırsın. İlim ehli hiçbir dönemde Resûlullah (s.a.) ashabı hakkında ihtilaf etmedi. Onların içtihatlarından dolayı ecir kazandıklarında ve övülenlerden olmalarında da ihtilaf etmediler. Hepsiyle olmasa da bazıları ile hakkı tesis etti. Onlardan bazısına sözlerinden dolayı buğz edilmedi. Onlardan bazısı ise içtihat yoluyla görüşünde hakka isabet etti. Müçtehit içtihadından dolayı ecir sahibi oluyorsa, fikir ve içtihatlarından dolayı selefimiz ve önderlerimiz olan Resûlullah'ın (s.a.) ashabı, kendilerini kötöleyenlerden, kazanmış oldukları önderlik ve meziyetlerinden dolayı ecre daha layıktır. Onlar Resûlullah'tan (s.a.) Ali, Talha ve Zübeyir'in cennetle müjdelendiğini ve şehit olacaklarını işitmişlerdi. Onların cennete gireceğine ve şehit olacaklarına Resûlullah'ın (s.a.) bildirmesinden dolayı inandılar. Bundan dolayı cennetle müjdelenen ve şehit olacakları bildirilenlere kılıçların ihanetini büyük gördüler. Her iki taifeden de şehit varken bir taraf hakkında nasıl hüküm verilir ve kanı helal kabul edilen şehit olabilir? Resûlullah'ın (s.a.) ashabının küçük günahlarını konuşmaktan uzak durmak, onların iyilik ve meziyetlerini yaymak ve onların durumlarını en güzel yönlerini nakletmek, onların iyi yönlerine tabi olmak Allah'ın Kur'an-ı Kerim'de methettiği kimselerin davranışlarıdır. Allah Teâlâ şöyle buyurur: “Onlardan sonra gelenler derler ki: Rabbimiz ve bizi ve bizden önce gelen kardeşlerimizi bağışla. Kalplerimize iman edenlere karşı kin tutturma...”⁶³¹ Bununla beraber Resûlullah (s.a.) da sahâbenin büyüklerinin haklarına riâyet etmeyi ve saygınlıklarını korumayı emretmiştir.⁶³²

3.1.4.5. Resûlullah'ın (s.a.) Bedduasının Ulaşması Meselesi

Ebû Nuaym, sahâbeye yönelik tüm bu ithamlar karşısında ithamları yöneltenlere uyarı amacıyla böyle bir başlığa yer vermiş gözükmektedir. O, meseleye bir soruyla girer ve şöyle der:

Resûlullah'ın (s.a.) dua ya da beddua etmesi durumunda bunun o kişiye ulaşmaması mümkün müdür? Günahı dolayısıyla Resûlullah'ın (s.a.) birine bedduasından korksak da yine ancak onun lehte yaptığı dualar sebebiyle Allah'ın o kişiyi affetmesini umarız. Bizler biliriz ki o Allah'ın gönderdiği resulüdür. Namazlarında ümmeti için dua eder ve onlara hayatlarında ve ölümlerinde istiğfar diler. Şâyet her dua kabul olsaydı onun ümmetinden hiç kimse azaba uğramaz, ateşe

⁶³¹ Haşr, 59/10.

⁶³² Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-İmâme*, Fukayhî, 367-368.

girmezdi. Bunun gibi Nuh ve İbrahim (a.s) de kendilerine uyan mümin ve mümineler için dua ettiler. Allah Tebareke ve Teâla Nuh'un bu durumunu şöyle anlatır: "Rabbim anamı babamı ve evime mümin olarak giren mümin ve mümineleri bağışla."⁶³³ Allah Teâlâ, İbrahim (a.s.) hakkında şöyle haber veriyor: "Allah'ım hesap gününde beni anamı babamı ve bütün müminleri bağışla."⁶³⁴ Biz Allah'tan ümit kesmeyiz fakat her mümin ve mümine için yapılan duaya kesin kabul olur demeyiz. Fakat biz ona yakın ve yardımcı olanların daha özel olduğunu ve onlara yaptığı duanın da kabul olacağını umarız. Öyleyse sahâbeye hakaret eden kişiye Resûlullah'ın (s.a.) bedduası zarar vermez zira onun da aldığı duası vardır.

Ebû Nuaym'a göre Resûlullah'ın (s.a.) bedduası iki türlüdür:

1. Büyük günah işleyen bir topluluğa yaptığı bedduadır. Zina yapanlar ve vücutlarına dövme yaptıranlara yaptığı beddua gibi. Bunları affetmesi mümkündür. Çünkü kendi hukukundandır.

2. Bir Müslümana zulmeden veya hakaret eden ya da iftira atana yaptığı bedduadır. Bu da onların kendi aralarındaki hukuktur ki Allah bu konuda kimseye zulmetmez, affetmediği gibi mazlumun intikamını zalimden alır. Allah'ın iftira atan kişilerle ilgili buyruğu da bununla ilgilidir: "İnananlar arasında zinanın yayılmasından hoşlanan kimseler için dünya ve ahirette acı veren bir azap vardır..."⁶³⁵ Başka bir âyette ise: "O iftirayı dilden dile dolamış bilmediğiniz şeyleri ağızınızla söylüyor ve önemsiz zannediyordunuz. Oysaki Allah katında çok büyük bir önemi vardır."⁶³⁶

Ebû Nuaym, devamında şöyle der: İnsanlar arasındaki hukuka dâhil edilen konularda Allah Teâlâ zalimden mazlumun intikamını alır ve onu cezalandırır. Bunun dışında Allah'ın hukuku ile ilgili olanlarını Allah affedebilir. Çünkü o güç sahibi ve bağışlayıcıdır.

Ebû Nuaym, daha sonra meseleyi Resûlullah'ın (s.a.) lânetine getirir ve onun lânetinin iki manası olduğunu söyler. Birincisinin, öfke hali olmaksızın lânetlemesi olduğunu söyler. Bu ümmetine Allah katında önemli olan şeyleri bildirmek ve onları Allah'ın sakınmalarını istediklerinden sakındırmak içindir. Faiz yiyenlere lânet etmesi, dinde olmayan yeni bir şey ortaya çıkaran, babasından başkasına babalık iddiasında

⁶³³ Nuh, 71/28

⁶³⁴ İbrahim, 14/ 41.

⁶³⁵ Nur, 24/19.

⁶³⁶ Nur, 24/15.

bulunan, ashabına hakaret edene yaptığı lânet gibi rıza halinde Allah'ın önem verdiği şeylerin önemini ve büyük haramları vurgulamak için yaptığı lânettir.

İkincisinin ise öfke halinde yaptığı lâneti olduğunu ifade eder. Fakat bu tür lânetin ondan uzak tutulduğunu düşünür. Buna gerekçe olarak da şu sözünü gösterir: “Ben de sizin gibi bir beşerim. Sizin kızdığınız gibi kızarım. Birine lânet ettiysem ya da vurmuşsam ya da beddua ettiysem bunu ona arınma ve yakınlık kılarım.”

Ebû Nuaym, sahâbenin de bazısının bazısını lânetlemesinin öfke halindeyken meydana geldiğini söyler. Ona göre Allah Teâla onların bundan çok daha fazla (günahlarını) affetmiştir. Onların Bedir günü fidye alması ve Resûlullah'ın (s.a.) Uhud günü onları görevlendirmesi böyledir.⁶³⁷

Ebû Nuaym, konuyu bu şekilde izah etmesinin ardından da sahâbenin birbirine kılıç çekme meselesine geçer.

3.1.4.6. Sahâbenin Birbirine Hakareti ve Kılıç Çekmesi Meselesi

Ebû Nuaym, Ali'yle tartışan Talha, Zübeyir ve Aişe'den başka bir kişi daha olduğunu söyler ve şöyle devam eder: Onu (Ali'yi) kendisiyle savaşmaya çağırın söz konusu kişi öncekilerden (sahâbenin ilklerinden) olmadığı gibi Talhâ ve Zübeyir gibi şerefli meziyetleri olan şura ehlinde değildi. İslâm dini ve Resûlullah (s.a.), şerefli hicret edenlerden ve ilk Müslümanlardan olmak gibi meziyetlere sahip olmasa da bir sebeple evine gelen ve sohbetine katılan herkes hakkında onları korumamızı ister. Resûlullah (s.a.) şöyle buyurur: “Size ashabım hakkında iyiliği tavsiye ediyorum. Özellikle tevil ettiğinde ve tevilinde isabet etmediğinde” demektedir. Tarafsız kalanlar hakkında biz onların savaşlarına şahit oldukları halde geri duran ve oturan sahâbenin büyüklerini sorun yapmaz, onları güzel buluruz. Onlara yakın ve şahit olmalarına rağmen geri durarak oturdular. Biz ise onlardan daha sonra gelenleriz ve daha uzağız. Onlar hakkında bizim susmamız kötü konuşmaktan kaçınmamız ve onlara kötü konuşanlara karşı çıkmamız evladır.⁶³⁸

Resûlullah (s.a.) da onları bağışlamayı ve kınanmamalarını emretti. Ebû Bekir es-Sıddık da Allah Teâlâ'nın “içinizden zengin olanlar akrabalara yakınlarla fakirlere ve hicret edenlere infak etmeyeceklerine yemin etmesinler, affetsinler ve iyi davransınlar

⁶³⁷ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhî, 377-379.

⁶³⁸ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhî, 377-378.

âyetini işittikten sonra, kendisine bir şey vermeyeceğine yemin ettiği Mistah'ı affetti ve ona infak etmeye devam etti.”⁶³⁹

Ebû Nuaym, sahâbeyle ilgili tüm bu değerlendirmelerden sonra, biri diğerine hakaret ettiğinde, sahâbe ve diğerleri eşittir demek, onlarla ilgili bütün haberleri almak, birbirleriyle savaşmalarından ve kılıçla birbirlerine saldırmalarından dolayı da onları tekfir etmemek gerektiğini söyler. Çünkü ona göre küfür birbirlerine döner. Resûlullah'ın (s.a.) şu sözünde buyurduğu gibi: “Benden sonra küfre dönmeyin.” Bu sahâbenin öncülüğüne, faziletine ve saygınlığına inanan bir Müslümanın söyleyeceği şey değildir. Allah en iyisini bilir diyerek meseleyi sonlandırmıştır.⁶⁴⁰

⁶³⁹ Nur, 24/22.

⁶⁴⁰ Ebû Nuaym, *Kitâbü'l-Îmâme*, Fukayhî, 379-380.

SONUÇ

Hz. Peygamberin vefatından sonra baş gösteren sorunların ilki ve en önemlisi diyebileceğimiz imâmet meselesi, Şîa ve Ehl-i Sünnet arasındaki en büyük ayrışma ve kopmadır. Emevîlerin politikaları, onların Hz. Ali'nin neslinden gelenlere yönelik tutumları Emevî karşıtlarının büyük bölümünü aynı çatı altında toplamış, Abbasîlerle birlikte çıktıkları iktidar yolunda Abbasîlerin de Emevîlerden farklı olmayan siyaset ve baskılarından kurtulamamışlardır. Siyasi ve sosyal nedenlerle başlayan hak arayışı ilk döneme indirgenerek Hz. Ali'nin nass ile belirlenmiş hakkı olan imâmetinin gasp edildiği iddialarını ortaya çıkarmış ve Şîa iman akidesi olarak yerini almıştır. Konuyla ilgili pek çok eser yazılmış ve halen daha yazılmaktadır.

Bilindiği üzere IV/X. yüzyıla gelindiğinde Abbasî hilâfetinin zayıflaması ve ardından güçlü Şîî devletlerin ortaya çıkmasıyla birlikte Şîîler, Ehl-i Sünnet'e siyasi, sosyal, kültürel ve mezhepsel açıdan galebe çalmıştır. Şîî müellifler, Şîî rivâyet, akide ve görüşlerini anlattıkları eserlerin en önemlilerini bu dönemde oluşturmuştur. Bu duruma Ehl-i Sünnet âlimleri de elbette tepkisiz kalmamış, kendi görüşlerini savunan eserler ve reddiyeler yazmıştır.

V/XI. yüzyılın başlarında Gaznelilerin güçlenmesi ve Abbasî hilâfetine destek vermesi Abbasî Halîfesinin ve bu doğrultuda Ehl-i Sünnet akidesinin siyasi, sosyal ve kültürel alanda yeniden üstün hale gelmesini sağlamıştır. Uzun bir ömür yaşayan Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038), Şîîlerin güçlü olduğu dönemden Ehl-i Sünnet'in yeniden güçlendiği bu döneme tanıklık etmiştir. Muhtemelen dönemin Abbasî Halîfesinin de istek ve teşvikleriyle böyle bir eseri yazmıştır. *Kitâbü'l-İmâme* isimli bu çalışmasında Şeyh Müfîd ve Şerif el-Murtazâ gibi önemli Şîî İmâmî âlimleri muhatap almıştır. Yazdığı bu kitapla da özellikle kendinden sonraki bazı Eş'arî âlimlere örneklik teşkil etmiştir.

Hadis alanındaki uzmanlığı ile tanınan Ebû Nuaym, dönemindeki siyasi tartışmalarda Şîa'nın imâmet iddialarını ele alarak onlara ayrıntılı olarak cevap vermeye çalışmıştır. O, bir hadis âlimi olmasına rağmen meseleyi onlardan daha geniş bir bakış açısıyla ele almıştır. Ehl-i Hadis ve Kelam metodunu birleştirerek yazmış olduğu *Kitâbü'l-İmâme ve'r Red ale'r-Râfiza* adlı eserinde ilk dört Halîfenin hilâfetini konu almakla birlikte sahâbe konusuna oldukça fazla değinmiş, yazıldığı dönemin sahâbe

algısı sorununu önemli ölçüde yansıtmıştır. Bu açıdan söz konusu çalışma, mevcut soruna çözüm üretme amacı ve çabasıyla bir âlimin tarzının dışına çıkmasının ilk örneği olarak reddiye literatüründe yerini almıştır.

Kitâbü'l-İmâme'de dört Halîfenin imâmeti ve Halîfe oluş sıralarının fazilet sıralaması olduğu ispatlanmaya çalışılırken esas vurgunun sahâbe algısına yapıldığı görülmektedir. Ebû Nuaym, sahâbenin bazısını daha üstün, faziletli ve önde olmasının nedeninin normal zamanlarındaki söz ve halleri olduğunu, kızgınlık halinde yaptıklarına itibar edilmemesi gerektiğini ve delil sayılamayacağını, şerefli meziyetlere sahip olmasa da bir sebeple onun (s.a.) evine gelen ve sohbetine katılan herkesin korunmasını İslâm ve Resûlullah'ın istediğini söylemektedir.

Sahâbe algısı ve sahâbeye bakış açısı Şîa ve Ehl-i Sünnet arasındaki ihtilaf konusu olmasının yanında Ehl-i Sünnet camiasının kendi içerisinde de günümüz tartışma konularındandır. Bu bağlamda İslâm Mezhepleri Tarihi alanında ve özellikle de reddiye literatürü özelinde ortaya konulan bu çalışmanın Ebû Nuaym'ın görüşlerini gündeme getirerek sahâbe algısındaki ifrat ve tefritin önüne geçme ve çözüm arayışlarına katkı sunacağına inanmaktayız.

Ebû Nuaym'ın, Şîa'ya reddiye amacıyla telif etmiş olduğu bu eser aracılığıyla sadece İmâmiyye, Zeydiyye'ye değil, bazı konularda Ehl-i Sünnet ve Mutezile'ye de cevap verdiği anlaşılmaktadır. O, dört Halîfe, imâmet ve sahâbe konusunda itirazlarını selefîn metodu olan Kitap, sünnet ve icma yoluyla ortaya koymuş olmanın yanında bu yöndeki düşüncelerine kendi serbest kanaatlerini de eklemiştir. Mutedil bir yaklaşım benimsenerek *Kitâbü'l-İmâme*'de muhataplar suçlanmamış, küfürle itham edilmemiş görüşler ve fikirler değerlendirilerek reddedilmiştir.

Ebû Nuaym'ın üzerinde çalıştığımız eserinin önemli bir özelliği, senedleriyle birlikte verilen rivâyetlerin *Kütüb-i Sitte* gibi Ehl-i Sünnet açısından güvenilir hadis kaynaklarında da yer almış olmasıdır. Bunlara dayanarak dört Halîfenin seçimi ve metotlarının doğruluğu, bunun yanında Halîfenin seçimle de belirlenebileceği, şûra ve istişareden sonra imam seçmenin vacip olduğu ispat edilmeye çalışılmıştır. İslâm dünyasında iki Halîfe bulunması görüşüne ise siyasi şartlar gereği özellikle karşı çıkmıştır.

Sahâbenin konumu, Tefsir, Fıkıh, Hadis ve Kelam gibi bilim dalları için de oldukça önemli bir meseledir. Adı geçen eserde bu ilim dallarını da ilgilendiren konular yer almaktadır. Bağy ehlinin öldürülmesinin gereğine rağmen onların Müslüman

olduğu, sahâbenin birbirine kılıç çekmesinin içtihat meselesi olduğu, can, mal ve ırz için savaşmanın mübahlığı gibi konularla ilişkilendirilerek aktarılmıştır. Ayrıca, Bağy ehlinin öldürülmesi, Havâric'in öldürülmesi, katilin kisası, evli zaninin recmi ve yeryüzünde fesat çıkarmaya çalışanların kanlarının mübahlığı, emirlik ve meliklik için savaşmanın haramlığı gibi hükümlere yer vererek konuyla ilgili görüşler bildirilmiştir.

Tüm bu çalışmamız neticesinde edindiğimiz izlenime binaen Ebû Nuaym'ın Ehl-i Hadis mensubu bir âlimden daha ileri seviyede bir reddiye eseri yazdığını ifade edebiliriz. Onun kanaatimizce Eş'arî olmasının da bunda etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Bazı Şiielerin aşırılıkları ile Hanbelî taşkınlığına çok fazla aldırmayıp dönemin siyasi konjektürünü de gözeterek Sünnî tezleri savunan böyle bir kitap yazması elbette kayda değerdir. Bundan dolayı olsa gerektir Şia'ya karşı yazılan sonraki eserlerde onun bu dikkatli dili Sünnî ulemanın çoğunluğu tarafından tercih edilir olmuştur. Benzer şekilde, başta Sünnîler olmak üzere muhataplarına karşı oldukça mutedil bir üslupla hitap eden Şii âlim İbnü'l-Mutahhar el-Hillî (ö. 726/1325) de, imâmetle ilgili meşhur eserinde muhatap aldığı Sünnî âlimlerden biri de muhtemelen Ebû Nuaym'dı.

KAYNAKÇA

- Abdühamîd, Saib. “İlk Dönem Şîh Tarihçiler ve Eserleri”. Çev. Şaban Öz. *KSÜİFD*, sy.15 (2010): 147-204.
- Akdoğan, Muhammed. “Ebü’s-Şeyh’in Hayatı, Hadisçilik Faaliyetleri ve Eserleri”. *Karabük Üni. SBE Dergisi* 7, sy. 2 (2017): 580-599.
- _____. “Cami Görevlilerinin Hadis İlmindeki Faaliyetleri (İsfahan Örneği, I-V /VII-XII. Yüzyıllar Arası)”, *Şehir ve Medeniyetin İnşasında Din Görevlilerin Rolü*. Ed. Mustafa Sürün, 432-446. İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2019.
- Akın, Murat. “Eş’arî Geleneğinde İmâmet Anlayışı: İbn Arafâ Örneği” , Selçuk Üni., İslami İlimler Fakültesi Dergisi 1, sy.2 (2020): 369- 382.
- Akoğlu, Muharrem. “Büveyhîler’in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine” *Bilimnâme* 17, sy. 2 (2009): 123-138.
- Akyol, Edip. “Hamdâniler’de (905–1004) Dinî ve Entelektüel Hayat”. *İslâm Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1, sy.1 (2017): 34-52.
- Alican, Mustafa. “Fâtımî Halîfesi El-Müstansır Billâh Döneminde Mısır’da Yaşanan Sosyo- Ekonomik ve Siyasi Buhran Üzerine Bir İnceleme”. *Tarih Dergisi* sy. 59 (2014): 1-26.
- Âlimoğlu, Sürmeli Zeynep ve Ahmet Bağlıoğlu. “Eş’arî Gelenekte Kerrâmîyye ve Tenkidi: İbn Fûrek, Bağdâdî ve İsfârâyînî Örneği”. *FÜİFD Dergisi* 22, sy.1 (2017): 181-211.
- Alper, Ömer Mahir. “İbn Sînâ”. *DİA*. 20: 322-323. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Ardoğan, Recep. “Mutezile’nin Halkul’Kur’an Fikrinin Eş’ariyye–Mâtürîdiyye Kelâmına Nüfuzu: Kelâm-ı Nefsi” Kavramlaştırması”. *Usul İslâm Araştırmaları* 15, sy.15 (2011): 125-159.
- Arslan, Ali. “Bâkılânî’nin Keşfü Esrârî’l-Bâtıniyye Adlı Eserinin Tahkik Ve Tahlili”. (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, 2018.
- Arslantaş, Emre. “İslâm Öncesi ile İlk Türk-İslâm Devletlerinde Siyasi Yapı ve Dış İlişkilerin Kıyaslanması” *Akademik Bakış Dergisi* sy. 65 (2018): 7-27.

- Aşkar, Mustafa. *Tasavvuf Tarihi Literatürü*. Ankara: T.C Kültür Bakanlığı, 2001.
- Avcı, Casim. “Hilâfet” *DİA*. 17: 539-546. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Avcu, Ali. Karmatîler: “Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10, sy. 3 (2010): 119-246.
- Ay, Zahide. “Siyaset ve Teoloji: Ortaçağ İsmâilî Teolojisinin Oluşmasında Siyasi Gelişmelerin Rolü”. *İstem Dergisi*, sy. 21 (2013): 149 – 162.
- Aydın Cüneyt, “Takiyye Kavramının Dini ve Psikolojik Açından Değerlendirilmesi”. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5, sy. 40 (2017): 153-167.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: İfav Yayınları, 2009.
- _____. “İbnü’l-Ciâbî” *DİA*. 21: 4. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- _____. “İmlâ” *DİA*. 22: 225-226. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- _____. “İmam” *DİA*. 22: 190. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Aydınlı, Osman. *Mutezile’de İmamet ve Siyaset*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları. 2017.
- Aydoğdu, Necdet. “Ebû Nuaym el-İsbehânî ve “Müsnedü’l-İmâm Ebî Hanîfe” Adlı Eseri Üzerine”, *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 10, sy. 20 (2017): 213-235.
- Aydoğmuşoğlu, Cihat. “İslâm Coğrafyacılarına Göre İsfahan” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10, sy. 48 (2017): 160-165.
- Ayğan, Fadıl. “Eş’ari Kelamının Sistemleşmesine Katkıları Bakımından Ebû İshak el-İsferâyînî” *ŞÜİFD* 3, sy. 6 (2012): 3-22.
- Azimli, Mehmet. “İlk Şîf Halîfe Ubeydullah el-Mehdî ve Fâtımîler” *DÜİFD* 7, sy.1 (2005): 59-73.
- _____. “Sünnî Hilâfete Tahakküm Kurmuş Bir Şîf Hânedan: Büveyhîler”. *DİÜFD* 8, sy.2 (2005): 19-32.
- _____. *Halîfelik Tarihine Giriş*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2012.
- Bağdâdi, Abdü’l-Kâhir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev: Ethem Ruhi Fıçlalı. Ankara: TDV Yayınları, 2018.

- Bağlıoğlu, Ahmet. “Sıradışı Bir Fatimê Halîfesi: Hâkim Biemrillâh”. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* sy. 8 (2012): 4-29.
- Bâkılânî, Ebû Bekir Muhammed. *Menâkıbü'l-Eimmeti'l Erbeatü*. thk: Semira Ferhat Beyrut: Dârü'l Müntehab, 1422/2002.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya. *Fütühü'l Büldân*. y.y. Kütüb-ü Arabiyye Yayınları, 1317/1900.
- Beyzâvî, Ebû Saîd Abdullah b. Ömer. *Tavâliü'l- Envar*, çev: İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Bodur, Osman. “Müteşâbih Âyetlerin Yorumu Kapsamında İbn Fûrek'in Tefsîri”. *SÜİFD* 16, sy. 30 (2014): 135-156.
- Bulut, Halil İbrahim. “İlk Şiî Kelamcılardan Ebû Ca'fer el-Ahvel (Şeytânü't-Tâk) ve Ona Atfedilen Görüşler” *İÜİFD*, sy.17 (2008): 69-99.
- Büyükkara, Mehmet Ali. “İsmâilî Dâî ve Fâtımî Davet III” *İlam Araştırma Dergisi*, sy. 1 (1998): 8-36.
- Can, Ali. “İbn Fûrek'in Tefsir Metodu”. *AÜİFD*. sy. 40 (2013): 187-218.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik. *Gıyâsü'l-ümem fî iltiyâsi'z-Zulem*. thk: Mustafa Hilmi ve Fuad Abdü'l Mün'im. İskenderiyye: Dârü'd Da've, 1400.
- Çakan, İsmail Lütfi “Cemîl b. Ma'mer”. *DİA*. 7: 328. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Çeker, Orhan. “Ebü'l-Ferec eş-Şîrâzî”. *DİA*. 10: 318-319. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Çelebi, İlyas. “el-Muğnî” *DİA*. 30: 382-384. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- _____. “Sâhib b. Abbâd”. *DİA*. 35: 512-515. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Çelik, Aydın. “Fâtımîler Devletinin Kuruluşu”. *Fırat Üni. Sos. Bil. Dergisi* 15, sy. 2 (2005): 433-453.
- Çetin, Maksut. “Mâtürîdîliğin Siyaset (Hilâfet/İmamet) Anlayışı”. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013.
- _____. “Mutezile'nin Siyaset Anlayışı”. *Ekev Akademi Dergisi*, sy. 58 (2014): 347-374.

- Daftary, Farhad. *Şiî İslâm Tarihi*, çev: Ahmed Fehmi Yıldırım. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2014.
- Demir, Habip. “Şiî İlim Havzalarının Târihî Seyri: Kum ve Necef” Erişim Tarihi 07 Kasım 2020, <https://www.iramcenter.org/sii-ilm-havzalarinin-tarihi-seyri-kum-ve-necef>
- Dönmez, Mustafa “Ebû Nuaym ve et-Tıbbu’n- Nebevî İsimli Eseri Üzerine”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16, sy. 1 (2007), 321-350.
- Ebû Hanîfe, Nu’mân b. Sâbit. *Fıkh-ı Ekber*, çev: Yunus Vehbi Yavuz. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979.
- _____. *İmam’ı A’zam’ın Beş Eseri*, çev: Mustafa Öz. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Ebü’l-Fidâ, İsmail b. Ali el-Eyyûbî. *Ebü’l-Fidâ Coğrafyası*, çev: Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017.
- Ebü Nuaym, *Hilyetü’l Evliyâ*, thk. Mustafa Abdülkadir Ata. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1971.
- _____. *en-Nûrû’l-müşte‘al min kitâbi Mâ nezele mine’l-Kur’ân fî ‘Alî*, thk: Muhammed Bâkır el-Mahmûdî. Vizaretu İrşâdi’l islâmiyyi. 1406//1986.
- _____. *Ma’rifetü’s Sahâbe*, thk: Âdil b. Yusuf el-Azâzi. Riyad: Dâru’l-Vatan. 1998.
- _____. *Hilyetü’l-Evliyâ ve Tabâkâtü’l Asfiyâ* (1-10). Beyrut. Dâru’l Kütübi’l İlmiyye, t.y.
- _____. *Duâfâ*. thk: Faruk Hamâde. Dımeşk: Dâru’l Kalem, 2010.
- _____. *Fezâ’ilü’l-hulefâ’i’l-erba‘a ve gayrihim*. thk: Salih b. Muhammed el-Âkil, Medine: Daru’l Buhâri li’n Neşr ve’t Tevzi’, t.y.
- _____. İbnü’l-Cevzî. *Hilyetü’l-Evliya ve Sıfatü’s-Safve (Sahâbeden Günümüze Allah Dostları*, çev: Komisyon. İstanbul: Şule Yayınları, 1996.
- _____. Ahmed b. Abdillâh. *Zikru Ahbâr-i İsfahan*, nşr. Sven Dederling. Leiden: Brill Yayıncılık, 1934.
- _____. “*Kitâbü’l-İmâme*”. thk. Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fukayhî. Medine: Mektebetü’l Ulûm ve’l Hikem, 1987.

- _____. *Sıfatü'l Cenne*. thk. Ali Rıza Abdullah b. Ali Rıza. Şam: Dârü'l-Me'mun li't-Türas, 1995.
- _____. *Erbeune Hadisen fi'l Mehdî Muntazar*. thk: Ali Celal Bâkır. Kum: Müessesetü Ehl-i Beyt li-Ehyâü't Türâs, 2005.
- Ebü't-Tayyib, Muhammed b. Ahmed Takiyyüddîn. *Zeylu't-Takyîd fi- Ruvâtu's Sünen ve'l Mesânîd*, thk: Kemal Yusuf el-Hût, Beyrut: Daru'l Kütübi'l İlmiyye, 1990.
- Ebü Zehra, Muhammed. *Ebü Hanîfe*. çev: Osman Keskiöglü. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966.
- Ece, Abdurrahman. “Müşkil ve Müteşâbih Hadisleri Yorumlama İlkeleri: İbn Fûrek Örneği”. *E-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 10, sy. 16 (2018): 548-577.
- Efendioğlu, Mehmet. “Sahâbe”. *DİA*. 35: 491-500. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- _____. “Silefi”. *DİA*. 37: 198-200. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Eraslan, Yunus. “İlham bağlamında Eş'arî Kelâm Okulunun Tasavvufla İlişkisi”. *7 Aralık ÜİFD* 6, s.11 (2019): 671-709.
- Erul, Bünyamin. “Tedlîs”. *DİA*. 40: 262-264. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- _____. *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Şîbî, Ca'fer b. Abdülmühsin b. Ömer. “Delâilü'n nübüvve li-Ebi Nuaym el-Esbehânî”. Doktora Tezi. Ümmü'l Kurâ Üniversitesi, 2011.
- Fahrüddîn Râzî Muhammed b. Ömer (ö. 606/1210), *el-Muhassal*. Kahire: Mektebetü Ezher, t.y.
- Fakîhî, Hüseyin. “Kum Şehrinde Şîliğin Başlangıcı”. Çev. Habip Demir, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy.1 (2002): 159-169.
- Falahat, Somayeh And M. Reza Shirazi. “Spatial fragmentation and bottom-up appropriations: the case of Safavid İsfahan” *Cambridge University Press* 42, sy. 1 (2015): 3-21.
- Fığlalı, Ethem Rûhi. “Abdullah b. Muâviye”. *DİA*. 1: 118-119. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- _____. *İmâmiyye Şiası*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2008.

- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*. çev: Ahmet Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınları, 2002.
- Geçit, Mehmet Salih. "İslâm Kelâmında Siyâset ve İmamet Tartışmaları". Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi. 2012.
- Geçkin, Hatice. "Büveyhîler Döneminde Bağdad'da Şîlik". Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2016.
- Gökalp, Yusuf. "Zeydîyye" *DİA*. 44:328-331. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Gölcük, Şerafettin. "Bâkılânî", *DİA*. 4: 531-535. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- _____. "Ebû Abdullah el-Basri". *DİA*. 10: 84-85. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Görmez, Mehmet. "Taberânî", *DİA*. 39: 310-312. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Güner, Ahmet. *Büveyhîlerin Şî Sünnî Siyaseti*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 1999.
- _____. "Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik". *DEÜİFD*, sy. 7 (1999): 47-72.
- _____. "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri". *DEÜİFD*, sy.8 (2001): 35-63.
- _____. "Kâkûyîler". *DİA*. 24: 219-221. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- _____. "Mecdüddeve". *DİA*. 28: 229-230. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- _____. "Muizzüddeve". *DİA*. 31: 99-100. İstanbul: TDV Yayınları, 2017.
- _____. "Rüknüddeve". *DİA*. 35: 285-286. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- _____. "İbnü'l-Amîd, Ebü'l-Fazl". *DİA*. 20: 485-486. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Güneş, Kadir. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Mektep Yayınları, 2011.
- Gürer, Dilaver. "Sıfatü's-Safve". *DİA*. 37: 106-107. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Gufrâni, Ali. "Mâverâünnehir'de Şîliğin Tarihi: Sâ mânîlerin Çöküşünden Moğolların Gelişine Kadar (616-1219)". Çev: Şahin Ahmetoğlu. *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 5 (2015): 221-237.
- Hakyemez, Cemil. *İmamiyye Şiası ve Temel Kavramları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

- _____. “Ehl-İ Sünnet’in Şîlik Algısı ve Temel Etkenler”. *e-Makalat Mezhep Araştırmaları* 7, sy.2 (2013) : 173-194.
- _____. *Şîa’da Gaybet İnancı ve Gaib On İkinci İmam el-Mehdi*. Ankara: İsam Yayınları, 2016.
- _____. “Ebû Mansur el-Mâtüridî ve Şîlik”. Kastamonu Üniversitesi IV. Şeyh Şa’ban-ı Velî Sempozyumu 2, (2017): 166-172.
- _____. “Mütekaddimûn Eş’arîlerin Şîlik Eleştirileri (Bâkılânî Örneği),” *GÜİFD* 7, sy. 14 (2018): 57-72.
- _____. “Bışr b. el- Mu’temir ve Mutezile’nin Bağdat Ekolünün Doğuşu”. (Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üni. 1998.
- Hakyemez, Cemil-Yurtalan, Betül. “Mütekaddimûn Eş’arîlerin Şîlik Eleştirileri (Bâkılânî Örneği),” *GÜİFD* 7, sy. 14 (2018): 57-72.
- Hansâri, Muhammed Bâkır. *Ravdâtu’l Cennât fî Ahvâli’l Ulemâ ve’s Sâdât*. Tahran: y.e.y. 1930.
- Hatipoğlu, Mehmet Said. *Hilâfetin Kureyşliliği*, İstanbul: Otto yay. 2016.
- Hitti, Philip K. *İslâm Tarihi*. çev: Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- Hodgson, Marshall. *İslâm’ın Serüveni*. çev: Alp Aker. İstanbul: İz Yayıncılık, t.y.
- İbn Abdülhâdi, Muhammed b. Ahmed. *Tabakâtü’l-Ulemâi’l-Hadis*. thk: İbrahim Zeybek ve Ekrem el-Bûşî. Beyrut: er-Risâle Publishing. 1996.
- İbn Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed. *İslâm Tarihi “el-Kâmil fi’t Tarih Tercümesi*. çev. AbdülKerîm Özaydın. İstanbul: Bahar Yay. 1991.
- İbn Hallikân, Ebü’l Abbas Şemsuddîn, Ahmed. *Vefeyâtü’l A’yân*. Thk: İhsan Abbas, Beyrut: Dar-ı sader. 1978.
- İbn. Havkal, Ebü’l Kâsım. *10. Asırda İslâm Coğrafyası*. çev: Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Said ez-Zâhiri. *el-Fasl fi’l Milel ve’l Ehva ve’n Nihal*. thk: Muhammed İbrahim Nasır ve Abdurrahman Umeyra, Beyrut: Dâru’l Ceyl, 1416/1996).

- İbn Kesir, Ebü'l Fidâ İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. çev: Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, t.y.
- İbn Mende Muhammed b. İshak. *er-Red ale'l Cehmiyye*, thk. Ali b. Muhammed Nâsır el-Fukayhî. Medine: Mektebetü'l Gurabâ Yayınları, 1414//1994.
- _____. *Kitâbü't Tevhîd*, thk: Ali b. Muhammed Nâsır el-Fukayhî. Medine: Medine İslâm Üniversitesi Yayınları. 1409/1989.
- _____. *Şîrutu'l Eimme*, thk. Abdurrahman b. Abdülcebbar. Riyad: Dâru'l İslâm Yayınları. 1416/ 1996.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed. *Tecâribü'l-Ümem*. Bağdat: el-Muthanna, 1965.
- İbn'ün Nedîm. Muhammed b. İshak *el-Fihrist*. ed. Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2017.
- _____. *El-Fihrist*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Bilner yayıncılık. 2019.
- İbn Şehrâşûb, Muhammed b. Ali. *Meâlimu'l Ulemâ*, thk. Abbas İkbâl. Tahran: Matbaatü Ferdeyn,1934.
- İbn Tâvus, Ali b. Musa. *et-Tarâîf*. Kum: Hayyam Yayınları, 1400/1980.
- İbn Teymiyye, Ebü'l Abbas Takiyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm. *Mecmûu Fetevâ*. Kahire: İdâretü'l Mesâhihi'l Askeriyi. 1984.
- _____. *Minhâcü's Sünneti'n Nebeviyye*. Muhammed Reşad Sâlim. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1989.
- _____. *Der'u Tearuzi'l-Akl ve'n-Nakl*, thk: Abdüllatîf Abdurrahman. Beyrut: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye. 1997.
- İbnü'l Cevzi, Abdirrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fi Tarihi'l Mulûk ve'l Ümem*, Thk. Muhammed Abdülkâdir Ata ve Mustafa Abdülkadir Ata, (Beyrut: Daru'l Kütübi'l İlmiyye, 'y.t.y. '), 268.
- _____. *Sıfatu's Safve 1-4*. Beyrut: Dâru'l Fikr. 1992.
- İbnü'l-Cevzî, Şemsüddîn Ebi'l Hayr Muhammed b. Muhammed. *Ğâyetü'n Nihâye fi Tabakâti'l Kurrâ*. Nşr: G. Bergstraesser. Beyrut: Dâru'l Kitâbi'l İlmiyye, 1982.

İbrahim Hanek, “Ebû Abdullah İbn Mende'nin (ö. 395/1005) Hayatı ve Eserleri”.
HÜİFD, sy. 41 (2019):1-34.

İğde, Muhyeddin. *Hanbelîliğin Teşekkül Süreci*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.

İlhan, Avni. “Şeyh Müfîd” *DİA*, 31: 502-503. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

_____. “İmamet” *DİA* 22: 201-203. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Kâdî Abdülcebâr, Ahmed b. Esed. *el-Usûlü'l Hamse*. thk: Faysal Bedir Avn.
Kuveyt: Kuveyt Üniversitesi Yayınları.1998.

Kahveci, Niyazi. “Şîa ve Mutezile'nin Reddiye Literatürü üzerine Bir Çalışma”. *Dinî Araştırmalar* 23, sy. 9 (2005): 69-91.

Kalaycı, Mehmet. “Eş'arîlik” *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ed. Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, 395-422. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.

_____. *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik Mâtürîdîlik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

_____. *Ehl-i Sünnet'in Büyüklerinden İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*. Ankara: Anadolu Ay Yayınları. 2019.

Kâmusu'î âlâm, Erişim Tarihi 20 Mart 2020, <https://alam.cagdassozluk.com/osmanlica-ansiklopedi-madde-10810.html>

Kandemir, M. Yaşar. “İbn Mende, Ebû Abdullah”. *DİA*. 20: 177-179. İstanbul: TDV Yayınları,1999.

Kandemir, M. Yaşar. “Hatîb el-Bağdâdî”. *DİA*. 16: 452-460. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Kanık, Cengiz. “Eş'arî Gelenekte Devlet Başkanlığı (Gazzâlî Örneği)”, *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri*, ed. Cemalettin Erdemci ve Fadıl Ayğın, 439-449. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.

Karadaş, Çağfer. “Eş'arî Kelâm Okulu”, *Kelâm El Kitabı*, Ed. Şaban Ali Düzgün, 263-281. İstanbul: Grafiker Yay. 2013.

Kâtib Çelebi. *Keşfu'z Zunûn an Esâmi'l Kütüb ve'l Fünûn*. Nşr. İsmail Saib Sencer. İstanbul: Milli eğitim basımevi, 1943.

Kaya, Mahmûd. “Fârâbî”. *DİA*. 12: 162-163. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

- Keskin, Yusuf Ziya. *Ebû Nuaym el-İsfahânî*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2003.
- Keşşî, Ebû Amr Muhammed bin Ömer. *Ricâlü'l Keşşî*, thk: Hüseyinî Ahmet. Kerbela: Müessesetü'l Âlemi Yayınları, 1962.
- Koca, Ferhat. *İslâm Hukuk Tarihinde Selefî Söylem Hanbelî Mezhebi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları. 2011.
- Koçkuzu, Ali Osman. "İbnü'l-Mukrî el-İsfahânî". *DİA*. 21: 137-138. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Usûlü*. Ankara: TDV Yay., 2012.
- Kohlberg, Etan. "Şîî Hadis". Çev. M. Ali Büyükkara, *Ekev Akademi Dergisi* 2 sy. (2000): 299-307.
- _____. "İmâmiyye'den İsnâşeriyye'ye". Çev. Cemil Hakyemez, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5, sy. 3 (2005): 287-301.
- _____. "ÂMMA". *Encyclopædia Iranica* I/9, pp. 976-977. Erişim Tarihi 06 Mart 2021. <http://www.iranicaonline.org/articles/amma-pl>
- Kur'an'ı Kerim*.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm. *Kuşeyrî Risâlesi*, çev: Süleyman Uludağ. 'y.y.' Dergâh Yayınları, 999.
- Kutlu, Sönmez. "İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl sorunu". *İslâmi İlimlerde Metodoloji/ Usûl Sorunu* 1. Ed. İsmâil Kurt and Seyit Ali Düz. 392-440. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005. 420.
- _____. *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2013.
- Kutluay, İbrahim. "İmâmiyye'ye Göre Sahâbenin Adaleti Problemi". *Sakarya Üniversitesi Tartışmalı İlmî Toplantı* (2015): 75-113.
- _____. "İsnâşeriyye İmâmiyye'sine Göre Hadis ve Sünnetin Kaynakları". *Sakarya Üniversitesi Tartışmalı İlmî Toplantı*, (2017): 180-210.
- Kuzudişli, Bekir. "Şîa'da Rivâyet Olgusunu Şekillendiren Temel Unsurlar". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18, sy. 1 (2018): 59-92.
- Küçük, Raşit. "Ebû Nuaym El-İsbehani Rh. A". *İslâm* 4, sy. 39. (1986): 39: 54-55.

- _____. “İsnad”. *DİA*. 23: 154-159. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “İmam”. *DİA*. 22: 178-181. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- _____. “Kâdir-Billâh”. *DİA*. 24:127-128. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Madelung, Wilferd. “*Abū No ‘aym Al-Eşfahānī*,” *Encyclopædia Iranica*, Erişim Tarihi 9 Kasım 2020. <http://www.iranicaonline.org/articles/abu-noaym-al-esfahani-al-hafez-ahmad-b>
- Mağrîvî, Mahmud. “Hafız Ebû Nuaym el-Esfehânî’ye Göre Eleştiri Metodu” Doktora Tezi. Ümmü’l Kurrâ Üniversitesi, 1992.
- Merçil, Erdoğan. “Gazneliler”. *DİA*. 13: 484-486. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- _____. “Mahmûd’ı Gaznevî. *DİA*. 27: 362-365. Ankara: TDV Yayınları. 2003.
- Muhsin el-Emin, *A’yânü’s Şîa*, thk. Hasen el-Emîn, Beyrut: Dâru’t Teâruf li’l-Matbûa.1983.
- Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü’t Tekâsîm*, çev: Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.
- Nevbahtî ve Kummi, *Şîi Fırkalar*, çev: Hasan Onat ve Sabri Hizmetli ve başkaları, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Onat, Hasan. “Şiiliğin Doğuşu ve İlk Şîi Fikirler ve İlk Şîi Hareketler”. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ed. Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, 157-179. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Onat, Hasan. “İmâmiyye” *İslâm Mezhepler Tarihi*, ed. Hasan onat ve Sönmez Kutlu, 183-214. Ankara: Grafiker Yayınları. 2016.
- Öz, Mustafa. “Hişâm b. Hakem” *DİA*. 18: 153-154. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- _____. “İmâmiyye” *DİA*. 22: 207-209. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- _____. “Meclisî, Muhammed Bâkır”. *DİA*. 28: 253-255. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- _____. “Rafizîler”. *DİA*. 34: 396-397. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- _____. “Şerif el-Murtazâ”. *DİA*.10: 586-588. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

- _____. “Şîa”, Tarih boyunca Şîa İktidarları”. *DİA*. 39: 111-114. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- _____. “Takiyye”. *DİA*. 39: 453-435. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özafşar, Mehmet Emin. “Zühd ve Rekâik”. *DİA*. 44: 535-537. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özaydın, Abdülkerîm. “Adududdevle”. *DİA*. 1: 392-393. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- _____. “Fahrüddeve” *DİA*. 12: 98-99. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Özdemir, Mehmet Nâdir. “Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler”. *Selçuk Üni. Türkiyat Araştırmaları Dergisi* sy.24 (2008): 315-367.
- Özgüdenli, Osman. “İsfahan” *DİA*, 22: 502-504. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- _____. “Bir Ortaçağ İnan Şehrinin Anatomisi: İsfahan (650-1500)”. *Name-i Aşina*. sy.11 (2003):57-96.
- Özkurt, Kemal. “İsfahan’da Büyük Selçuklu ve İlhanlı Dönemi Mimari Eserleri”. Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üni. 2005.
- Özpınar, Ömer. *Şîh Hadis Tarihi*. Ankara: AOY, 2018
- Öztürk, Mustafa. “Zâhir el-Fâtımî”. *DİA*. 44: 88-89. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Palabıyık, Hanefî. “Yeni Bir Türk İslâm Devleti Modeli Olarak Gazneliler” *Türkler*, Ed. Hasan c. Güzel, Kemal Çiçek ve Sâlim Koca, 509-521. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- _____. “Gaznelilerin Hindistan Seferleri”. *Ekev Akademi Dergisi*, sy. 32 (2007): 139-152.
- Pomerant. Maurice A. “A Political Biography of al-Şâhib Ismâ’îl b. ‘Abbâd” *Journal of the American Oriental Society*. 134, sy. 1 (2014): 1-23.
- Sâhib b. Abbâd, *ez-Zeydiyye*. Beyrut: Dâru’l Arabiyyeti’l Mevzuat, 1986.
- Sem’ânî, Ebâ Saîd Abdulkerîm b. Muhammed. *et-Tahbîr fî- Mu’cemu’l Kebîr*, thk: Münir Nâci Sâlimî. Bağdat: İrşâd Matbaası, 1975.

- Sinanoglu, Mustafa. "Muattıla". *DİA*. 30: 330-331. İstanbul: TDV Yayınları. 2005.
- _____. "Reddiye". *DİA*. 34: 516. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Sofuoğlu, Cemal. "Şîa'nın Sahâbîler Hakkındaki Bazı Görüşleri" *AÜİFD* 24, (1981): 529-538.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdîrrahmân. *Tezkiretü'l Huffâz*. thk: Ali Muhammed Ömer. Kahire: Vehbe Yayınları.1973.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâceddîn Abdülvehhâb. *Tabakâtu's Şâfiyyetu'l Kübrâ*. thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv ve MAhmad M. Tanahî. Y.y: Hicr Yayınları, 1992.
- Şa'rani, Ebû'l Mevâhib Abdülvehhab. *Tabakâtu's Şâfiyyeti'l Kübrâtu'l Kübra*. çev: Abdulkadir Çiçek. İstanbul: Toker Matbaası. 1968.
- Şehristânî, Ebû'l Feth Tacüddîn. *el-Milel ve'n Nihal*. çev: Mustafa Öz. İstanbul: Litera yayınları, 2017.
- Şeyh Müfîd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân. *Tashîhü'l İtikadati'l İmâmiyye*, thk: Hüseyin Dergâhi, 'y.y.': Elfeker Yayınları, 1413/1992.
- _____. *El-İfsâh fi'l-İmâme Kum: Dirâsetü'l İslâmiyye Müessesetü Buas, 1413/1992*.
- _____. *Nuketü'l-İ'tikâdiyye*. Tahran: 'y.e.y.'.1324.
- _____. *Oniki İmamın Hayatı(el-İrşâd)*. İstanbul: İmam Rızâ Dergâhı Yayınları, 2019.
- Tan, Muzaffer. "İsmaili Davet Sosyo Politik Gelişim Süreci". *Dini Araştırmalar* 18, sy. 47 (2015): 79-95.
- Tiftik, Kâmil. "Kadı Beyzâvî'nin Tavâliü'l-Envar'ının Mustafa Sıdkı'ya Ait Tercümesi". Yüksek Lisans Tezi, Marmara Uni., 1997.
- Tihâmî, İbrahim Ali. "Ebû Nuaym el- Esbehânî'nin *Kitâbü'l-İmâme ve'r Redd ale'r Râfi'za* isimli eseri". Yüksek Lisans Tezi. Umm el-Qurâ Üniversitesi, 1984.
- Tobay Ahmet. "Ebû Nu'aym el-İsfahânî Hayatı ve Eserleri". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12, (1997): 81-97.

- Toksarı, Ali. “Hayseme b. Süleyman” *DİA*. 17: 80-81. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Tokuş, Ömer. “Hamdânîler: Siyasi, İctimâî, Kültürel Hayat”, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, 2006.
- Toru, Ümit. “Eş’arî Makalat Geleneğinde İmâmiyye Algısı”. Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2017.
- Tsafir, Nurit. “The Beginnings of the Ḥanafî School in İsfahân” *İslâmic Law and Society* 5, No. 1 (1998):1-21.
- Tunçbilek, Hasan Hüseyin. “Ebû Bekir Bâkılânî Hayatı ve Bazı Kelâmî Görüşleri”. *HÜİFD* 4, sy. 5 (1998): 6.
- Tûsî, Ebû Ca’fer Muhammed b. El-Hasen. *el-Fihrist*, thk. Muhammed Sâdık Âli. Bahru’l Ulûm. Necef: Menşûrât Yayıncılık, 1380/1960.
- Türer, Osman. “Ebû Nuaym el-İsfahânî”. *DİA*. 10: 201-204. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- _____. “Hilyetü’l-Evliyâ”. *DİA*. 18: 51-52. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Usta, Aydın. “Sâmânîler”. *DİA*. 36: 64-66 İstanbul: TDV Yayınlar, 2009.
- Utbî, Muhammed b. Abdülcebbâr. *Kitâbü’l Yemînî*. thk: İhsan Sâmi. Beyrut: Dâru’t Talya, 1424/2004.
- Üçok, Bahriye. *İslâm Tarihi: Emevîler Abbasiler*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1968.
- Ümit, Mehmet. “Ehl-i Beyt Merkezli Yaklaşımlarda Sahâbe İmajı: Zeydîyye Örneği” *İİDY*, sy.2 (2007): 217-229.
- _____. *Zeydîyye- Mutezile Etkileşimi*. Ankara: TDV Yayınları.
- Ünal, Gülistan. “Büveyhîler Hilâfeti Abbasilerden Neden Almadılar?” *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sy. 3 (2018): 405-416.
- Ünalın, Abdullah. *İmâmet Teorisinin Hadis Referansları*. İstanbul: Mevsim Yayınları, 2017.

- Ünverdi, Veysi. “Eş’arî Kelâmında İmâmet Nazariyesi: Cüveynî Örneği” *İslâm Araştırmaları*, sy. 29 (2018): 39-66.
- Üzüm, İlyas. “Meclîsî, Muhammed Tâkî”. *DİA*. 28: 255. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Üzüm, İlyas. “Rec’at”. *DİA*. 34: 504-506. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Wikishia,” İmâmet” Erişim Tarihi 07 Kasım 2020, <https://tr.wikishia.net/view/İmâmet>.
- Watt, Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Süreci*, çev: Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Sarkaç Yayınları.2010.
- Yardım, Ali. “Ebü’ş Şeyh” *DİA*. 10: 343-344. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yavuz, Salih Sabri. “İsferâyini, Ebû İshak”. *DİA*. 22: 515-516. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Buhârî, Muhammed b. İsmâîl”. *DİA*. :375-376. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- _____. “Ehl-i Sünnet”. *DİA*. 10: 525-530. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- _____. “İbn Fûrek”. *DİA*. 19: 495-498. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- _____. “Halku’l Kur’ân”. *DİA*. 15: 31-375. İstanbul: TDV Yayınları, 199.
- Yazar, Nurullah. “Selçuklu Kültür ve Medeniyet Havzasında İsfahan”, *Disiplinlerarası ve Tematik İslâm Tarihi Yazıları* 1. Ed: Eyüp Baş ve Halide Aslan, 153-182. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- Yazıcı, Tahsin. “İbn Hafif”. *DİA*. 19: 535- 537. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* 5. Ed. Kenan Seyithanoğlu. İstanbul: Çağ Yayınları, 1989.
- Yıldız Harun ve Ferhat Mâden. “Büveyhîler Dönemi Şîî Düşünürleri” *Mezhep Araştırmaları Dergisi* 10. sy. 2 (2017): 269-314.
- Yoldaş, Mehmet Hanifi. “Kur’ân’ı Kerîm’de İmam Kavramı ve İlk Dönem Mezheplerin İmamet Anlayışları” *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 10, sy. 1 (2019): 244-279.

- Yöner, Ahmet. "İbn Hazm'a Göre Hz. Peygamber'den Sonra Efdaliyet/Üstünlük Durumu ve Sahâbe". *e-Makalat* 7, sy. 2 (2014): 5-24, Erişim Tarihi 2 Mart 2021, <http://www.emakalat.com/tr/download/article-file/63798>
- Yurdağür, Metin. "Kâdî Abdülcebâr". *DİA*. 24: 103-105. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yücel, Ahmet. "Sika". *DİA*. 37: 15-176. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- _____. *Hadis Usûlü*, İstanbul: İfav Yayınları. 2014.
- Zehebî. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Mîzânü'l İtidâl fî Nakdi'r Ricâl*, thk: Ali Muhammed Becâvî. 'y.y.'. Dâru'l Fikr Yayınları, 't.y.'.
- _____. *Siyeru A'lâmi'n Nübelâ A'lâmi'n Nübelâ*, Beyrut: Müessesetü'r Risâle Yayınları, 1993.
- _____. *Tezkiretü'l-Huffaz*, thk: Zekeriyya Umeyrat. Beyrut: Dâru'l Kitâbi'l İlmiyi, 1998.
- _____. *El-Uluvv li'l-Aliyyi'l-Ğaffâr*, thk: Ebû Muhammed Eşref b. Abdülmaksut. Riyad: Mektebetü Edvâü's Selef, 1995.

